

2009 APR 21

57479
AF622

VILÁGTÖRTÉNET

2008 ősztél

Egyetemes történeti folyóirat
 Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia
 Főszerkesztő: Incze Miklós
 A szerkesztőség munkatársa: Bíró László

TARTALOM

Nagy Kornél: Firenzétől Lembergig. Az örmény apostoli egyház és az unió kérdése a 15–17. században	3
Tapolcai László: Piast alakjának változása a lengyel történeti hagyományban	20
Sz. Bíró Zoltán: Az Orosz Birodalom közép-ázsiai terjeszkedése. Politikátörténeti vázlat	28
Janek István: Szlovák–magyar kapcsolatok az 1939-es lengyelországi hadjárat idején	35
Szörényi Attila: Nagy-Britannia részvétele a koreai háborúban	45
Schmidt-Schweizer Andreas – Dömötörfi Tibor: Adenauer és a keleti „olvadás”. Az NSZK, a Szovjetunió és Magyarország viszonyáról 1955–1956-ban	59
Vajda Barnabás: Az Egyesült Államok elképzelései Közép-Kelet-Európával kapcsolatban a Szabad Európa Rádió belső elemzései alapján	67

SZEMLE

Kelet-Európa: történelem és sorsközösség. Palotás Emil 70. születésnapjára (Ism.: Niederhauser Emil)	77
Tradíció és modernizáció a XVIII–XX. században (Ism.: Bodor Mária)	78
Reconstruction and Interaction of Slavic Eurasia and Its Neighboring Worlds (Ism.: Niederhauser Emil)	81
A történetírás új tendenciái a rendszerváltás után Kelet-Európában (Ism.: Balogh László)	83
Futaky István: Göttinga. A göttingeni Georg-August Egyetem magyarországi és erdélyi kapcsolatai a felvilágosodás idején és a reformkor kezdetén (Ism.: N. Szabó József)	84
Iratok a magyar–szovjet kapcsolatok történetéhez, 1944. október–1948. június (Ism.: Szabó Róbert)	87
Tibori Szabó Zoltán: Árnyékos oldal. Zsidó identitás Erdélyben a holokauszt után (Ism.: Kovács Tamás)	88

A folyóirat megjelenését az MTA Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottság támogatja.

Terjeszti a Magyar Posta.
Előfizethető a Hírlap és Lapellátási Irodánál
(Budapest V., József nádor tér 1. 1900.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint
átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 800,-Ft, példányonkénti eladási ára: 400,-Ft.

Index-száma: 25886

ISSN 0083-6265

Főszerkesztő: Incze Miklós
Felelős kiadó MTA Kutatásszervezési Intézet
Kiadásért felelős: Tolnai Márton

A kiadvány a STÚDIUM Kiadó (4400 Nyíregyháza, Szent-Györgyi u. 17., Tel.: (42)
447-168) közreműködésével készült.

Ügyvezető: Dr. Egri Imre
Műszaki szerkesztő: Szabó Ildikó
Nyomda: MODY-PRINT Nyíregyháza 1999. F. v.: Módy Elek

FIRENZÉTŐL LEMBERGIG
AZ ÖRMÉNY APOSTOLI EGYHÁZ ÉS AZ UNIÓ KÉRDÉSE A 15–17.
SZÁZADBAN

Az örmény apostoli egyház és Róma között a kapcsolatfelvétel a 11. században kezdődött, miután az örmény állam a szeldzsukok fennhatósága alá került. A 15. században a korábbi kudarcok ellenére a római egyház tovább próbálta erőltetni az uniót az örmény apostoli egyházzal.¹ Az uniós törekvés azért maradt napirenden, mert mindig akadt az örmény apostoli egyházon belül egy olyan elszánt, általában néhány főpapból álló kis csoport, amely hajlandóságot mutatott az unió elfogadására. Az örmény főpapok egy része az örmény nemzet megmaradását az unióban látta: tisztában volt azzal, hogy népüket és egyházukat iszlám tenger fogta körül. Mint ismeretes: a kilikiai örmény állam 1375-ben megszűnt létezni, az örmények hűbérurai muszlim fejedelmek lettek. A főpapok az uniót bizonyos tekintetben mentsvárnak tartották. Naiv módon abban reménykedtek, hogy az unióval jelentős politikai és katonai segítséget kaphatnak a muszlimok elleni felszabadító háborúban. Jóllehet ez az álláspont sok tekintetben megosztotta az örmény apostoli egyházat.

A firenzei zsinat következményei az örmény apostoli egyházra

A firenzei (pontosabban a konstanz-ferrara-firenzei) zsinat idején VI. Konstantin (1429–1439) (*Konstandin Vahkac'i*) személyében egy latinbarát katolikosz irányítottta az örmény apostoli egyházat. Mihelyt az örmény egyházfő a zsinatról értesült, azonnal útnak indította két tudós papját (vardapetjét), Sargist és Markost, hogy kezdjék meg az uniós tárgyalásokat a latin egyházzal. A kép pap útja Kilikiából Kaffán és Pérán keresztül vezetett Firenzébe. Kaffában egy Basil nevű unitus örmény szerzetes, majd Pérában a latin barát Hiak'intos örmény püspök is csatlakozott hozzájuk.² Ugyanakkor a latin egyház részéről is érkezett hivatalos megkeresés. IV. Jenő (1431–1447) pápa előbb 1433-ban, majd 1437-ben hívta meg a katolikoszt uniós tárgyalásokra.³

Az örmény delegáció végül 1439 augusztusában érkezett meg Firenzébe, ahol rögtön a pápa színe elé járult. Uniós szándékukat mi sem bizonyította jobban, hogy a római pápát az egyetemes keresztyén egyház vezetőjeként üdvözölték.⁴ A delegáció rögtön hozzákezdett az uniós tárgyalásokhoz, és három hónapos megfeszített munka után az örmény egyház nevében kimondták az egyesülést. Az egyesülésről szóló, *Decretum pro Armenis* című dokumentumot eljuttatták a pápához. Az örmény delegáltak 1439. november 22-én mondták ki az ünnepélyes egyesülést a firenzei Santa Maria Novella-templomban.⁵ A templomban jelen lévő örmény papok pedig újból és ünnepélyesen megerősítették a dekrétumban foglaltakat.⁶

A dokumentum valójában a korábbi uniós tárgyalások végzéseit, valamint az 1307–1314 között sis-adanai örmény nemzeti (uniós) zsinat fő szempontjait vette alapul. Ennek fő alapelve az volt, hogy kimondta a római pápa primátusát. Az örmények továbbá proklamálták a Filioque elfogadását, a purgatórium létezését, valamint a monofizitizmus tévnanát.⁷ Olyan kérdésekre, mint például a leendő unitus örmény papok javadalmazása vagy házassága, az egyesüléskor nem tértek ki.

Ezután Hiak'intos püspök, Basil szerzetes, Sargis és Markos vardapetek el-

hagyták Firenzét, és visszatértek hazájukba. Az uniót ugyanakkor az örmény egyház nem erősítette meg, mert 1439 végén elhunyt a latinbarát VI. Konstantin katolikosz. Ezzel kétéves viszály vette kezdetét a főpapi csoportok körében az egyházfői szék elnyeréséért. Kilikiában az egyesüléspártiak *ab ovo* kisebbséget alkottak, de az unióellenes kilikiai többség is konfliktusba került az anyaországi klérussal, mert egyre inkább előtérbe került ekkor az egyházfői szék Örményországba történő visszaköltöztetése.⁸

IV. Jenő pápa nemcsak az örmény katolikosznak küldött hivatalos meghívót a ferrarra-firenzei zsinatra, hanem Lemberg örmény érsekének, II. Grigor Nasredineannak is. Az örmény főpap ugyanis VI. Konstantin katolikosz bizalmasának számított, és a latinpárt egyik vezéregyéniségeként tartották számon.⁹ A katolikus egyház tisztában volt azzal, hogy Lemberg a 14. század közepe óta a legnagyobb európai örmény diaszpóra egyházi és kulturális központja. A pápát a meghívó kiküldésében az is motiválta, hogy az örmények körében nagy tekintélynek örvendő leMBERGI érseknek a zsinatra invitálásával esetleg komoly befolyást lehet gyakorolni az unió megkötésében mind az anyaországi, mind pedig a kilikiai örmény klérusra. Ezt megerősíti az a tény, hogy IV. Jenőnek jó értesülései voltak a leMBERGI örmény érsek jelentős befolyásáról az örmény apostoli egyházon belül, továbbá arról, hogy az érsek kitűnő kapcsolatokat ápolt mind a kilikiai, mind pedig az anyaországi örmény klérussal.

Van olyan hipotézis is, miszerint II. Grigor Nasredinean érsek maga is jelen volt Firenzében az uniós tárgyalásokon, és külön értekezett az örmény delegáltakkal, valamint szerepe lehetett a *Decretum pro Armenis* megfogalmazásában.¹⁰ Jelenlétét a zsinaton azonban semmilyen forrás nem támasztja alá. 1781-es datálással viszont Lembergből előkerült egy olyan irat, amely a leMBERGI örmény küldöttek zsinati jelenlétét igazolja.¹¹ Ebből az iratból végső soron kiderül, hogy az érsek két emberét – akiknek nevét sajnos nem tudjuk – küldte el Firenzébe tárgyalni, azzal a szándékkal, hogy mindenképp segítsék tető alá hozni az örmény apostoli egyház egyesülését.¹² Bár a dokumentumban egy komoly kronológiai hiba található: 1439 helyett ugyanis 1429-et jelölte meg, de ez nem változtat azon, hogy Lemberg örmény érsekének közvetett módon – azaz delegáltjai révén – szerepe volt az uniós tárgyalások alakulásában.

Az unióról IV. Jenő pápa informálta III. Ulászló (1434–1444) lengyel királyt is. Az uralkodó természetesen örömmel vette tudomásul, hogy örmény alattvalói immár a latin egyház hívei, és gratulált IV. Jenő pápának, hogy sikerült meggyőznie a lengyelországi örményeket. Az unió megkötése ráadásul – első pillantásra – kedvező eredményeket hozott az örmények számára: 1440-ben a lengyel uralkodó megerősítette, illetve kiszélesítette az örmények kereskedelmi és önkormányzati kiváltságait.¹³

IV. Jenő pápa az európai nagyhatalmak uralkodóit is értesítette az örmények firenzei uniójáról, hangsúlyozva, hogy a legnagyobb tekintélynek örvendő keleti egyházak is elfogadták az egyesülést. Ezenfelül ki kell emelni, hogy az örmény uniónak volt még egy komoly hozadéka: a kaffai örmény közösség szintén deklarálta az uniót. Ennek keresztülvételében egyrészt a zsinaton részt vett kaffai örmény küldött szerzett nagy érdemeket, másrészt a 14. század közepe óta a Kaffában tevékenykedő unitus Fratres Uniatores kongregáció is komoly befolyással rendelkezett a krími örmény közösségen belül, mintegy előkészítve az egyesülést. A pápa 1439. december 15-én *Decisiones pro Dioecesi Armena Caffensi* címmel dekrétumot adott ki a kaffai örmények számára. Ebben szigorúan megtiltotta, hogy az ottani latin szertartású papok inzultálják az örményeket, valamint hogy újrakereszteljék az áttért és unitus örményeket.¹⁴

Végezetül fel kell tenni azt a kérdést: milyen eredményeket hozott a konstanz-ferrara-firenzei unió az örmény apostoli egyházra nézve? Legegyszerűbb és talán a legfrappánsabb válasz az volna, hogy valójában semmilyen. De ez túl egyszerű, és sarkított megfogalmazás lenne. Örményországban a klérus nem fogadta kitérő lelkesedéssel az uniót. Az egyház képviselői nemzeti egyházuk különállásának feladását látták benne. Az unió kapcsán azzal korhólták a Kilikiában székelő örmény katolikoszt, hogy nem tett mást, mint szolgáló módon behódolt a latinok és a görögök egyházának. Ezért nyomást akartak gyakorolni a kilikiaiakra, és hangot adtak annak a követelésüknek, hogy az örmény egyházfői széknek azonnal vissza kell költöznie Örményországba. Ha továbbra is Kilikiában marad, a mindenkori örmény egyházfő ki lesz téve mind a latin, mind a görög egyház kénye-kedvének.¹⁵

Az unió elfogadását végül megakadályozta VI. Konstantin katolikosz váratlan halála. Utódja, IX. Gergely (1439–1444) (*Grigor Musabēgan*) teljes mellszélességgel támogatta az uniót, melyet a pápának 1440. szeptember 4-én Kairóból írt latin nyelvű levelében is igyekezett megerősíteni.¹⁶ Az új katolikosznak viszont az unió kapcsán legitimitációs problémákkal kellett megküzdenie. Az anyaországi klérus uniópártisága miatt ugyanis nem ismerte el katolikosznak. Sőt 1441-ben, Örményországban külön katolikoszválasztó szinódust hívtak össze, ahol I. Kirakoszt (1441–1444) (*Kirakos Virapec'i*) választották meg minden örmények katolikoszának. Az újonnan megválasztott örmény egyházfő pedig nem ismerte el IX. Gergelyt, ráadásul az unió esküdt ellensége volt, és elutasította a konstanz-ferrara-firenzei zsinat határozatait.

I. Kirakosz ultimátumot intézett a kilikiai klérushoz. A kilikiai örmény egyházat kiátkozással fenyegette meg, amennyiben elfogadja a konstanz-ferrara-firenzei uniót, valamint nem tekinti semmisnek IX. Gergely katolikosz megválasztását. A kilikiai örmény klérus kínos választás elé került: vagy leváltják IX. Gergelyt, és elismerik I. Kirakoszt, vagy továbbra is támogatják a latinbarát és uniópárti katolikoszt, amivel az egyházszakadást is megköcköztetik.¹⁷

Választásukat némileg megkönnyítette IX. Gergely 1444-ben váratlanul bekövetkezett halála. Ezután a kilikiai örmény klérus a „latinpártot” ugyan háttérbe szorította, de továbbra sem volt hajlandó elismerni az anyaországi I. Kirakosz katolikoszt. Az örmények Kilikiában az unióellenes I. Karapetet (1444–1459) (*Karapet Sisc'i*) választották meg egyházfővé. Ez persze nem oldotta fel az ellentéteket, sőt a kilikiai katolikoszválasztás az egyházszakadás szélére sodorta az örményeket. A kritikus helyzetet még inkább súlyosbította, hogy az egymás megválasztását el nem fogadó két katolikosz kölcsönösen kiátkozta egymást. Ennek az volt az elsődleges oka, hogy a kilikiai örmény klérus nem akart Örményországba visszatérni, mert tisztában volt azzal, hogy nincs komoly támogatottsága az anyaországi örmények körében. Az örmény egyházszakadásról a latin egyháznak ekkor még semmilyen tudomása sem volt. Sőt Róma a Kilikiában maradt örmény katolikoszt továbbra is unitus egyházfőként tartotta számon.¹⁸

Más volt a helyzet a Krím félszigeten található Kaffában, ahol az egész örmény közösség elfogadta az uniót. Sőt a zsinaton részt vevő kaffai illetőségű Basil unitus szerzetes még térítésekbe is kezdett, amelyeknek egyik kézzel fogható eredménye volt, hogy Tigranakert (Diyarbakir) örmény érseke, Mkrtiç' Nařaş áttért a katolikus hitre. A krími örmény unitus egyház 1475-ig virágzó közösség volt, amikor is az oszmánok elfoglalták Kaffát. A krími örmények többségét ekkor Konstantinápolyba telepítették át, ahol sokan közülük visszatértek az örmény apostoli hitre. A krími

unitusok kisebbik része pedig Pérában telepedett le.¹⁹

A lengbergi örménység helyzete az unió megkötése után érdekesen alakult. II. Grigor Nasredinean érsek, miután delegáltjaitól értesült az unió megkötéséről, azonnal hozzáfogott, hogy az egyesülést az egész lengyelországi örmény közösséggel elfogadtassa.²⁰ Annak ellenére, hogy a lengyel királyi udvartól és az egyháztól komoly politikai segítséget kapott, nem volt könnyű dolga.²¹ Igaz, az erre vonatkozó források hiányában nem lehet pontosan megállapítani, milyen viták zajlottak a közösségen belül az unió elfogadásáról. II. Grigor Nasredinean érsek erőfeszítései mindenestre eljutottak a pápa fülébe is, aki valóságos dicshimnuszt zengett az érseknek az unió elfogadtságáért tett erőfeszítéseiről.²²

Az egyesülés ennek ellenére kudarcot vallott. Az érsek 1440-ben vagy 1441-ben elhalálozott. Lemberg pedig nem vonhatta ki magát az anyaországban és Kilikiában lezajló döntő változások alól. II. Grigor Nasredinean érsek utódja a lengyelországi születésű Awedik Ilovc'i lett, aki viszont kérlelhetetlen és könyörtelen ellensége volt az uniónak. Ráadásul Awedik Ilovc'i érsek az anyaországi klérus támogatását is maga mögött tudhatta, hiszen kinevezését I. Kirakos katolikosztól kapta.²³ Így Lemberg szembekerült Kilikiával.

A firenzei unió azért volt az örmények szemszögéből sikertelen, mert hivatalosan egyik örmény egyházfő sem hagyta jóvá, vagy szentesítette az egyesülési dokumentumot. Még azok a katolikusok sem írták alá, akik eredendően támogatásukról biztosították az uniót. Végezetül 1439-ben az örmény egyházfők mögött nem sorakozott fel egy olyan jelentős erő, amely hajlandónak mutatkozott volna az unió feltétel nélküli elfogadására. Az örmény egyház vezetői mindig is azzal dicsekedtek, hogy igaz követői voltak a Szentírásnak és a korai egyházatyáknak. Dogmatikai és doktriner kérdésekben mindig is igen konzervatív álláspontot képviseltek, és minden egyes unió kísérletben az örmény apostoli egyház által ébren tartott nemzeti hagyományokat látták veszélyeztetettnek. Új egyházi fogalmaktól, formuláktól vagy interpretációktól általában véve is elzárkóztak. Az örmény egyház 4–6. században kialakult tradíciói és tanításai az örmény nemzettudat integráns részeivé váltak. Talán ez magyarázza az előbb említett konzervatív álláspontot, amely mindenféle külső behatást, azaz unió kísérletet – mind Konstantinápoly, mind Róma részéről – az örmény egyház és a nemzet elleni árulásnak tekintett. Ez a gondolkodás néhány kivételtől eltekintve a 15. században teljesen megcsontosodott.

Az anyaországi egyház és az unió kérdése a kora újkorban

Az örmény egyház a kora újkorban történetének egyik legválságosabb korszakát élte át. A katolikusok a helyi muszlim emírek politikai játékszereivé váltak. A gondokat még tetézte, hogy a megosztottság tovább fokozódott. 1461-ben II. (Hódító) Mehmet (1451–1481) szultán a birodalomban élő örmény közösségek nyomásának engedve, a korábbi brusszai örmény püspökségből létrehozta a konstantinápolyi örmény patriarchátust, melynek pátriárkája minden örmények egyházfőjének tekintette magát. Ráadásul az Anatóliában, a Van-tó szigetén Alt'amar érseke 1475 óta szintén egyházfőnek, azaz katolikusnak nevezte magát.²⁴ A 16. század elején, az oszmán–perzsa háborúk idején Örményországot kettéosztották. 1519-ben I. (Vad) Szelim (1512–1520) szultán Csaldíránál megverte a perzsa seregeket, és ezzel a Kaukázuson túli területek jelentős része is oszmán befolyás alá került. Így az örmény térség nagyobb része az Oszmán Birodalom fennhatósága alá, kisebb, keleti része pedig Karabagh (*Arcax*)

tartománnyal együtt a Szafavida Perzsiához került.

A 16–17. század folyamán az örmény egyházfők képviselték az örménység érdekeit mind az oszmán Porta, mind a Szafavida sah képviselőinél.²⁵ Egyik legfontosabb feladatuk az évenkénti fejadók begyűjtése és eljuttatása volt az oszmán, illetve a perzsa udvarba. Nemzeti és kulturális szempontból az örmény apostoli egyház együtt tartotta az örmény népességet. A politikai széttagolódás miatt ismét előtérbe került a kapcsolatok felvétele a nyugati keresztyén államokkal. Az örménység körében ugyanis még mindig elevenen élt a kilikiai királyság korából áthagyományozódott történeti legenda, miszerint a nyugati keresztyén egyház, valamint a nyugati fejedelmek fogják Örményországot megszabadítani az iszlám uralomtól. A 16. század közepén pedig az örmény egyházon belül már komoly támogatottságot élvezett a nyugati katolikus egyházzal való egyesülés gondolata.²⁶

A trienti zsinat (1545–1563) nemcsak a reformáció kihívásaira fogalmazta meg válaszait, hanem a zsinati atyák komoly figyelmet szenteltek az általuk schismatikusnak és eretneknek tartott keleti egyházaknak. A római katolikus egyház a Szentszék fennhatósága alatt szerette volna egyesíteni a régi keleti egyházakat. Ráadásul Róma a „pogány” Oszmán Birodalomban élő keleti keresztyének védnökeként is igyekezett önmagát feltüntetni. Az 1540-es évek vége felé jutott el Örményországba a trienti zsinat híre, és tulajdonképpen ez készítette V. István katolikuszt (1542–1564?) (*Step'anos Salmastec'i*) arra, hogy székhelyéről, Ęjmiacinból ellátogasson Rómába és Trientbe, segítséget kérve a keresztyén Nyugattól.²⁷ Az örmény egyház az unió alatt inkább politikai, mint dogmatikai egyesülést értett. Tisztában volt azzal, amennyiben csak dogmatikai és teológiai kérdésekre terelődik a szó, akkor az egész kísérlet zátonyra fut, ahogy ez a kilikiai uniók esetében is történt. V. István az unióban inkább politikai lehetőséget látott és keresett. Teológiai fejtegetésekbe tehát nem kívánt bocsátkozni, különös tekintettel a khalkédóni zsinat megítélésére, valamint Jézus Krisztus emberi vagy isteni természetének kérdésére.

V. István 1548-ban, Lemberg érintésével érkezett Rómába, és III. Pál (1534–1549) pápával eszmecserét folytatott az unióról.²⁸ A tárgyalások – úgy tűnt – eredményesen végződtek. V. István hajlandóságot mutatott az unióra Rómával, de magának az uniónak a konkrét menetrendjét nem állapították meg. A római pápa ígéretet tett arra, hogy az európai uralkodóknál közbenjár az örményeknek nyújtandó katonai és anyagi segítség ügyében. Mint ismeretes, ezt az akkori politikai helyzet nem tette lehetővé. Ugyanakkor III. Pál pápa felkérte a katolikuszt, hogy látogasson el Trientbe, és fejtsse ki a zsinaton az unióval kapcsolatos nézeteit.²⁹

Közben azonban meghalt III. Pál pápa, így az örmény egyházfő Rómában maradt. Az új pápa, III. Gyula (1550–1555), elődjéhez hasonlóan, szívélyesen tárgyalt V. Istvánnal, és megújította a meghívást a trienti zsinatra. Az örmény egyházfő 1551 áprilisában érkezett a zsinatra, ahol beszédének igen nagy sikere volt, mivel V. István kifogástalan latinsággal adta elő az örmény egyház uniói törekvéseit és az örmény nép helyzetét.³⁰ V. István látogatása és felszólalása igen komoly rokonszenvet keltett a zsinaton részt vevő püspökök és teológusok körében, ám eredmény nem született: csupán felvetették az örmény apostoli egyház uniójának kérdését, de konkrétumok nélkül.³¹ Anélkül, hogy V. István bármilyen támogatásra ígéretet kapott volna, 1552-ben visszautazott Örményországba. A katolikuszt ismét Lemberg érintésével kívánt visszatérni örményországi székhelyére, de a városban megbetegedett és nem sokkal később elhunyt.³²

V. István római látogatása során ígéretet tett arra, hogy római katolikus misz-

szionárius szerzetesek telepedhetnek le és tevékenykedhetnek a történeti Örményország területén. A 16. század végén és a 17. század elején a katolikus szentszéki látogatásának eredményeként Örményországban a római katolikus egyház missziója ténnyé vált. Ferencesek, teatinusok, Ágoston-rendiek, karmeliták, Domonkos-rendi, illetve jezsuita szerzetesek végeztek térítómunkát az örménység körében.³³

Az örmények áttérítésére erőfeszítéseket tett a konstantinápolyi egyetemes görög patriarchátus is, amely az oszmán hódítás után a birodalomban élő összes keresztényen fejeként lépett fel. A görögök térítőtevékenysége általában eredménytelenül végződött, amelynek nyilvánvaló oka a két egyház közötti, több évszázadra visszanyúló teológiai ellentétekben kereshető. A konstantinápolyi patriarchátus többször konfrontálódott az általa eretneknek tartott örmény apostoli egyházzal.³⁴

A 17. század elején az örmény apostoli egyházat egyidejűleg két egyházfő is irányította: V. Dávid (1587–1629) (*Dawit' Vataršapatec'i*) és Melkiszedek (1604?–1630?) (*Melk'isēr' Garnec'i*). Eredetileg V. Dávid volt az örmény egyház legitim vezetője, ám az adók begyűjtése kapcsán több ízben is korrupció vádjával illették az oszmán és a perzsa hatóságok. Ugyanakkor az örmény krónikák felhívják a figyelmet arra, hogy a katolikus hatalmának megingatásában komoly szerepet játszott Melkiszedek püspök, aki főpappá történt kinevezése előtt a szultáni udvarban V. Dávid katolikus legátusa (*nwirak*) volt.³⁵ Természetesen az egyházfőség nem pusztán spirituális, hanem komoly gazdasági hatalmat is jelentett, mivel az évenkénti fejadók beszédese során jelentős összegek folytak be az örmény egyházfő kincstárába, aki gyakorta kísértést érzett a fejadók bizonyos hányadának egyéni célokra történő felhasználására.³⁶

Az egyházfők vitáját rövid időre megzavarta az 1603–1604. évi oszmán–perzsa háború, amikor is a perzsa I. (Nagy) Abbász (1589–1629) sah jelentős területeket foglalt el az Oszmán Birodalomtól: többek között az akkori Örményország központi területeit, Naxijewant és az Ararát-medencét.³⁷ I. Abbász sah, egy esetleges oszmán ellenoffenzívától tartva, az újonnan elfoglalt területek lakosságát – mintegy 350 000 örményt – Perzsiába telepítette át.³⁸ Az örmény apostoli egyház bizonyos körei felszabadítóként üdvözölték a perzsa csapatokat, és hűségesküt tettek a perzsa uralkodónak. Közöttük volt Melkiszedek, akit a perzsa sah örmény katolikusnak nevezett ki.³⁹ V. Dávid ezt a döntést nem fogadta el; arra hivatkozott, hogy Melkiszedek a begyűjtött adókat visszatartotta. Továbbá azzal a váddal illette őt, hogy az örmény mártírok és szentek ereklyéit jó pénzért eladta az „eretnek” latin papoknak.⁴⁰ I. Abbász sah V. Dávidot élete végéig házi őrizetben tartotta, és továbbra is Melkiszedeket tekintette az örmény egyház vezetőjének. V. Dávidot, erős ellenőrzés mellett, a sah a Perzsiába áttelepített örmények spirituális vezetésével bízta meg.⁴¹

Melkiszedek még kinevezése előtt, 1602-ben felvette a kapcsolatokat Rómával. VIII. Orbán pápához intézett levelében felvetette, ha elismerik őt az örmény egyház vezetőjének, akkor egyházával és gyülekezetével csatlakozik Rómához.⁴² Nyolc évvel később, 1610-ben bizalmasával, Zakariás vardapettel egy levelet küldött Rómába.⁴³ Ebben Melkiszedek hűséget tett az örmény egyház nevében a Szentszéknek.⁴⁴ 1613 tavaszán az örmény pap újból megjelent a Szentszéknel, és Melkiszedek megbízásából folytatta az uniós tárgyalásokat.⁴⁵ Ugyanennek az esztendőnek a végén Melkiszedek a főpásztori központban ünnepélyesen fogadta a pápa küldöttségét, elfogadta a római katolikus egyház tanításait, és hivatalosan is hűségesküt tett Rómának.⁴⁶ Melkiszedek lépéseiről csak szűkebb, bizalmas körét értesítette, és az unióval kapcsolatban figyelmen kívül hagyta a két egyház tanításából fakadó különbségeket: a

khalkédóni zsinat értelmezését, a nikaia-konstantinápolyi hitvallást, valamint az eukharisztiaát.⁴⁷

Róma nem nagyon bízott az örmény főpapban, mivel a Szentszék jelentéseiből kitűnik, hogy Melkiszedeknek nem volt nagy tábor a unióellenes örmény egyházon belül, és karrierje elsősorban I. Abbász kegyétől függött.⁴⁸ Ezért Róma újabb hűségnyilatkozatot várt el Melkiszedektől, aminek a főpap 1623-ban eleget is tett.⁴⁹ Emellett az örmény egyház legszentebb ereklyéjét, Világosító Szent Gergely (301–327) „szent jobbát” kicsempésztette, és hűsége zálogaként eljuttatta Rómába. Ez a cselekedete óriási felzúdulást okozott az örmény apostoli egyházon és főképpen az alsóbb kléruson belül.⁵⁰ Személyével kapcsolatban ismét felmerült a család vádjá, mivel az örmények fejadóját évek óta nem szolgáltatta be a perzsa udvarnak, ezért I. Abbász Iszfahánba, a Szafavida fővárosba idézte.⁵¹ Melkiszedek ellenkatholikosz, miután kézhez kapta a sah törvényt elé idéző levelét, tartván az esetleges felelősségre vonástól, 1624-ben összes vagyonával és néhány hívével a lengyelországi Lembergbe menekült.⁵²

A Melkiszedek által folytatott felelőtlen és „csapodár” egyházpolitika az ellenkatholikosz megfutamodásával gyakorlatilag megbukott Örményországban. Az új örmény egyházfő, III. Mózes (1629–1632) (*Movsēs Tat’ewac’i*) katolikosz annak ellenére, hogy szívélyes viszonyban állt a római katolikus egyház örményországi és perzsiai misszióival, helytelenítette Melkiszedek politikáját, és az egyesülést semmisnek tekintette.⁵³ Róma – minden Melkiszedek személyével kapcsolatban felmerült kételye ellenére – az 1602-ben, 1610-ben, 1613-ban és 1623-ban Melkiszedek által megkötött örmény uniókat (főleg a legutolsót) úgy fogadta el, mint az egész örménység egyesülését Rómával.

Nikol Torosowicz érsek leMBERGI UNIÓJA

Oscar Halecki szerint Lengyelország a kora újkorban a viszonylagos vallásszabadság földje volt: miközben Nyugat-Európában vallási háborúk és üldöztetések dúltak, a lengyel nemesi köztársaság területén a felekezetek között békét hirdettek. A vallási viták békés megoldását, valamint a vallásszabadságot a lengyel fő- és köznemesség, mint a reformáció elkötelezett híve, elsősorban azért követelte, mert „ezt is szabadságjogai szerves és elválaszthatatlan részének tartotta. A vallási béke létrejöttében a litván–lengyel unióból adódó sajátos vallási helyzetnek is jelentős szerepe volt. Az Erdélyi Fejedelemség mellett, mely a szabad vallásgyakorlás szigetének számított, a lengyel–litván unió volt az egyetlen olyan politikai entitás Európában, ahol a különböző felekezetű és etnikumú népek már a reformáció korszakát megelőzően is viszonylagos békében éltek egymás mellett. Latin szertartású katolikusokon, ortodoxokon, zsidókon, muszlimokon kívül örmény apostoli hitűek is nagy csoportban, szép számban képviselték magukat az ország területén.”⁵⁴

Lengyelországban az örménység jelentős közösséggel rendelkezett, amely a legtehetősebb volt a diaszpórán belül. A mai Podólia és Galícia területén a 13. századtól kezdve nagy számban jelentek meg örmény menekültek, akik az úgynevezett észak-levantei kereskedelmi útvonal mentén hoztak létre közösségeket. A galíciai örménység történetében döntő momentumnak bizonyult a halicsi fejedelemség lengyel meghódítása 1346-ban. III. Kázmér (1333–1370) az újonnan meghódított területet igyekezett minél gyorsabban a lengyel államba integrálni. A király az ott meglepedett, illetve folyamatosan meglepedő örményekben partnerre talált: erős

kereskedő-kézműves, városlakó társadalmi csoportot látott bennük, amely képes a korabeli Lengyelország gazdasági fejlődésének katalizálására.

Az uralkodó 1356-ban kiadott dekrétumaiban a királyság egész területén szabad kereskedelmi jogot biztosított az örményeknek, és megadta nekik az apostoli örmény vallás szabad gyakorlásának jogát.⁵⁵ 1365-ben a lembergi örmény érsekség felállítását is támogatta. Lemberg nyomdájával és iskoláival az örmény kultúra fontos mentsvére lett. A lembergi örmény érsek mindvégig (az 1441. évi örmény schisma után) a hivatalos ējmiacini egyházfőt ismerte el egyedül katolikosznak, de gyakorlatilag a saját maga ura volt. A vallásgyakorlás szempontjából kiemelkedő jelentőségű, hogy az örmény közösségnek főpapválasztó joga (*ius eligendi*) volt, melyet 1365-ben a lengyel királyi udvarnál, valamint az akkor Kilikiában székelő örmény egyházfőnél eszközöltek ki maguknak.⁵⁶ Ennek értelmében maga a közösség választja meg főpapjait, akiknek megválasztását a lengyel király és az örmény katolikosz azonban jóváhagyja.⁵⁷

A város örmény közössége a 15. századra felértékelődött, mivel az anyaországban zajló egyházjogi viták miatt Lemberg örmény érseke is meghívót kapott a ferrara-firenzei unió zsinatra, és az ott jelen lévő örmény klerikusokkal egyetemben az érsek is támogatta az örmény egyház egyesülését. II. Grigor Nasredinaean érsek azonban nem sokkal a zsinat után elhunyt. Helyére Awedik Ilovč'i került, aki hevesen ellenezett mindenféle uniót, így egyházmegyéjét továbbra is a keleti örmény apostoli hagyományok szerint kormányozta.⁵⁸

A lengyelországi örménység a 17. század első feléig viszonylagos vallási toleranciát élvezett. Az anyaországi tragédiák miatt ráadásul sokan menekültek ide. A korabeli források tanúsága szerint mintegy hetvenezer örménnyel számolhatunk ekkor Lengyelországban. Ahogy azt korábban már említettük, az unitus Melkiszedek ellenkatholikosz a felelősségre vonás elől Lembergbe menekült, ahol egykori tanítványa, Nikol Torosowicz (1627–1681) fogadta. Nemcsak egykori diákja, hanem a lengyel jezsuiták is szívesen látták, akikkel hamarosan szívélyes kapcsolatot épített ki.⁵⁹

A lengyelországi örmény közösség – ezen belül pedig elsősorban a klérus – azonban nem rokonszenvezett a városban váratlanul felbukkant ellenkatholikosszal. Attól tartottak – joggal –, hogy Melkiszedek részt kíván venni a helyi közösség vallási vezetésében. Az ellenkatholikosz partnerre is lelt volt tanítványában az egyházi irányítás átvételében. Ezért 1627. január 3-án Melkiszedek Torosowiczot titokban pappá szentelte, majd érsekké nevezte ki a lembergi Szent Kereszt-monostorban.⁶⁰ A kinevezést az örmény közösség vezetői, főleg a lembergi örmény bíró, az *azgapet*, Zacharia Bernatowicz ellenezte, hangsúlyozva, hogy Torosowicz fiatal kora és teológiai képzettségének hiányossága miatt nem alkalmas az érseki feladatok ellátására. Azzal is megvádolták, hogy magát a felszentelést is megvásárolta.⁶¹

Torosowicz felszentelése előtti életéről keveset tudunk. Lemberg egyik legtehetősebb örmény kereskedőfamíliájából, a Torosowicz klánból származott. Konstantinápolyban és Örményországban megkezdett teológia tanulmányait sohasem fejezte be.⁶² A közösséggel kialakult feszült viszonya miatt a lembergi jezsuitákhoz menekült, és a rendház vezetőjének kezébe letette a katolikus hitvallást.⁶³

A rendház hamarosan értesítette a Szentszéket hitvallásáról, így ettől kezdve őt a város unitus örmény érsekének tekintették. Ezt követően az egyház támogatásával együtt nekilátott a lengyelországi örménység katolizálásának. Az örmény klérus nem fogadta őt kitörő lelkesedéssel, és heves ellenállást fejtett ki Torosowicz uniója ellen.

Sokukat közülük az érsek bebörtönöztetett, és megveretett. Hasonlóan járt el a közösség ellenszegülő világi vezetőivel is. Ráadásul az érsek elsősorban a gyülekezetek áttérítésére törekedett, ezáltal igyekezett kikerülni az örmény apostoli vallású papokat.⁶⁴ Amikor a közösség tudós papokat hívott az anyaországból, hogy vizsgálják ki az ügyet Lembergben, Torosowicz a delegátusok előtt ünnepélyes esküt tett arra, hogy már megbánta korábbi tettét, és hogy ő maga, illetve egyházmegyéje hű marad az örmény apostoli egyházhoz és a katolikoszhoz. Az eskü azonban kérészetlűnek bizonyult, mivel az érsek csak időt akart nyerni, hogy kijátssza az ügyében nyomozó örmény papokat.⁶⁵

Torosowicz a lengyel klérus, valamint a Szentszék hathatós támogatásával tovább folytatta uniós egyházpolitikáját. Ezért az örmény apostoli egyház a kérlelhetetlen szigoráról ismert Grigor Kesarac'i érseket, volt konstantinápolyi örmény pátriárkát küldte Lengyelországba, akit azonban, amikor Kameniec-Podolski városába érkezett, a lengyel hatóságok Torosowicz háttér munkájának köszönhetően mint állítólagos oszmán kémeket kiutasítottak az országból. Válaszul Kesarac'i érsek anatómát (*nzovum*) mondott Torosowicz érsekre és mindazokra, akik őt követni szándékoztak. A lengyelországi örmény közösség más kiutat nem látva, a katolikoszhoz fordult jogorvoslatért és segítségért. III. Mózes örmény egyházfőnek 1631. július 25-én kelt levelükben felhívták a katolikosz figyelmét, hogy Torosowicz érsek fiatal kora és tapasztalatlansága folytán nem képes ellátni az érsekséget, továbbá el kívánja szakítani a főegyházmegyét az örmény apostoli egyháztól.⁶⁶

A katolikosz választás elé állította az érseket: vagy aláveti magát a vizsgálatoknak, vagy hivatalától megfosztva örökre száműzik az örmény apostoli egyházból. Az érsek tisztában volt azzal, amennyiben a vizsgálatokat lefolytatják ügyében, akkor biztos, hogy elveszti hivatalát.⁶⁷ Ezért más kiutat nem látva, a város Domonkos-rendi kolostorába menekült, amelynek templomában újból kimondta és megerősítette a katolikus hitvallást.⁶⁸

Két esztendővel később Torosowicz érsek visszatért néhány hívével az örmény negyedbe, és a hatóságok segítségével lefoglalta a katolikus egyház számára a Szent Istenszülő (*Surb Astuacacin*) érseki székesegyházat. Körlevelet bocsátott ki, amelyben minden olyan örmény egyházi és világi személyt egyházi átok alá helyezett, aki nem ismerte el az uniót. Sőt eretneknek nyilvánított minden olyan örmény papot, aki nem mutatott hajlandóságot az egyesülésre, valamint érseki hatalmának elismerésére. A körlevél nem érte el a célját. Így az érsek a világi hatóságok támogatásával erőszakos térítésekbe kezdett, melyek során kemény és embertelen kínzások közepette bírták rá az örmény híveket a katolikus hit elfogadására.⁶⁹ Ezeknek a mintegy tizenöt esztendőn keresztül zajló akcióknak a következtében az örmény közösség jelentős része az ország elhagyása mellett döntött.

A lengyel királyi udvar sokáig háttérből támogatta az uniót, azonban a kieroszakolt térítések, illetve számos örmény pap és világi tisztviselő kínhalála mindenképp beavatkozást igényelt. IV. Ulászló (1632–1648) lengyel király az ügy kivizsgálására bizottságot állított fel, amely erőszakos módszerei miatt megróttá az érseket, de lényegében nem marasztalta el Torosowiczot. A bizottság érdemben ezzel az ügygel többet nem is foglalkozott. IV. Ulászló utódja, János Kázmér király az uniót kész tényként kezelte, továbbá szükségtelennek és haszталannak látta, hogy bármilyen bizottság is vizsgálatokat folytasson le az örmény unió ügyében.⁷⁰

Az örményországi zavaros helyzetben az örmény apostoli egyház nem tudott kellőképp koncentrálni a lengyelországi történésekre. Jelentős szerepet játszott

egyrészt ebben a nagy földrajzi távolság, valamint az információáramlás lassúsága, továbbá a megbízható hívek hiánya. Ráadásul az örmény apostoli egyház az oszmán és a perzsa fennhatóság alatt a puszta létéért volt kénytelen küzdeni, így az örmény egyházfők nem tudtak befolyást gyakorolni Torosowicz uniójára. Kezdték beletörődni abba, hogy Lemberg örmény érseksége – és így a lengyelországi közösség is – elvész az örmény apostoli egyház számára.

Torosowicz érsek és híveinek kegyetlensége ugyanakkor a Szentszék nemtetszését is kiváltotta. A Szentszék missziókat koordináló szerve, a Sacra Congregatio de Propaganda Fide 1639-ben Paolo Piromalli – aki korábban Örményországban teljesített missziós szolgálatot – Domonkos-rendi szerzetest küldte Lembergbe az ügy kivizsgálására. Maga Piromalli kitűnően beszélt örményül, és tárgyalásba bocsátkozott az unióellenes örmények képviselőivel, és magával Torosowiczcsal. A szerzetes 1640. április 20-án készült jelentésében nem keresztyéni magatartása miatt elmarasztalta az érseket, és teológiai felkészületlensége miatt a leváltását sürgette.⁷¹ Az érsek sejtette, hogy Piromalli terhelő jelentéseket készített róla, így 1642-ben a Szentszékhez fordult, és kérte, hogy Piromallit helyezték át Lembergől, mert állandóan zaklatta őt.⁷² Ezután nem sokkal Piromallit visszaküldték Örményországba, ahol rövidesen Naxijewan címzetes latin püspökeként, majd 1664-től címzetes érsekeként a domonkosok örményországi missziófőnöke lett.⁷³

A vizsgálódások ellenére Torosowicz több mint fél évszázadig állt az érsekség élén. Az 1640-es évek vége felé annyira tarthatatlannak vélte a helyzetét, hogy az érsek újabb gesztust tett az örmény apostoli egyház irányába. Torosowicz megbánást tanúsított és 1652-ben hűségnyilatkozatot tett I. Fülöp (1633–1655) (*P'ilippos Atbakec'i*) örmény egyházfőnek.⁷⁴ A katolikusok látszólag örömmel konstataáltak az érsek lépését, de nem bíztak meg benne, és pusztán hitegetésnek tartották az érsek gesztusát. Az örmény egyházfő azért sem hitt az érsek őszinteségében, mert Örményországba eljutottak az érsek erkölcstelen életviteléről szóló jelentések. Az egyházi kincsek és régi illuminált kódexek elköttyvetéséről, az öncéltól beszédett adók, a nagy összegű szentszéki segélyek hanyag kezelése, valamint élettársi kapcsolata egy nővel – melyből három gyermek is született – mind az örmény apostoli egyház, mind a Szentszék szemében elítélendő cselekménynek tünnek.⁷⁵

Eközben a Szentszék tudomására jutott, hogy Torosowicz érsek visszamondta az uniót. A mai napig is rejtély, miért nem tett határozottabb lépéseket a Propaganda Fide és a pápai kúria ekkor az érsek elmozdítására. Talán az unióban játszott szerepe miatt, vagy mert a lengyel katolikus egyház mindvégig kitarított mellette. A botrányos életvitel ugyanakkor szemet szűrt a Szentszéknek. A Szentszék 1664-ben Örményországból Lembergbe küldte Clemente Galano (1610–1666) itáliai misszionáriust, teatinus szerzetest, hogy bocsátkozzon tárgyalásokba a renitens érsekkel. A tudós szerzetes ideális partnernek bizonyult: jól ismerte az örmény egyház korabeli viszonyait, sőt jól beszélt az örmény nyelvet is, hisz évekig tanította az örmény papnövendékeknek a latin nyelvet és a latin egyház dogmatikáját az éjmiacini szemináriumban.⁷⁶ A Szentszék célja Galano küldetésével az volt: először, hogy ellensúlyozza Torosowicz érsek befolyását (a szerzetest potenciális jelöltként számba lehet majd venni az érsek esetleges leváltása után); másodsor pedig, hogy teatinus rendtársaival együtt papneveldét szervezzen az unitus örmények számára. Ez utóbbit pedig sikerrel végre is hajtották a Collegium Armenum (*Collegio Armeno*) megalapításával, amelynek Galano 1666-ban bekövetkezett haláláig első prefektusa is volt.⁷⁷

Torosowicz Galano halála után rövid időre fellélegezhetett, de a Szentszék még inkább ellenőrzése alá akarta őt vonni. A pénzügyi visszaélések gyanúja miatt az 1660-as évek végén az érseket a Szent Hivatal kihallgatásra rendelte Rómába. Az érsek csak a harmadik felszólításra volt hajlandó eleget tenni a kérésnek. 1668-ban Rómába indult, ahol mintegy nyolc évet töltött. Rómában a Szent Hivatal nem marasztalta el az örmény főpapot, mert nem tudták rábizonyítani az ellene felhozott vádakat. Mivel sem a Szentszék, sem a Szent Hivatal nem bízott meg benne, 1675-ben Vardan Hunaneant (1644–1715) és egy másik fiatal örmény unitus papot, Theodor Wartanowiczot (1643–1692) kísérőül az érsek mellé rendelték.⁷⁸ Sőt Vardan Hunaneant – akit Epiphania címzetes püspökévé szenteltek fel – érseki koadjutornak szánták Torosowicz mellé.⁷⁹ A Szentszék azzal a nem titkolt szándékkal küldte a két papot Lembergbe, hogy ellenőrizzék, illetve sakkban tartsák Torosowiczot. Nem volt titok, hogy a hithű katolikus Hunaneanban elsősorban Torosowicz potenciális utódját látták. Ez nem kerülte el Torosowicz figyelmét sem.⁸⁰

Az érsek egyiküket, Wartanowiczot, csakhamar hívévé tette.⁸¹ A rendíthetetlen hithű örmény unitus főpapban, Hunaneanban viszont egyértelműen riválist látott, és mindent elkövetett, hogy Lembergben ellehetetlenítse őt.⁸² Ezt Torosowicz érsek könnyen megtehetette, hiszen a városban az összes fontos egyházi intézmény élén az ő emberei állottak. Emiatt 1678-ban Hunanean püspök a Szentszékhez fordult az áthelyezését kérve, és nem sokkal később Havasalföld érintésével Örményországba távozott.⁸³ A Szentszéken felháborodást keltett Hunanean püspök elüldözése.⁸⁴

1681 januárjában a Propaganda Fide javaslatára XI. Ince pápa (1676–1689) azonnal az érsek eltávolítása mellett döntött. Torosowicz viszont már nem érte meg felmentését, mert 1681. március 21-én Lembergben elhalálozott.⁸⁵ Híve, Wartanowicz pedig Konstantinápolyba menekült a számonkérés elől.⁸⁶

Torosowicz érsek uniója számos problémát vetett fel. A Torosowicz által letett katolikus hitvallás csak a római pápa primátusának elismerésére szorítkozott. Az 1596. évi breszti rutén uniótól eltérően nem terjedt ki olyan fontos kérdésekre, mint az unitus örmény papok és világiak javadalmazása és társadalmi helyzetük javítása. Ez utóbbi ugyanakkor feleslegesnek is bizonyult, hiszen az örmény egyház és a világiak a 14. század közepe óta széles körű gazdasági, kereskedelmi és önkormányzati privilégiumokkal rendelkeztek. Ha a római katolikus egyház a lengyelországi örményeket gazdasági kiváltságok fejében szerette volna uniátatni, akkor ez a törekvés – pontosan a széles körű örmény kiváltságok tükrében – biztosan kudarcba fulladt volna.

Az unió ugyanakkor nem terjedt ki olyan égetően fontos teológiai és dogmatikai kérdésekre, mint a khalkédóni zsinat határozatainak és a *Filioque* elfogadására, a Triszagion-himnusz helytelen éneklésének elvetésére, továbbá a naptárhasználatra, az eukharisziára, valamint a liturgikus nyelvhasználatra. Torosowicz érsek uniói ellenére mindvégig a régi örmény szokások mellett tört lándzsát, és többek között ezért is küldte a Propaganda Fide Galanót, hogy úgymond javítsa ki az örmény unitusok körében dívó eretnek és schismatikus szokásokat és hibákat. A Szentszék továbbá azzal a problémával volt kénytelen szembesülni, hogy az unió csak akkor lehet Lengyelországban sikeres, ha a Torosowicz vezette örmény unitus örmény egyháznak intézményes keretet adnak, és biztosítják az érsekség számára az unitus örmény paputánpótlást.

Az unió egy olyan folyamatot indított el, amely a lengyelországi örmény közösségek teljes uniójához vezetett. Az unió egy több évszázados egyházi hagyományt tört meg, mert gyakorlatilag szétverte a régi apostoli örmény egyház helyi szervezetét, hogy utat engedjen az új unitus örmény egyházi szervezet kiépülésének Lengyelországban. Az apostoli egyház Lengyelországban szilárd alapokon állt, és az uniót Rómával csak komoly konfliktusok árán lehetett keresztülvinni. Torosowicz konfrontatív és ambiciózus személyisége megfelelt a római katolikus egyháznak. Ezzel magyarázható, hogy a Szentszék valójában nemtetszése ellenére sokáig szemet hunyt az érsek nem éppen finom módszerei, illetve zűrös magánélete felett; nem is beszélve arról, hogy Torosowicz soha nem fejezte be teológiai tanulmányait, és érsekké egy olyan örmény főpap (Melkiszedeek) szentelte fel, akinek saját egyházán belül mindvégig legitimitációs problémái voltak.

Az érsek valójában egy, a szerkezetében szétesett egyházat hagyott maga után, és annak újjáépítése, az új egyházszervezet kiépítése utódjaira várt. Sarkított az a vélekedés is, hogy Torosowicz valójában az örmény katolikus egyház szervezetének alapjait rakta le. Ez nem felel meg a valóságnak, az érsekben nem volt meg az igazi katolikus szellem. Az unió megkötésében nem is nagy és nemes célok vezették, hanem pusztán ambícióból, öntörvényű hatalmi játékból, öncélúan, a közösségek heves tiltakozása ellenére mondott hűséget Rómának. Torosowicz nem is volt tudatában annak, hogy új egyházszervezetet építene ki Lengyelországban. Ő csak a saját érdekeit tartotta szem előtt. Öncélúsága, mint említettük, kapóra jött a római katolikus egyháznak. A Torosowicz-féle unió ugyanakkor előrevetítette más örmény közösségek sorsát, ugyanis konfesszionális szempontból érzékeny hatást gyakorolt a Podóliából és Moldvából 1668–1672 között Erdélybe menekült örménységre is.

Jegyzetek

¹ Az előzmények: *Nagy Kornél*: Az örmény apostoli egyház és Róma kapcsolata a középkorban. In: *Világtörténet*, 2006. ősz-tél, 47–51.

² Egyébiránt Hiak'intos püspök külön meghívót kapott a firenzei zsinatra a Szentszéktől, melyben arra kérték őt, hogy segítsen tető alá hozni az uniót az örményekkel. „Deus concordet vos in pace, in amore, in unione, quicquid Spiritus Sanctus illustraverit sanctam synodum, prompti sumus ei obedire.” Idézi: *Alex Balgy*: *Historia doctrinae catholicae inter Armenos unionisque eorum cum Ecclesia Romana*. Viennae, 1877. 88.; *Gregor Hofman*: *Die Einigung der armenischen Kirche*. In: *Orientalia Christiana Periodica* 5 (1939) No. 1. 151., 155.; *John Gill*: *The Council of Florence*. Cambridge, 1959. 305.; Az unitus Stefan Stefanowicz Roszka (örményesen: St'epanos Step'anean Rošk'ay) szerint az örmény katolikusok a ferrarra-firenzei zsinatra két püspököt és két vardapetet küldött tárgyalni. A szakirodalomtól eltérően itt az örmény történetíró Sargist, mint kaffai örmény püspököt, Yovak'im püspököt, valamint Martiros és T'omas nevű tudós örmény papokat említi. „Konstandin kat'otikos yasm ami anuamb bolor azgin Hayoc' arak'ē despans zYovakim episkoposn, Sargis episkoposn Kafayu, zMartiros ew zT'omas zvardapetsn, ork' čorekinn ēin ark' imastunk', aŕ surb žolovn Florenc'ioy, ur ēr Evkenios č'orrordn ew Yunac' kaysrn Yohannēs Palēlokos ew Yovsēp' patriargn Kostandinupolsi ew aylk' ew ēnkalan zamenayn sahanadrut'iwns surb žolovoy n aynorik.” [Konstantin katolikusok abban az évben, az örmény nép nevében elküldi követeit – Yovakim püspököt, Sargis kaffai püspököt, Martiros és T'omas vardapeteket, kik mind a négyen tudós emberek voltak – a firenzei szent zsinatra, ahol jelen voltak még IV. Jenő pápa, Palailogosz János, a görögök császára, József, Konstantinápoly pátriárkája, és sokan mások, ahol elfogadták annak a szent zsinatnak minden rendelkezését.] Idézi: *Step'anos Rošk'a*: *Žamanakagrut' iwn kam ekelec' akank' tarekank'*. Vienna, 1964. 156.; *Gregorio Petrowicz*: *La chiesa armena in Polonia*. Roma, 1971. 52.; *Gustav Gündisch* (Hrsg): *Urkunden zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. Band V. Köln–Wien, 1975. 25.

³ *Mik'ayēl Č'amč'eanc'*: *Patmut' iwn Hayoc' i skzbanē ašxarhi minč'ew c'amn 1784* [Örményország története a világ keletkezésétől az 1784-es esztendőig]. Tomus 3. Venetika, 1786. 474.

⁴ „Christi sedem tenes, Christi vicarius es in sede apostolorum. Venimus ad te, caput nostrum. Venimus ad pastorem nostrum. Tu es fundamentum ecclesiae. Omne membrum, quod elongavit se a te, infirmatum est,

et gregem, qui se a te separavit, fera pessima decoravit eum. Ecclesia, quae te non fuit secuta vel per te sustentata, funditus fuit eversa. Tu caput, condole membris. Tu pastor, collige gregem. Tu fundamentum, confirma ecclesias. Tu, qui habes potestatem caelestium clavium, aperi nobis portam vitae aeternae.” Idézi: *Gregor Hofman* (ed.): *Documenta Concilii Florentini de Unione Armenorum*. Romae, 1935. 20.; *Step'anos Rošk'ay*: i. m. 156.; *Gregorio Petrowicz*: *La chiesa armena in Polonia*. i. m. 52.

⁵ *Gregor Hofman*: *Die Einigung*. i. m. 158. 161.

⁶ „Minč' linēr i žolovn Florēnc'iaj miut'iwnn Yunac' ēnd ekelec'woyn Hřomay žamanec'in Hayoc' kat'olikosis patgamawork'n, ork' xndrec'in i surb žolovoyv usanil čšmarit hawatoy, oroc' Ewgenios p'ap'n zhawatoy dawanut'iwnn, aysink'n zHanganakn Konstantinu Polsi žoloyv ēnd bariwk'n Or i Hōri ew yOrdwoy bxi, tay, ew zeōt'n xorhurds ekelec'woy tay. Ew Hayk' patgamawork's zays ew zžolovn K'alkedoni ew zaylsn ēndunec'in.” [Miközben a firenzei zsinaton a görögöknek a Róma egyházával történő uniója zajlott, megérkeztek az örményországi katolikosz küldöttei, akik azt kérték a szent zsinaton, hogy hadd tanulhassák meg az igazi hitnek dolgait, vagyis Jenő pápa hitvallását; azaz mutassa meg a konstantinápolyi zsinat hitvallását azzal mondattal, hogy az „Atyától és a Fiútól származik”, és mutassa meg az egyház hét szentségét is. Az örményországi küldöttek mindezeket, valamint a khalkédóni és a többi egyetemes zsinatok tanítását is elfogadták.] Idézi *Step'anos Rošk'ay*: i. m. 156.

⁷ *François Tournbize*: *Histoire politique et religieuse de l'Arménie*. Paris, 1900. 369.; *Jean De Guibert*: *Le décret du Concile de Florence pour les Arméniens; sa valeur Dogmatique*. In: *Bulletin de Littérature Ecclésiastique*, 20 (1919) 81–95. 150–162. 195–215.; *Gregor Hofman*: *Die Einigung*. i. m. 165–169.; *Gregorio Petrowicz*: *La chiesa armena in Polonia*. i. m. 53.

⁸ *Gregor Hofman*: *Die Einigung*. i. m. 173–176.

⁹ *Zbiegniew Olbertyński*: *Die Florentiner Union der polnischen Armenier und ihr Bischofskatalog*. Roma, 1934. 44.

¹⁰ „Unde iidem tui oratores, Spiritui Sancto acquieverunt puris animis et assensum sponte praestiterunt decreto, quod praesidentibus nobis per dictam synodum vicesimo secundo mensis novembris proxime praeteriti promulgatum extitit.” Idézi: *Zbiegniew Olbertyński*: i. m. 12. Olbertyński igen töredékesen közölte ezt a dokumentumot, annak ellenére, hogy az érsek jelenléte mellett szállt síkra. Nasredinean érsek zsinati részvételét Hofman is megerősítette. „Unde iidem tui oratores, tamquam viri sapientes, cognoscentes romanae ecclesiae veritatem ita ostensam et declaratam fuisse, ut nulla contradictio fieri posset, ac huiusmodi cognite veritati et ipsi Spiritui Sancto, per quem Christus, salvator noster, qui aeterna veritas est, ecclesiam, sponsam suam, omnem veritatem docturum esse praedixit, obsistere non valentes. Considerantes insuper, hanc sanctam synodum eodem Spiritui Sancto innixam, diffiniri velle, prout diffinitum est, edocti, Spiritui Sancto acquieverunt puris animis et assensum sponte praestiterunt decreto, quod praesidentibus nobis per dictam synodum vicesimo secundo mensis Novembris proxime praeteriti promulgatum extitit.” Idézi: *Gregor Hofman* (ed.): *Documenta*. i. m. 50.; *Gregorio Petrowicz*: *La chiesa armena in Polonia*. i. m. 54.

¹¹ A dokumentum címe: *lura armenicalia, privilegia et documenta, in archivio residentiae privilegitae nobilium ac honoratorum dominorum iudicum nationis Armenae Leopoliensis reperibilia, anno Domini 1781, die 29-va Mai revisa*. Lásd erről: *Zbiegniew Olbertyński*. i. m. 24. Az iratot jelenleg a velencei mechitarista főapátság levéltárában őrzik.

¹² „Anno incarnationis Domini 1439 die 18va mensis Januarii. Venerabilis Gregorius, archiepiscopus Illouae, misit oratores duos ad synodum Florentinam, praesidente Eugenio summo pontifice. Qui cum adessent sanctae sinodi in omnibus sessionibus, exauditis omnibus controversiis ad sanctam fidem sese regulantibus et sese in omnibus argumenti convincentibus illuminati gratia Spiritus Sancti, ad quam directe a venerabili Gregorio, archiepiscopo suo et populo armenorum ad eandem sanctam synodum ordinati fuerunt, in omnibus adhaeserunt, tam suo, quam archiepiscopi sui et populi Armeni nomine, uti ordinati legati post quam subsecutam unionem cum Sancta Sede Apostolica, summus pontifex Eugenius literis suis missilibus, fraternae charitatis plenius datus per dilectum filium Narsem monachum Caphensem, in his negotiis bene informatum, praedictum archiepiscopum ad sanctam unionem adhortavit, ut eidem decreto assentiat et ex se ipso exemplum populo armeno praebeat et instituat, nec non literas responsiales per eundem dilectum Narsem monachum de firma declaratione sua eiusmodi sinodialis decreti dirigat Florentiam.” Idézi: *Zbiegniew Olbertyński*: i. m. 24.; *Gregor Hofman* (ed.): *Documenta*. i. m. 52.; *Gregorio Petrowicz*: *La chiesa armena in Polonia*. i. m. 57.

¹³ *Franz Bischoff* (Hrsg): *Urkunden zur Geschichte der Armenier in Lemberg*. Wien, 1864. 16–19.

¹⁴ *Zbiegniew Olbertyński*: i. m. 44.; *Gregor Hofman* (ed.): *Documenta*. i. m. 1935. 47.

¹⁵ *Mesrop Vardapet*: *Patmut'iw'n hay ekelec'ii* [Az örmény egyház története]. Pëyrut', 1957. 181–182.

¹⁶ „Filii quoque mei spirituales Sarchis Verthebet et Thomas Verthebed venerunt ad te, meam personam repraesentantes. Quidquid tecum fecerunt ac dixerunt, totum gratiose accepto, quo a te altissimo sit statutum.” Idézi: *Gregor Hofman* (ed.): *Die Einigung*. i. m. 176–177.; *Gregorio Petrowicz*: *La chiesa*

armena in Polonia. i. m. 59.

¹⁷ *Aṙak'el Dawrižec'i*: Patmut'iwñ Aṙak'el vardapeti Dawrižec' woy [Aṙak'el Dawrižec'i vardapet története]. Valaršapat, 1896. 418–419.

¹⁸ „Peractis mihi a Sede Apostolica commissis in partibus Armeniae inferioribus, cum me sensissent orientales antistites occidentales partes adire volentem legatione functurum, accurate singuli mihi suas litteras destinantur. Voce itaque omnium orientalium antistitum, potissime vero Reverendissimi Domini Carabith Patriarchae Vagserabat et grandis omnium Armenorum, Honoratissimorum et Dominorum Archiepiscoporum Nachaoensis, Gambaliae, Taurisii et Tafesilii, qui quamvis vivant sub tyrannica servitute, tamen Sedis Apostolicae magisterio semper intendunt.” Idézi: *Gregor Hofman*: Die Einigung. i. m. 184.; Lásd erről még: *Gregorio Petrowicz*: La chiesa armena in Polonia. i. m. 59–60.

¹⁹ *Mik'ayēl Č'amč'eanc'*: i. m. 483–484.; *Gregor Hofman*: Die Einigung. i. m. 179–182.

²⁰ „Ne sine ulla recusatione reciperent, quicquid, Sancta Synodus decerneret atque declararet.” Idézi: *Zbiegniew Olbertyński*: i. m. 44.; *Gregorio Petrowicz*: La chiesa armena in Polonia. i. m. 60.

²¹ *Oscar Halecki*: From Florence to Brest. Rome, 1958. 55–59.

²² „Pium tuae fraternitatis ardorem in procuranda Armenorum populorum unione cum Romana Ecclesia commendamus plurimum in Domino et veris laudibus extollimus.” Idézi: *Zbiegniew Olbertyński*: i. m. 44–45.

²³ Az unió kapcsán felmerült az a hipotézis, hogy Nasredinean érsek Lembergben úgynevezett preuniós állapotot teremtett, és ezzel előkészítette a lengyelországi örmények unióját a 17. században. Ez a megállapítás erőltetettnek tűnik, és semmilyen valóságalapja nincs. Először is a 17. század elejéig a lengyelországi örmény egyház az egyik legjelöltebb híve volt az örményországi katolikoszoknak. Másodsor a 17. század elején meginduló unióis törekvéseket nem szabad összekapcsolni a firenzei unióval, mert mindkettőt különböző megfontolások vezették, és jellegüket tekintve is nagy különbségek mutatkoztak. A 15. században Lemberg örmény érseksége tulajdonképpen az akkori hivatalban lévő katolikosz (VI. Konstantin) szándékának megfelelően járt el: azaz volt politikai felhatalmazása, szemben a 17. századival, amely bizonyos tekintetben öncélú és konkrétan egy bizonyos személyhez köthető unió volt. Lásd erről: *Lewond Ališan*: Hay–Venet kam arnč'ut'iwñk' Hayoc' ew Venetec' [Hay–Venet. Az örmény–velencei kapcsolatok története]. Venetika, 1896. 134.; *Step'anos Rošk'ay*: i. m. 157.; *Gregorio Petrowicz*: La chiesa armena in Polonia. i. m. 61.; *Puskás Attila*: Az örmény apostoli egyház és az örmény katolikus egyház identitásadata. In: Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében. Szerk.: Öze Sándor–Kovács Bálint. Pülsicsaba, 2006. 23.

²⁴ *Nagy Kornél*: II. Aristakēs katolikos enciklikája 1476-ból. In: Egyháztörténeti Szemle, 2 (2001) 1. sz. 112–113.

²⁵ *Matakiay Örmanean*: Azgapatum [Nemzettörténet]. Konstandupol, 1960. 2287–2290.

²⁶ *Nersēs Akinean*: Azatut'ean šaržumē XV–XVI darun Hayoc' mēj [Szabadságeszmék a 16–17. századi Örményországban]. In: Handēs Amsorea, 31–32 (1917–1918). 141–154.

²⁷ *Gregorio Petrowicz*: La chiesa armena in Polonia. i. m. 87–88.

²⁸ *Minas Bžškeanc'*: Čanaparhordutiwn i Lehastan [Lengyelországi utazás]. Venetika, 1830. 110.; *Lewond Ališan*: Hayapatum [Örmény történet]. Venetika, 1901. 593.

²⁹ *Lewond Ališan* (Ašx.): Kamenic': Taregirk' Hayoc' Lehastani ew Ŗumenioy [Kamenec'i krónika. A lengyelországi és romániai örmények évkönyvei]. Venetika, 1896. 324–326.

³⁰ *Mik'ayēl Č'amč'eanc'*: i. m. 517.; *Gregorio Petrowicz*: La chiesa armena in Polonia. i. m. 90–91.

³¹ *Paulus Sarpi*: Historia Concilii Tridentini. Lipsiae, 1699. 653–654.

³² Roszka szerint V. István katolikosz 1551-ben halt meg Lembergben. Sírja az érseki székesegyházban található. „Step'anos Kat'otikos Ejmjacni kam enkcac'eal yat'oroyñ kam iwrovi t'oteal, ert'ay i Hřom ew kataraeal zhnazandut'iwñ ew zuxtn iwř gay i Lēopolis ew meřani yasm ami, orpēs c'uc'anē gerezmak'arin nora gim. 1551 [István ejmjiacni katolikosz miután elfoglalta székét, és elhagyta híveit, Rómába távozott, ott engedelmességet és esküt téve Lembergbe érkezik, és ugyanabban az évben (sic! 1551) meghal, mint ahogyan azt a sírfelirata is mutatja]. Hoc sepulchrum est Reverendissimi Patris Stephani Patriarchae maioris Armeniae, qui Romae fuit et Leopolim adveniens animam suam Deo tradidit.” Idézi: *Step'anos Rošk'ay*: i. m. 164.

³³ A missziók fogadásának nemcsak teológiai és dogmatikai, hanem politikai okai is voltak. A két iszlám birodalom útközönájában fekvő örmény tartományok a keresztyén Nyugattól várták a segítséget, hogy megszabaduljanak az idegen uralomtól, így az egyház egyes, felsőbb körei is hajlandónak mutatkoztak az egyesülésre Rómával. *Nersēs Akinean*: Movsēs Tat'ewac'i Hayoc' Kat'otikosñ ew ir žamanakē [Movsēs Tat'ewac'i az örmények katolikosza és pontifikátusa]. Vienna, 1936. 37–39., 322.

³⁴ *Matak'iy Örmanean*: Hayoc' ekelec'in [Az örmény egyház]. Erewan, 1993. 108.

³⁵ *Aṙak'el Dawrižec'i*: i. m. 54–55.; *Edmond (= Ödön) Schütz*: An Armenian–Kipchak Document of 1640 from Lvov and its Background in Armenia and in the Diaspora. In: Between the Danube and the Caucasus.

A Collection of Papers concerning Oriental Sources on the History of the Peoples of Central and South-Eastern Europe. Ed. by György Kara. Budapest, 1987. 268.

³⁶ *Malakiay Örmanean: Hayoc' ekelec'in*. i. m. 95–101.

³⁷ *Hay žotovurdi patmut'yun* [Az örmény nép története]. Vol. 4. Erewan, 1972. 116. (A továbbiakban: Patmut'yun.)

³⁸ Patmut'yun. i. m. 99.; *Ašot Abrahamyan: Hamařot urvagic hay galt'avayreri patmut'yan* [Az örmény kolóniák vázlatos története]. Vol. 1. Erewan, 1964. 253.; *Schütz Ödön: Az örmények kitelepítése Perzsiába. Az 1604-es 'nagy szüregün' örmény források alapján*. In: Keletkutatás, 1988. ősz, 50–66.

³⁹ *Ařakel Dawriřec'i*: i. m. 206.; *Step'anos Rořk'ay*: i. m. 168–169.

⁴⁰ *Ařakel Dawriřec'i*: i. m. 202–206.

⁴¹ Érdekeség, hogy maga Melkiszdedek nem települt át Perzsiába, hanem az örmény területeken maradt, és jó két évtizedig vezette az egyházat. Az örmény egyháztörténeti munkák elég megvetően nyilatkoznak a főpap cselekedeteiről, azt hangoztatva, hogy Melkiszdedek nem törvényes úton lett az örmény egyház vezetője. Ugyanakkor százötven korabeli kézirat és szertartáskönyv kolofónjából (*yiřatakaran*) az derül ki, hogy százharcmincben kimondottan Melkiszdedeket említik, és csak tizenhatban V. Dávidot. Tíz dokumentumban fordul elő mindkettő az örmények egyházfőjeként. Lásd erről a következőt: *Ařak'el Dawriřec'i*: i. m. 1896. 218–219.; *A Chronicle of the Carmelites in Persia and the Papal Mission of the XVIIth and XVIIIth Century*. Vol. 1. London, 1939. 101. 160–161.; *Step'anos Rořk'ay*: i. m. 1964. 170.; *Vardan Hakobyan – Aram Hovhannisyan* (Ařx.): *Hayeren jeaęrgeri XVII dari hiřatakaran* [17. századi örmény kéziratok kolofónjai]. Vol. 1. Erewan, 1974. VII–VIII. XIII–XIV.; *Schütz Ödön*: i. m. 269–270.

⁴² *Lewond Aliřan. Hay–Venet*. i. m. 1896. 205.

⁴³ *Ařak'el Dawriřec'i*: i. m. 217.; *Step'anos Rořk'ay*: i. m. 1964. 171.; *Schütz Ödön: An Armenian–Kipchak Document*. i. m. 277.

⁴⁴ *Malakiay Örmanean: Azgapatum*. i. m. 2316–2317.

⁴⁵ *Nersēs Akinean: Movsēs*. i. m. 176.; *Malakiay Örmanean: Azgapatum*. i. m. 2316.; „Melk'iset' kat'olikos Eřmiancni greac' zhazanadut'iwn ew zdawanut'iwn ař Grigor ŽE.” [Melkiszdedek (ellen)katholikosz Eřmiancinnál katolikus hitvallást és engedelmességet tanúsító levelet írt XV. Gergely pápának.] Idézi: *Step'anos Rořk'ay*: i. m. 171.; Roszka szerint Melkiszdedek 1623-ban VIII. Orbán pápának is írásban letette a katolikus hitvallást. „Noyn Melk'iset' kat'olikosn orpēs i veroy, 1622, greac' ew ař Urbanos Ę.” [Ugyanaz a Melkiszdedek (ellen)katholikosz, mint az előbb 1622-ben, írásban (hitvallást) tett VIII. Orbán pápának.] Idézi: *Step'anos Rořk'ay*: i. m. 172.

⁴⁶ *A Chronicle of the Carmelites*. i. m. 210.; *Malakiay Örmanean: Azgapatum*. i. m. 2322–2323.

⁴⁷ *Karekin Sarkissian: The Council of Chalcedon and the Armenian Church*. London, 1975. 112–115.

⁴⁸ *Nersēs Akinean: Movsēs*. i. m. 300–304.; *A Chronicle of the Carmelites*. i. m. 319.

⁴⁹ *A Chronicle of the Carmelites*. i. m. 99., 191., 210., 244.

⁵⁰ Világosító Szent Gergely ereklyéje a pápai kincstárba került, és azt csak 2001-ben szolgáltatta vissza a római katolikus egyház az örmény apostoli egyháznak. Az ereklyéről lásd bővebben: *Ařak'el Dawriřec'i*: i. m. 9–13., 27–29., 222–228.; *A Chronicle of the Carmelites*. i. m. 321. 344.; *Schütz Ödön: An Armenian–Kipchak Document*. i. m. 269., 276.

⁵¹ *Gregorio Petrowicz: L'unione degli armeni di Polonia con la Santa Sede*. Roma, 1950. 11.; *Step'anos Rořk'ay*: i. m. 164.; *Schütz Ödön: An Armenian–Kipchak Document*. i. m. 272–275.

⁵² *Ařak'el Dawriřec'i*: i. m. 364.; *Nersēs Akinean: Movsēs*. i. m. 339–359.

⁵³ A későbbi lembergi – és egyben első – örmény unitus érsek, Vardan Hunanean beszámolója szerint maga III. Mózes katolikosz tizenkét örmény püspökkel együtt is uniált Rómával. Ezt az anyaországi örmény források nem erősítik meg, sőt a szentszéki követjelentések sem tesznek róla említést III. Mózes uniójáról. Erről az eseményről a szentszéki levéltárakban adatot nem találtam. Vö erről: *Mik'ayēl Ć'amč'eanc'*: i. m. 610–612.; *Nersēs Akinean: Movsēs*. i. m. 350.; *Step'anos Rořk'ay*: i. m. 173.

⁵⁴ *Oscar Halecki: Európa millenniuma*. Budapest, 1993. 186.

⁵⁵ *Frank Zacharyasiewicz: Wiadomoř o Ormianach w Polsce*. Łwów, 1842. 78.

⁵⁶ Tulajdonképpen ekkor alakult meg a lembergi örmény érsekség is. I. Mesrop (Mesrop Artazec'i) volt az örmény egyházfő. Lásd erről: *Malakiay Örmanean: Hayoc' ekelec'in*. i. m. 255.

⁵⁷ Vö. erről részletesen: *Gregorio Petrowicz: La chiesa armena in Polonia*. i. m. 22. 37–46. 61., 91., 238., 248., 261., 296., 300.

⁵⁸ *Gregorio Petrowicz: L'unione*. i. m. 51.

⁵⁹ *Ařak'el Dawriřec'i*: i. m. 364.

⁶⁰ *Ařak'el Dawriřec'i*: i. m. 365–366.; *Ašot Abrahamyan*: i. m. 222–223.; *Gayane Pingirian: La chapitre 28 du 'Livres des Histoire' d'Ařak'el Dawriřec'i et ses sources concernant le mouvement des colonies arméniennes d'Ukraine durant les années 20–50 du 17e siècle*. In: *Revue des études arméniennes*, 14 (1980). 451–452.; Roszka szerint Torosowicz Melkiszdedek ellenkatholikosz kezébe tette le a katolikus hitvallást. Az

ellenkatholikosz tulajdonképpen azért is szentelte fel Torosowiczot, mert Mesrop Kaffayec'i érsek 1624-ben bekövetkezett halála óta az örmény érseki széket nem töltötték be Lembergben. „Melik'set' kat'olikos zamaneal i Lehs, i Lëopolis, ew gteal [ër] zat'oqn parap, jępnadrę zabelay tēr Nikolayos T'orosovič' [Ark']episkopos Hayoc' Lehac'woc' ew tay nma aņel dawanut'iwn ułłap'ař hawatoy ěnddēm kamac' žolovrdęann, or deř ewš herjwacol ěr.” [Melkiszedeck [ellen]katholikosz i lengyelországi Lembergbe érkezve az örmény érseki széket üresen találta, és majd a lengyelországi örmények érsekévé szentelte fel Nikol Torosowicz szerzetest, aki az akkor még eretnek közösség akarata ellenére letette [Melkiszedeck] kezébe a katolikus hitvallást.] Idézi: *Step'anos Rošk'a*: i. m. 172.; Lásd erről: *Minas Bžškeanc'*: i. m. 107.; *Jakob Dašean* (Ašx.): C'uc'ak hayeręn jęragrac Matenadaranin Mxitareanc' i Vienna [A bécsi mechitarista kongregáció örmény kéziratgyűjteményének katalógusa.]. Vienna, 1895. 441.; *Lewond Ališan* (Ašx.): Kamenic'. Taregirk' Hayoc' Lehastani ew Rumenioy [Kamenec'i krónika. A lengyelországi és romániai örmények évkönyvei]. Venetik, 1896. 110. 172–176. 185.; *Gregorio Petrowicz*: La chiesa armena in Polonia. i. m. 136.

⁶¹ *Nersēs Akinean*: Movšēs. i. m. 249–250.; *Gregorio Petrowicz*: L'unione. i. m. 16., 52.

⁶² „Ex magna familia et nobilissimi viri filius.” APF (= Archivio storico della Sacra Congregazione per l'Evangelizzazione dei Popoli o de „Propaganda Fide”, Roma) SOCG (= Scritture Originali riferite nelle Congregazioni Generali). Vol. 291. Fol. 167r.–v.; Lásd erről: *Frank Zacharyasiewicz*: i. m. 78.; „Nicolaus natus quondam Baronis Iacob Torozovitiis nationis Armenorum.” Idézi: *Patritius Gauchat* (ed.): Hierarchia Catholica medii et recentiores aevi. Vol. 4. (1592–1667). Monasterii, 1935. 220.; *Nersēs Akinean*: Movšēs. i. m. 250.

⁶³ *Lewond Ališan* (Ašx.): Kamenic'. i. m. 204.; *Ařak'el Dawrižec'i*: i. m. 364.; *Step'anos Rošk'ay*: i. m. 174.

⁶⁴ *Frank Zacharyasiewicz*: i. m. 77.; *Gregorio Petrowicz*: L'unione. i. m. 9–12., 23.

⁶⁵ *Lewond Ališan* (Ašx.): Kamenic'. i. m. 204.; *Nersēs Akinean*: Movšēs. i. m. 251–255.

⁶⁶ APF SC (= Scritture riferite nei Congressi) Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 70r.–71r.; Lásd erről: *Ařak'el Dawrižec'i*: i. m. 366–369.; *Lewond Ališan* (Ašx.): Kamenic'. i. m. 25. 206. 211.; *Nersēs Akinean*: Movšēs. i. m. 255.; *Gayane Pingirian*: i. m. 451.; *Schütz Ödön*: An Armenian–Kipchak Document. i. m. 290–291.

⁶⁷ *Gregorio Petrowicz*: L'unione. i. m. 25–26.

⁶⁸ APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 102r.–v. Fol. 103r.–104v.; Lásd erről: *Ařak'el Dawrižec'i*: i. m. 375–376.; *Lewond Ališan* (Ašx.): Kamenic'. i. m. 209.; A Hierarchia Catholica szerint Torosowicz 1630-ban tért át a római katolikus vallásra, és 1635. május 22-én lett lemergi örmény unitus érsek. A palliumot a Szentszéktől 1639. július 9-én kapja meg. „Undecimo Kalendas Iunii anno 1635 Nicolaus (...) promovetur ad Ecclesiam Archiepiscopalem Leopoliensis.” Idézi: Hierarchia Catholica. i. m. 220.

⁶⁹ „Cum clericis meis intercipi, incarceravi et poenis arbitris punivi.” APF SOCG. Vol. 64. Fol. 148r.; APF SOCG. Vol. 65. Fol. 164r.–v.; Lásd erről: *Gregorio Petrowicz*: L'unione. i. m. 123.; *Schütz Ödön*: An Armenian–Kipchak Document. i. m. 295.

⁷⁰ APF SOCG. Vol. 293. Fol. 151r.–v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 109r. Lásd erről: *Gregorio Petrowicz*: L'unione. i. m. 79–80. 101–102.; *Schütz Ödön*: An Armenian–Kipchak Document. i. m. 296.

⁷¹ APF SOCG. Vol. 293. Fol. 247r. Fol. 249r. Fol. 256r.–v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 107r.–108v. Fol. 110r. Lásd erről: *Ařak'el Dawrižec'i*: i. m. 383.; *Gregorio Petrowicz*: i. m. 104. 115.; *Step'anos Rošk'ay*: i. m. 176.

⁷² Torosowicz érsek Andrea Scalimoli da Castellana konventuális ferences szerzetes, misszióprefektus levelén kérésztül kérte ifjabb Antonio Barberini bíborost, a Propaganda Fide prefektusát, és a Domonkos-rend kardinális protektorát, hogy hívja vissza Lembergől Piromallit, aki őt rendszerezsen zaklatta. „Il presente lator di questa Monsignor Illustrissimo et Reverendissimo Arcivescovo d'Armeni residente in detta città di Leopoli, prelado veramente degno d'esser honorato, et stimato in queste parti dalla Sacra Congregazione, si per il suo ardentissimo zelo, che ha di propagar' la Santa Fede Cattolica com'anco per la sua integerrima vita. Hora viene in Roma per smorciare un accensa face d'un ambizioso zizaniateore che seminando zizanie ha germinato una grande scisma con gradissimo detrimento della santa fede apostolica romana. Sua Signoria s'abbochi con l'Eminentissimo Signor Cardinale Antonio, che non solo come prefetto di questa Sacra Congregazione, ma particolarmente come protettore della religione dominicana, si chiami a se con bel modo questo Padre Dominicano, che perturba la buona mente, et impedisce la fruttuosa et pastorall' cura di questo prelado, et non si dia più luogo di ritornare in questa parti, ma si trattenghi nella sua religione domenicana, ut remotu causa, removeatur effectus magni detrimenti, quod ex schismaticis operibus istius Patris Dominicani posset in die venire in Sanctam Fidem Catholicam.” Idézi: *Tóth István György* (ed.): Litterae missionariorum de Hungaria et Transilvania. 1572–1717). Vol. 2. Roma–Budapest, 2002. 1284. Piromalli és Torosowicz konfliktusáról lásd még: *Step'anos Rošk'ay*: i. m. 176.

⁷³ Hierarchia Catholica. i. m. 1935. 115. 253.; *Gregorio Petrowicz*: L'unione. i. m. 113–115.; Marcantonio van den Oudenrijn (ed.): Linguae Haicanae scriptores Ord. Praed. Cong. Fratrum Uniatorum et FF. Armenorum. Bern, 1960. 50.

⁷⁴ *Araġ'el Dawriżec'i*: i. m. 387.; *Gregorio Petrowicz*: L'unione. i. m. 266.; *Step'anos Rošk'ay*: i. m. 176–177.

⁷⁵ „Vivet cum meretrice vitam agit sordissimam, cum mulier manet et eam tenet publice et fovet, cum qua prolem suscepit trinam.” APF SOCG. Vol. 65. Fol. 165/r.–v.; APF SOCG. Vol. 224. Fol. 101r.; APF SOCG. Vol. 225. Fol. 100/r.–v.; APF CP (= Congregazioni Particolari). Vol. 22. Fol. 5r. Fol. 144/r.–v.; Lásd erről: *Gregorio Petrowicz*: L'unione. i. m. 124., 195–196., 266.

⁷⁶ APF SOCG. Vol. 121. Fol. 322r.; APF SOCG. Vol. 228. Fol. 37r. Fol. 122/r.–v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 118/r.–v. Fol. 394/r.–v.; Lásd erről: *Gregorio Petrowicz*: L'unione. i. m. 165., 172.; *Step'anos Rošk'ay*: 180–181. 195.; *Schütz Ödön*: An Armenian–Kipchak Document. i. m. 303–305.

⁷⁷ APF SOCG. Vol. 225. Fol. 132/r.–v.

⁷⁸ Lásd erről az alábbi Propaganda Fide dokumentumokat: APF Acta SC (= Acta Sacrae Congregationis). Vol. 39. Fol. 207/r.–v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 1. Fol. 462r.–463/v. Fol. 466r. Fol. 484r. Fol. 485r. Fol. 490/r.–v. Fol. 507r. Fol. 510r. Fol. 511/r.–v. Fol. 513r.–514r. Fol. 515/r.–v. Fol. 517r.–518/v. Fol. 520/r.–v. Fol. 521/r.–v. Fol. 522r. Fol. 525r.–526/v. Fol. 527r. Fol. 529/r.–v. Fol. 585r.–598/v. Fol. 602r.–610/v. Fol. 616/r.–v. Fol. 618/r.–v. Fol. 620r.–621/v. Fol. 632r. Fol. 633r.–634/v. Fol. 636r. Fol. 638r.–639r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 199/r.–v. Fol. 200/r.–v. Fol. 209r.–211/v. Fol. 226r. Fol. 227r.–228r. Fol. 231/r.–v. Fol. 238r. Fol. 332r.–337/v. Fol. 493/r.–v. Fol. 517r.; Roszka szerint Hunaneant maga Torosowicz szentelte püspökké, de ezt a szentszéki dokumentumok nem erősítették meg. Sőt az unitus történetíró Wartanowiczról munkájában egy szót sem ír. „Nikolayos Ark'episkoposn t'uylatwut'eamb Surb Žolovoy, entré ew jępnadrę yajord iwr zTęr Vardann Yunanean, anwamb Episkopos Epifanioy.” [Nikol érsek a Szentzék jóváhagyásával Epiphania címzetes püspökének választja meg és szenteli fel helyetteséül (sic! koadjutorává) Vardan Hunanean nevű urat.] Idézi: *Step'anos Rošk'ay*: i. m. 183.

⁷⁹ APF Acta SC. Vol. 39. Fol. 207r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 209r.–221/v. Fol. 226/r.–v. Fol. 227/r.–v. Fol. 231/r.–v. Fol. 238/r.–v. Fol. 300r. Fol. 335r.–337/v.; Lásd erről: *Step'anos Rošk'ay*: i. m. 182–183.

⁸⁰ APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 442/r.–v.

⁸¹ APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 448r. Fol. 450r. Fol. 470/r.–v. Fol. 487r. Fol. 493/r.–v. Fol. 542r. Fol. 548r. Fol. 556/r.–v. Fol. 596/r.–v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 100/r.–v. Fol. 132r. Fol. 133r. Fol. 144r.; APF SC Fondo Moldavia. Vol. 1. Fol. 287r.; APF SC MPR (= Moscovia Polonia Rutenia). Vol. 1. Fol. 660/r.–v.; Wartanowiczról lásd: *Athanasius Welikyj* (ed.): *Litterae episcoporum historiam Ucrainiae illustrantes*. Vol. 3 (1665–1690). Romae, 1974. 165–167.

⁸² APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 381r.–382/v. Fol. 413r.–417/v. Fol. 420/r.–v. Fol. 427r. Lásd erről: *Gregorio Petrowicz*: L'unione. i. m. 1950. 225–229. 235. 246–251. 266–270. 297.

⁸³ APF Acta SC. Vol. 39. Fol. 208r.; APF SOCG. Vol. 225. Fol. 270r.; Lásd erről: *Gregorio Petrowicz*: L'unione. i. m. 295.

⁸⁴ APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 574r. Fol. 650/r.–v.; APF SC Fondo MPR. Vol. 2. Fol. 244/r.–v. Fol. 260r.–261/v. Fol. 264r.–267/v.

⁸⁵ APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 287r. Fol. 353r. Fol. 361r.–362/v. Roszka a korát illetően téved, hiszen Torosowicz 1604-ben született, és a 77. évében volt halálakor. „Nikolayos T'orosovič'n Ark'episkoposn Lęopolsi golov amac' 85, yaysm ami Marti 21, yet anpatmeli ašxatanac' iwroc', ardeamk' li hangeaw i K'ristos, i Lęopolis.” [Nikol Torosowicz leMBERGI érsek annak az éVnek [1681.] március 21-én 85 éves korában, szavakban ki nem fejezhető fáradozásai után, Lembergen megbékélt Krisztusban.] Idézi: *Step'anos Rošk'ay*: i. m. 184.

⁸⁶ APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 282r. Fol. 310/r.–v.; APF SC Fondo Moldavia. Vol. 2. Fol. 126r.–127r. Fol. 134r.–135/v.; Lásd erről: Bņni Miut'iwn Hayoc' Lehastani ěnd ekelec'woyn Hřovmay. Žamanakic' Yišatakarak' [A lengyelországi őrmények erőszakolt uniója Rómával. Korabeli megemlékezések alapján]. Sankt-Petersburg, 1884. 26., 31., 38., 164.; *Araġ'el Dawriżec'i*: i. m. 384.; *Gregorio Petrowicz*: L'unione. i. m. 307.; *Schütz Ödön*: An Armenian–Kipchak Document. i. m. 305., 309.

PIAST ALAKJÁNAK VÁLTOZÁSA A LENGYEL TÖRTÉNETI HAGYOMÁNYBAN

Majd' minden lengyel gyerek ismeri a régi regét Piastról, a kerékgyártóról (o Piascie kołodzieju). A Piast-monda legkorábbi írott változatában, amely a 12. század elején keletkezett, Piastot ura, Popiel fejedelem egyik szegény szántóvetőjeként ábrázolja a krónikás, a 16. századtól azonban méhészként, vagy pedig kerékgyártóként kezdik emlegetni. E rövid dolgozatban azokat a középkori és kora újkori krónikákat vizsgálom, amelyek említést tesznek Piastról, egészen Marcin Bielski 1597-ben megjelent *Kronika Polska* című művéig, amely az első lengyel nyelvű krónika. A különböző krónikákban mind Piast alakja, mind a hozzá kapcsolódó történet több jelentős változáson ment át az egymást követő évszázadok során. A krónikák keletkezésének történelmi, társadalmi, politikai és kulturális hátterét vizsgálva arra keresem a választ, vajon milyen körülmények okozták az eredeti történet oly jelentős változásait.

Bár a Piast-monda gyökerei mélyen visszanyúlnak a nyugati szlávok pogány múltjába, első ismert változata a történészek által Gallus Anonymusnak nevezett idegenből érkezett bencés szerzetes 12. század elején keletkezett krónikájában maradt fenn.¹ A Piast-monda legkorábbi változata szerint élt Gniezno várában (ami szlávul fészket jelent) egy fejedelem, Popiel, akinek volt két fia, és egy szegény szántóvető, Piast, a feleségével, Rzepkával. Őnek is volt egy fiuk. A fejedelem és a szántóvető egyszerre, pogány szokás szerint ünnepelték fiaik hajnyírását. Isten titkos terve szerint ugyanaznap két idegen érkezett Gnieznóba. A vendégjogot semmibe véve kidobták őket a várból. A fejedelem embereinek kegyetlenségén felháborodva a váralja felé vették útjukat, ahol szerencsésen megérkeztek a szegény Piast és Rzepka kunyhójához, akik szívesen fogadták őket, felajánlva minden ételüket és italukat: egy kis malacot és egy hordócska erjesztett sört. A vendégek örömet elfogadták a meghívást, majd a kunyhóba lépve így szóltak: „*Örvendezetek jöveteliinknek, érkezésünk hozza nektek javak bőségét, utódaitoknak megbecsülést és dicsőséget*” (nos advenisse gaudeatis et in nostro adventu bonorum copiam et de sobole honorem et gloriam habeatis).² Ezután Piast és Rzepka meghívták barátaikat egy szerény ünnepségre, ahol is csodálatos módon nem fogyott, inkább szaporodott az étel és az ital. Mindeközben a fejedelem lakomáján ennek ellenkezője történt. A teli tálak és kancsók hirtelen kiürültek. Végül, a két vendég unszolására Piast meghívta a fejedelmet, vendégeivel együtt, jönnének el a fia hajnyírására, ahol a két idegen végül lenyírta a fiú haját, és a Siemowit nevet adták neki. Évekkel később Siemowit Isten akaratából a lengyelek fejedelme lett, Popielt és két fiát pedig hosszas üldöztetés után egy szigeten felfalták az egerek. Ez az alaptörténet, amely két szálon fut, egyfelől Popielnek és utódainak pusztulását, másfelől Piastnak és családjának felemelkedését meséli el.

Az említett krónika a 12. század tízes éveinek közepén keletkezett, miután III. Boleszló, Lengyelország fejedelme, lovagjai segítségével elűzte az országból bátyját, Zbigniewet, visszaverte V. Henrik német király támadását, minek eredményeképp egy időre teljesen függetlenné vált a Német-római Császárságtól. Ezt követően elfoglalta és megtérítette a korábban minden térítő és hódító kísérletnek keményen ellenálló gdański Tenger melléket és lakóit, a pomeránokat.

A Piast-monda leírásának – ugyanúgy, mint Gallus Anonymus egész krónikájának – kettős célja volt. Egyrészt Ferdeszájú Boleszló uralmának legitim voltát, vala-

mint morális és politikai megalapozottságát igyekezett alátámasztani, bemutatni hősiek és dicsőséges küzdelmeit Lengyelország ellenségeivel, mind a keresztény németekkel és csehekkel, mind pedig a pogány poroszokkal és pomeránokkal szemben. Másrészt tudatosítani akarta a fejedelmi dinasztia kiemelkedően fontos és különleges szakrális szerepét Lengyelország történelmében. Ezek azok az okok, amelyek miatt a Piast-monda az első lengyel krónika lelegejére került. Be kellett mutatnia, hogy az isteni gondviselés elmozdítja az alkalmatlan és tehetetlen uralkodót az ország éléről, hogy helyébe egy másik, alkalmas és cselekedni képes jelöltet állíthasson. E tekintetben, ahogy Czesław Deptuła *Galla Anonima mit genezy Polski* című könyvében kiemeli, a monda hasonlít Saulnak és Dávidnak Sámuel könyveiben leírt ótestamentumi történetéhez, ahol is az első királynak, Saulnak el kell buknia, és embereivel, valamint fiaival együtt meg kell halnia ahhoz, hogy az *igazi* király, Dávid és örökösei uralkodhassanak Izraelben.³

III. Boleszló számára a monda nagyon fontos volt, mert egyfelől igazolásként szolgált arra, hogy miért üzte el és vakított meg bátyját, Zbigniewet, apja törvényes örökösét, és miért foglalta el helyét a trónon. Másfelől a történet színhelye is nagy fontossággal bírt. Gniezno volt a lengyel állam és egyház első központja. Ott temették el a később szentté avatott Adalbertet, ott alapították az első érsekséget, valamint ugyanott zajlott az első ezredfordulón I. Boleszló lengyel fejedelem és III. Ottó német-római császár híres találkozója. A középkori lengyel történeti hagyomány úgy tartotta, hogy a találkozó alkalmával III. Ottó fejékét I. Boleszló fejére tette, ettől kezdve a császár és a fejedelem szinte egyenragúként tekintett egymásra. Éppen ez az egyenlő bánásmód szolgált jó példával III. Boleszló számára, V. Henrik német királlyal szembeni függetlenedési küzdelmei során, és krónikása számára, amikor e harcokról beszámolt.

Az említett történeti érvek mellett a Piast-monda alapvető mitikus üzenetet hordozott a középkori emberek számára. Piast, a szántóvető képes volt étellel és itallal ellátni a közösség tagjait, így testesítve meg az ország termékenységet és gazdagságát (fecunditas), amit az egyik legfontosabb uralkodói tulajdonságként tartottak számon mind a pogány, mind pedig a keresztény társadalmakban. Ezenkívül Piast feleségének neve Rzepka, vagyis répa,⁴ a középkori ember fontos eledele. Az említett okok alapján elmondható, hogy Piast az úgynevezett *szántóvető királyok* archetípusát testesíti meg. A szántóvető királyok a germán és szláv népek mondáinak visszatérő alakjai. Nem bölcsességükkel, bíraskodó funkciójukkal, nem is bátorságukkal, vakmerőségig menő hősiességükkel tűnnek ki elsősorban a főként földművelő közösségek tagjai közül, hanem a közös tulajdonságukkal, hogy képesek jóllaktni közösségüket.⁵ Piast legközelebbi mitikus párhuzama Přemysl, az első cseh uralkodóház ősatya.⁶ Szántóvető királyok és más uralkodók megtalálhatók a görög és a római mitológiában is, mint például a frígiai király, Gordiusz,⁷ vagy a római szenátor Cincinnatus.⁸

Ismerte a történetet az első született lengyel krónikaíró, Wincenty Kadlubek, a *Chronica Polonorum*⁹ később boldoggá avatott írója is. Wincenty mester krónikáját a 12–13. század fordulóján írta, amikor az egykori Lengyel Királyság vagy Lengyel Fejedelemség egységes területe már két emberöltő, Ferdeszájú Boleszló 1138-ban bekövetkezett halála óta részfejedelemségekre szakadt, s amelyeknek fejedelmei, bár mindahányan a dinasztia tagjai, folyamatosan egymással harcoltak az egyes területek fölötti uralom megszerzéséért. Bár Wincenty mester tisztában volt a részfejedelemségek létezésével, a folytonos területi viszályokkal, melyeket némi részrehajlással le is írt, krónikájában Lengyelország mégis egységes egészként tárul elénk.

Wincenty mester a Piast-monda leírásakor Gallus Anonymus krónikáját használta forrásként, néhány helyen azonban megváltoztatta és kiegészítette a történetet. Új motívumokat és új szereplőket vezetett be, különösen a Popiel fejedelemről szóló részekbe, megváltoztatta az események kronológiáját, kissé háttérbe szorította Piastot, hogy annál többet írjon fiáról, Siemowitról. Két apró változtatás nem tűnik első látásra túl jelentősnek, de ha közelebről szemügyre vesszük őket, fontosságuk felismerhetővé válik. Az első, inkább feledékenységnek tűnő kis változás sokáig a lengyel kutatóknak sem tűnt fel. Wincenty mester, a későbbi krakkói püspök, nem említi a szántóvető Piasttal kapcsolatos csodás események helyszínét, vagyis kihagyja a történetből Gnieznót. Krónikájában a lengyel történelem minden fontos mozzanata, jelentősebb eseménye, beleértve a legkorábbi kezdeteket is, Krakóval, vagyis saját szűkebb hazájával és szeretett fejedelme, II. Igazságos Kázmér székhelyével kapcsolatos. Ahol mégsem Krakó a helyszín, ott elhallgatja azt. Nem említi Gnieznót sem Szent Adalberttel, sem Vitéz Boleszló és III. Ottó találkozójával kapcsolatban.

A másik motívum, amit Wincenty mester megváltoztatott a monda régebbi változatához képest, hogy Siemowit nem a lengyelek fejedelme, hanem egyenest a lengyelek királya lett. Ebben a krónikában az összes lengyel uralkodó, akár mondabeli, akár valóságos, királyként szerepel (Krak, Vanda, a három Lestko, a két Popiel, valamint Piast utódai: Siemowit, Lestko, Siemomysł, sőt I. Mieszko is). Wincenty mester hosszú királylistájának nagy jelentősége volt a 13. század elején, amikor Lengyelország területe részfejedelemségekre oszlott. Mindezek a legendás és valóságos uralkodók arra szolgáltak, hogy fenntartsák az egységes Lengyel Királyság gondolatát, ami végül 1295-ben újra valósággá lett.

Az új királyt 1295. június 25-én Jakub Świnka érsek koronázta meg a gnieznói főszékesegyházban, II. Przemysł néven.¹⁰ Ő volt az első lengyel király II. Boleszló 1081-ben bekövetkezett halála óta, de uralkodása – vele együtt – rövid életűnek bizonyult. A király 1296. február 8-án elhunyt, nem messze Rogoźno városától.¹¹ A Brandenburgi Határgrófságból küldött bérgyilkosok végeztek vele, akikkel állítólag a király hazai ellenzéke is együttműködött.¹²

II. Przemysł rövid uralkodása alatt kezdték el írni a *Nagy-lengyelországi krónikát*, amely a Wincenty mester krónikája utáni korszak legjelentősebb lengyel krónikája egészen a 15. század második feléig. A Nagy-lengyelországi krónikában a Piast-monda jelentős mértékben megváltozott,¹³ még címet is adtak a történetnek: „*A Piast nevezetű király megválasztásáról*” (De electione regis nomine Pasth).¹⁴ Az egyik legjelentősebb változás, hogy a történet helyszíne többé már nem Gniezno, hanem Kruszwica, „*amelyet abban az időben a legnagyobbak és legerősebbnek tartottak a lechiták városai között*” (que protunc inter urbes Lechitarum maior et formosior habebatur).¹⁵ A változtatásnak az az érdekessége, hogy a krónika keletkezésének idején Kruszwica városa, a későbbi király, Łokietek Ulászló birtoka a múlt szimbóluma volt, a jelent pedig a II. Przemysł birtokában lévő Gniezno jelképezte.

A Piast-monda leírása során a korábbi krónikáktól eltérő legjelentősebb változás a Nagy-lengyelországi krónikában az idő szerkezetének megváltoztatása. A korábbi krónikákban a tér–idő–cselekmény klasszikus egységének központi eleme, a történet fő eseménye Popiel fiainak és Siemowitnak a hajnyírása. A Nagy-lengyelországi krónikában leírt változatban ez az esemény egyáltalán nem szerepel, viszont számos új, eddig nem említett motívum és esemény jelenik meg. Az események azzal veszik kezdetüket, hogy Popiel és felesége megmérgezik a lehetséges trónkövetelőket és a fejedelmi család oldalági rokonait. Csodálatos módon a temetetlen

halottak testéből egerek kelnek ki, és felfalják Popielt, feleségével és két fiával együtt.¹⁶

Popiel király halála után a királyság nemesei úgy döntenek, hogy a Popiel által megölt hercegek fiai közül választanak új királyt, de nem jutottak egyességre, vajon melyik fiatal herceg lehetne az új uralkodó. A nemesek – a krónikás szavaival – saját személyes érdekeiket fontosabbnak tekintették, mintsem hogy szem előtt tartsák a közös érdekeket.¹⁷ Végül abban egyeztek meg, hogy a legalacsonyabb sorúak közül választanak meg valakit, aki szabadnak született és a lechiták törzséből való.¹⁸

A krónika itt meséli el azt a korábbi, még Popiel király idején történt esetet, amikor két vendég érkezett az udvarába, de érkezésük célja nem derül ki a krónikából. Ahogy a korábbi változatokban is olvasható, a vendégeket nem engedik be a királyi udvarba, ezért mennek Piast és Rzepica (Wincenty Kadlubek óta így nevezik Piast feleségét) kunyhójába, akik étellel és itallal kínálják a vendégeket. Visszatérve a tárgyalt eseményekhez, a krónika folytatja a királyválasztás leírását. A választásra összegyűlt nemeseknek a tárgyalások közepette elfogy a sörük. Ekkor az évekkel korábbi két vendég újra megjelenik Piast házában, aki a családjá számára mézes italt készített (mellis... braxaverat),¹⁹ de a vendégek javaslatára felajánlja a megszomjazott nemeseknek. A méz látszólag nem elég az összes nemes szomjának oltására, de Piast csodálatos módon mégis mindenkinek tud adni belőle, és úgy tűnik, hogy az ital sosem fogy el. Furcsának tűnt, hogy a szegény Piast mindenkit itallal kínál, de nem közönséges sörrel, hanem a sokkal értékeesebb, nemesebb italnak számító mézzel. Éppen e csodás események hatására az emberek azt gondolták, hogy a két vendég biztosan angyal volt, vagy János és Pál vértanúk.²⁰ Eme isteni csoda láttán az összegyűltek egyhangúlag megválasztották királyuknak Piastot.²¹ Ezen a helyen a krónika megmagyarázza, mit jelent Piast neve. *„Azért hívták Piastnak, mert alacsony termetű volt, de teste erős, megjelenése szép”* (Hic ob hoc dictus est PASTH, quia statura brevis sed robustus corpore et decorus aspectu).²² Piast nevének ez az első írásos etimológiája, ami mutatja a krónikában játszott fontos szerepét, valamint azt is, hogy a főhős alakja már eltávolodott a lehetséges befogadóktól, neve már magyarázatra szorult.

Fontos változás a korábbi változatokhoz képest, hogy a szövegben említést sem tesznek pogány szokásokról, sem hajnyírásról. A krónika keletkezésének idejére a pogány szokások nagy része eltűnt a lengyelek életéből, ami megmaradt, a kereszténység magába olvasztotta, vagy vallásos tartalmától megfosztva egyszerű népszokásként kezelte. Emellett a 13. század végén, amikor a lengyelek már felismerték a Német Lovagrend hódító céljait, valamint a terjeszkedésüket megalapozó térítő ideológia erejét, nem volt szükség a Piast-dinasztia ködös pogány múltjának emlegetésére, sőt egyenesen kerülni kellett a pogányságra történő utalásokat.

A krónika a korábbiaknál részletesebben meséli el Piast történetét. Bölcs király lesz belőle, később fia születik, Siemowit, aki apja halála után, 14 évesen kezd uralkodni. *„Sokat visszaszerzett abból, amit Koszystko [Popiel csífnéve a Nagylengyelországi krónikában] elveszített... mindazonáltal ama megmérgezett hercegeknek a fiait és utódait sem fegyveres támadásokkal, még kevésbé ajándékokkal sem tudta maga iránt engedelmességre hajlítani”* (Iste Semovitus plura per Chosziszconem deperdita recuperaverat... non tamen illorum principum toxico nepharie interemptorum filios et nepotes ad sui obedienciam bellicosis insultibus minis seu donariis flectere potuit).²³ Így Siemowit folytatta apja művét, hogy visszaállítsa Popiel elvesztegetett örökségét.

A Nagy-lengyelországi krónika példája szemléletesen mutatja, hogy az eredeti történehez képest a Piast-monda a közel kétszáz év alatt jelentős mértékben megváltozott. Először is, a történeti hagyományban már nem Siemowit volt a dinasztia első uralkodója, hanem maga az ősatya, Piast. Másodszor, Piastot már nem pogányként ábrázolták, a hajnyírás jelenete kimaradt a történetből. A harmadik változás szintén jelentős: a történetben a királyt a nemesség választja. Ez még csak egy motívum, ami majd nagyon sokára vezet el a ténylegesen a nemesség által választott királyokig, azonban jól tükrözi a részfejedelemségek idején kialakult rendiség állapotát, a lovagságból fokozatosan kialakult nemesség azon igényét, hogy egyre nagyobb mértékben szólhasson bele az uralkodó kiválasztásába. A negyedik változás kevésbé jelentős, csak egy adalék a nemesi életmód fejlődéséhez: a szegény Piast már nem sört, hanem mézet (miód pitny) készít családjának.

Sokkal fontosabb a következő változtatás, ami Siemowit uralkodásának részletezésében, konkretizálásában rejlik. Ezt az uralmat a Popiel által elvesztegetett területek visszaszerzése, valamint a régi fejedelmi dinasztia tagjaival folytatott harc jellemzi. E tekintetben Siemowit, aki a Nagy-lengyelországi krónika szerint 14 évesen kezdi meg uralkodását, nagyon hasonlít II. Przemysłre, aki szintén fiatalon lett fejedelem, számos, az egykori Lengyel Királysághoz tartozó területet egyesített már királlyá koronázása előtt, és egész életében – trónra kerülése előtt és azután is – számos konfliktusa volt az ellenérdekelte lengyel családokkal, amelyek közül néhány részese volt meggyilkolásának is.

A következő általam vizsgált krónika, amely foglalkozik Piast történetével, Jan Długosz *Annales seu Cronicae incliti regni Poloniae*²⁴ című hatalmas terjedelmű műve, ami a 15. század második felében keletkezett. Ekkorra a Piast-dinasztia királyi ága már kihalt, de néhány hercegségben (például a Sziléziai és Mazóviai Hercegségben) még a Piastok oldalági utódai uralkodtak. Długosz számára a Piast-dinasztia már csak a dicső múltat jelképezte, mivel az ő idejében Lengyelország már a Jagellók birodalmának részévé vált. A Jagellók legfontosabb címe ugyan a lengyel királyi cím volt, az uralmuk alá tartozó országok közül a legnagyobb területű azonban a Litván Nagyfejedelemség volt, Długosz élete vége felé Jagelló Ulászló először cseh király, majd néhány évvel Długosz halála után magyar király is lett.

A humanizmus koncepciójának megfelelően Długosz újraírta Lengyelország történetét, szintetizálva a korábbi lengyel krónikák tudósításait, a Lengyelországgal kapcsolatos külföldi forrásokat, az antik szerzők műveit, a Bibliát, a különböző korok keresztény szerzőinek teológiai, filozófiai, történeti és természettudományos munkáit, valamint kortársainak szóbeli értesüléseit, így kívánva szolgálni kenyéradó gazdáit, a korabeli Európa egyik legnagyobb birodalmának urait. Ugyanezt a módszert használta Długosz a Piast-monda újragondolásakor is.²⁵ Összekeverte a korábbi krónikák tudósításainak különböző elemeit, aminek eredménye egy olyan történet lett, amely az államalakulás előtti pogány nemzetségi-törzsi társadalom, illetve a késő középkori rendi társadalom jegyeit egyaránt magán viseli. A történet számos új elemmel gazdagodott, végső soron azonban elveszítette eredeti jelentésének nagy részét. Fontos megjegyezni, hogy Długosz urának az apja, Jagelló Ulászló még pogánynak született, s ez lehet az oka annak, hogy a Gallus Anonymus és Wincenty Kadłubek krónikáiban leírtakhoz hasonlóan Długosz krónikájában Piast ismét pogányként jelenik meg előttünk. A hajnyírás motívuma is újra bekerül a történetbe.

Długosz krónikája folytatja a Nagy-lengyelországi krónikával kezdődő hagyományt is, amikor Siemowit helyett Piastot tekinti a dinasztia első uralkodójának,

valamint akkor is, amikor Kruszwicába helyezi a cselekmény helyszínét, továbbá amikor a két vendégről megjegyzi, hogy angyalok lehettek, vagy János és Pál vértanúk. Długosz még azt is fontosnak tartja közölni, hogy ünnepnapjukat június 26-án tartják.²⁶ További egyezés a Nagy-lengyelországi krónikában leírt történettel, hogy az új uralkodó választása a történet központi eleme. Az viszont már Długosz saját újítása, hogy Piastot nem fejedelemmé (dux), nem is királlyá (rex), hanem herceggé (princeps) választják, mivel, mint korábban említettük, ebben a korban a Piast-dinasztia néhány ága még hercegi címet viselt. Hasonlóképpen Długosznak köszönhető a történet azon fordulata, amelyben a Popiel és családja halála utáni sikertelen uralkodóválasztást követően az országban polgárháború tör ki, amelyet a szomszédos országok is kihasználtnak, hogy Lengyelországot kirabolják.²⁷ Ilyen körülmények között ül össze a második választógyűlés, amely alkalmából a két vendég tanácsára „*Piast, kruszwicai polgár, jó életű férfit*” (Pyasth civis Crusviciensis vir bonae vitae)²⁸ és felesége mézet készítenek, és megsütnek egy malacot, amivel megkínálják a választásra érkezőket. Természetesen az étel és az ital szaporodni kezd. Ezt látva, az összegyűlte herceggé választják Piastot. Długosz is kötelességének érzi, hogy e helyen megmagyarázza a név etimológiáját, és eredeti ötlettel áll elő. Azt írja, hogy Piast neve a lengyel *piasta* (kerékagy) szóból származik, mert az kicsi és erős, így elbírja a kocsi súlyát (Poloni enim suo wlgari eam partem rote, que in axe volvitur, truncam et crassam *pyastham* appellat).²⁹

A továbbiakban Długosz arról tudósít, hogy Piast áthelyezi udvarát Gniezńba, a lengyelek legkorábbi fővárosába, ahonnan a krónikás szerint még Popiel apja költözött Kruszwicába. Piast tehát e cselekedetével visszaállítja a rendet Lengyelországban, amelyet Popiel és elődei felborítottak. Szintén Długosz újítása, hogy Piast százhusz évig, vagyis az emberi élet legvégső határáig élt.³⁰

Maciej z Miechowa *Chronica Polonorum*³¹ című munkája a 16. század elején, I. Jagelló Zsigmond uralkodása idején jelenik meg, immár nyomtatásban, tulajdonképpen Długosz krónikájának tömörített, kivonatos változata, számos fametszettel illusztrálva. A „*nihil novi*” alkotmány után nem különös, hogy a történet legfontosabb része ebben a krónikában is az uralkodóválasztás. Piast itt ismét szántóvetőként jelenik meg, Maciej z Miechowa viszont az első, aki megjegyzi, hogy méhész (mellarius) is volt.³² Ez a krónikás is úgy vélte, hogy Piast két titokzatos vendége vagy angyal volt, vagy pedig János és Pál vértanúk.

E tanulmány keretei között az utolsó vizsgált krónika Marcin Bielski: *Kronika polska*³³ című műve, amely az első lengyel nyelvű lengyel krónika (korábban ugyanó írt egy világkrónikát is lengyelül), a Lublini Unió születése körül íródott, nyomtatásban pedig 1597-ben jelent meg. Szerzője tanúja volt a Jagelló-dinasztia kihalásának és az első nagy interregnum választási küzdelmeinek, a királyválasztó szejm első igazi működésének és az első valódi királyválasztásnak. Mindezeket híven tükrözik a Piast-történetben végrehajtott változtatások is. A történet a 16. századi lengyel nemesség gondolkodásmódját szemléletesen mintázza. Bielski a történetet két változatban tárja elénk. Az első változat szerint Popiel halála után a nemesség összegyűlt Kruszwicában, hogy új uralkodót válasszon. Élt akkoriban a városban egy polgár, aki méhész volt, vagy más vélekedés szerint kerékgyártó. Amint azt korábban láttuk, Maciej z Miechowa ötlete volt, hogy Piastot méhészként említette, a kerékgyártó foglalkozás azonban először Marcin Bielski krónikájában tűnik fel, minden bizonytalanság nélkül Długosz etimológiája alapján. A legfontosabb változás azonban az, hogy Piast többé már nem szántóvető, hanem városi mesterember, polgár.

Miközben a nemesség az új uralkodó választásán tanakodott, Piastnak fia született, így a fiút Siemowitnak nevezték el, „vagyis Szejmfi, mert a szejm idején született” (to jest Sejmowic, iż się w sejm urodził).³⁴ Ez az etimológia is szemléletesen demonstrálja a korszakban a nemesség által uralt szejm (különösen a királyválasztó szejm) jelentőségét. Itt is a két vendég adja a fiúnak a nevét, de mivel ez a név túlságosan evilági, így Bielski már nem tartja a vendégeket sem angyalnak, sem vértanúnak. Piast mindenkinek ingyen kínálja a disznósültet és a mézet, ezért választja őt a nép új uralkodójává. Ettől kezdve a történet már teljesen különbözik az eredetitől. Középpontjában a választás áll, és az lesz az új uralkodó, aki megszerzi a nemesség voksait ingyen étellel és itallal.

A történet második változatában Bielski úgy meséli a történetet, hogy az uralkodóválasztásra összegyűlt nemesek, mivel nem tudtak saját maguk közül választani, egy agg szenátor javaslatára úgy döntöttek, hogy megválasztják uralkodójuknak az első embert, aki a tavon keresztül Kruszwicába érkezik, ha elmúlt tizenhat éves és nem nő. Piast háza Kruszwicában állt, méhese azonban a tó túloldalán volt. Mikor a tavon keresztül éppen hazatérőben volt, a tömeg királyaként üdvözölte őt. Mivel volt a csónakjában méz, azt hitte, hogy a tömeg csak azért hangoskodik, mert mézet akar, ezért mindenkinek adott belőle. Amikor fogyni kezdett a méz, felöntötte vízzel, és mindahányszor így tett, ha a méz fogyóban volt. Így mindenkinek jutott a mézből, ezért választották királlyá.

Ez a változat több archaikus elemet tartalmaz, mint az előző. Az uralkodóválasztás formája – hogy a véletlenre vagy az égi hatalmakra bízva a közösség, hogy ki legyen az uralkodó, vagyis az első érkezőt választják meg – ismert a frígiai Gordiusz történetéből, amelyről már esett szó a Piast-mondának Gallus Anonymus által írt 12. századi szövegváltozatával kapcsolatban. A méz szaporítása, illetve a víz mézzé változása isteni csoda, amely ismert az evangéliumokból, gondoljunk a kenyér- és a halszaporítás, vagy a kánaai menyegző csodáira.³⁵ Mindezek ellenére a történet már nem hat valóságosnak, csak egy vidám kis mese, amiben talán szerzője sem hitt. Ami a valós történelemi elemeket illeti, ezek a királyválasztó szejm, az öreg szenátor (a lengyel szejm kétkamarás, a követek házából és a szenátusból áll), valamint a választott király, aki a lengyel nemesi köztársaságban már nem lehet többé egyszerű szántóvető, a mese szerint is legalább szabad városi polgárnak kellett lennie. Ezenkívül fontos a konkrét választási kritériumok megjelölése is, vagyis választható az a szabad ember, aki elmúlt tizenhat éves.

E rövid tanulmány megírása során nyomon követtük a 12. századtól szinte minden lengyel krónikában leírt Piast-monda változásait. Az első anyanyelvű lengyel krónika megjelenéséig keletkezett krónikák vizsgálatával azt igyekeztem bemutatni, milyen történelmi, társadalmi, kulturális, vallási folyamatok okozták a későbbi szövegekben megjelenő változásokat. A pogányság fokozatos eltűnése és a kereszténység egyidejű elterjedése, átmenet a törzsi társadalomból egy hierarchikus, központosított és differenciált társadalomba, a területi egység megléte vagy hiánya, a rendiség fejlődése, a nemesség egyre növekvő szerepe a korszak végén – ezek a Piast-monda fokozatos változásainak fő okai. Ezen okok mellett fontosak voltak az egyes krónikák megírásának konkrét körülményei is: a keletkezés helye és ideje (pl. Kis-Lengyelország, vagy Nagy-Lengyelország, amelyek számottevően eltérő helyi hagyományokat ápoltak), a krónikás, illetve megbízója szándéka mind hozzájárulhattak a szöveg változásaihoz. Piast alakja ötszáz év alatt a szegény földművesből, a mitikus szántóvető király alakjából fokozatosan módos, szabad városi polgárrá változott. A középkorban ötszáz

év a történeti hagyományban és a közös emlékezetben számos komoly változást eredményezett. A modern társadalomban viszont – úgy tűnik – az elmúlt ötven évre, öt évre, vagy akár öt hónapra vonatkozó közös emlékezet is gyorsan változik.

Jegyzetek

- ¹ *Galli Anonymi Cronicae et gesta ducum sive principum Polonorum*. I:1–3. Kraków, Polska Akademia Umiejętności, 1952. 9–12. (Monumenta Poloniae Historica Nova Series, tomus II.)
- ² *Gallus, Anonymus: Cronicae et gesta ducum sive principum Polonorum*. I:1, 10.
- ³ 1 Sám 31 és 2 Sám 5.
- ⁴ Nem a ma népszerű sárgarépának, hanem a marharépának nevezett növény neve.
- ⁵ E mítikus királyokról több alkalommal részletesen értekezett Jacek Banaszkiwicz. *Banaszkiwicz, Jacek: Podanie o Piaście i Popielu*. Studium porównawcze nad wczesnośredniowiecznymi tradycjami dynastycznymi. Warszawa, PWN, 1986. 40–84.; *Uő: Königliche Karrieren von Hirten, Gärtnern und Pflügern*. In: *Saeculum*, 33 (1982) 265–286.
- ⁶ *Bretholz, Bertold* (szerk.): *Cosmae Pragensis Chronica Boemorum*. I:6. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung, 1923. 15–17. (Scriptores Rerum Germanicarum. Nova Series, tomus II.)
- ⁷ *Justinus, Marcus Junianus: Epitome*. XI. 7.
- ⁸ *Livius, Titus: Ab urbe condita*. III. 26
- ⁹ *Plezia, Marek* (szerk.): *Magistri Vincentii dicti Kadlubek Chronica Polonorum* 2:3. Kraków, Polska Akademia Umiejętności, 1994. 31–32. (Monumenta Poloniae Historica. Nova Series, tomus XI.)
- ¹⁰ *Barański, Marek Kazimierz: Dynastia Piastów w Polsce*. Warszawa, PWN, 2006. 439.
- ¹¹ *Nowacki, Bronisław: Przemysł II odnowiciel korony polskiej (1257–1296)*. Kraków, Avalon, 2007. 201–221.
- ¹² *Górski, Karol: Śmierć Przemysła II*. In: *Roczniki Historyczne*, 5 (1929) 170–200.; *Karasiewicz, Władysław: Działalność Andrzeja Zareby w okresie jednoczenia państwa polskiego na przełomie XIII/XIV wieku*. Poznań, Prace Komisji Historycznej, 1961. 8–19. (PTPN, t. 19, z. 1.); *Jasiński, Kazimierz: Tragedia rogozińska 1296 r. na tle rywalizacji wielkopolsko-brandenburskiej o Pomorze Gdańskie*. In: *Zeszyty Historyczne*, 26 (1961) 1. 65–104.; *Nowacki: i. m.* 213.
- ¹³ *Chronica Poloniae Maioris*. Warszawa, PWN, 1970.
- ¹⁴ *Chronica Poloniae Maioris*. [7.], De electione Regis nomine Pasth, 13.
- ¹⁵ *Chronica Poloniae Maioris*. [7.], 13.
- ¹⁶ *Chronica Poloniae Maioris*. [6.], De secundo Pompilione, 12.
- ¹⁷ *Chronica Poloniae Maioris*. [7.], 13.
- ¹⁸ A lechták, ugyanúgy, mint a vandálok, Wincenty Kadlubek krónikájában szerepelnek először mint a lengyelek megnevezésére szolgáló nevek. Később Jan Długosz ehhez még hozzáteszi a származékát.
- ¹⁹ *Chronica Poloniae Maioris*. [7.], 13.
- ²⁰ A lengyelek eredetmondájában évszázadokon keresztül rendkívül fontos szerepet játszott János és Pál vértanú. Nemcsak a rövid ideig működő előd iránti tisztelet motiválta II. János Pál lengyel származású pápát névválasztásában.
- ²¹ *Chronica Poloniae Maioris*. [7.], 13.
- ²² *Chronica Poloniae Maioris*. [7.], 13.
- ²³ *Chronica Poloniae Maioris*. [8.], De primo Semouito, 14.
- ²⁴ *Dąbrowski, Jan* (ed.): *Ioannis Długossii Annales seu Cronicae incliti regni Poloniae*. I–II. Warszawa, PWN, 1964.
- ²⁵ *Długossii Annales seu Cronicae*. I. 157–165.
- ²⁶ *Długossii Annales seu Cronicae*. I. 160.
- ²⁷ *Długossii Annales seu Cronicae*. I. 157–158.
- ²⁸ *Długossii Annales seu Cronicae*. I. 158.
- ²⁹ *Długossii Annales seu Cronicae*. I. 158.
- ³⁰ *Długossii Annales seu Cronicae*. I. 165.
- ³¹ *Mathiae de Mechovia: Chronica Polonorum*. I:12. Kraków, Krajowa Agencja Wydawnicza, 1986. 14–15.
- ³² *Mathiae de Mechovia: Chronica Polonorum*. 14.
- ³³ *Bielski, Marcin: Kronika Polska*. I. Warszawa, 1829. 61–63.
- ³⁴ Uo. 62.
- ³⁵ Mt 14, 13–21. és Jn 2, 6–11.

AZ OROSZ BIRODALOM KÖZÉP-ÁZSIAI TERJESZKEDÉSE POLITIKATÖRTÉNETI VÁZLAT

Aligha lehet valamilyen átfogó és egyben általánosan elfogadott elnevezést adni annak a jelentős kiterjedésű területnek, amely nyugaton az Ural déli lába és a Kaszpi-tenger közti sávval kezdődik és attól csaknem 3000 kilométerre keletre, az Altaj és a Tiensan hegyeinél végződik. Északon ezt a hosszan elnyúló területet a Nyugat-szibériai alföld, míg délről a Kara-kum sivatag és a Pamír hegység zárja. E területet éppúgy szokás Közép-, mint Belső-Ázsiaként emlegetni. Ha azonban az utóbbi használata mellett döntünk, valószínűleg csak akkor fogalmazunk pontosan, ha az említett területről mint Belső-Ázsia északi részéről beszélünk, vagyis olyan területeket értünk alatta, amelyek a 18. század elejétől váltak fokozatosan az Orosz Birodalom, majd pedig a Szovjetunió részeivé. Belső-Ázsia azonban ennél lényegesen nagyobb. Felöleli – az említettekén túl – Irán jelentős részét, továbbá Afganisztánt és Pakisztánt. Sőt, egyes vélekedések szerint keleten egészen a mongol pusztáig ér.

Amíg a szóban forgó területek a Szovjetunió részét képezték, addig a régiót Moszkvában többnyire úgy illették, mint „Kazahsztán és a közép-ázsiai köztársaságok”. Az időszak magyar szóhasználata egyszerűbben járt el, és nem tett ilyen megkülönböztetést. A térség öt szovjet tagállamát – Kazahsztánt, Kirgíziát, Tádzsikisztánt, Üzbegisztánt és Türkmenisztánt – egyszerűen csak „közép-ázsiai köztársaságokként” tartotta számon. Egyáltalán nem volt azonban véletlen, hogy miközben a moszkvai hivatalos formula Kazahsztánt együtt szerepeltette a többi szovjet közép-ázsiai köztársasággal, némiképp külön is kezelte azt. A formula ugyanis nemcsak arra utalt nagyon világosan, hogy a régióból mely államot tekinti kulcsfontosságúnak a szovjet vezetés, de egyben arra is, hogy a térség egyes elemei történetileg is különböző időszakokban kerültek orosz felügyelet alá. Míg a kazah sztyeppék már a 18. század első felétől – többek között olyan erődvárosok alapításával, mint Omszk (1710), Szemipalatyinszk (1718) és Uszty-Kamenogorszk (1720) – kezdtek az Orosz Birodalom részeivé válni, addig az attól jóval délebbre található területekkel – a Buhari Emírséggel, valamint a Kokandi és a Hívai Kánsággal – mindez csak jóval később, a 19. század utolsó harmadában történt meg. Sőt, Buhara és Híva esetében nem is lesz teljes a bekebelezés, merthogy ezek a területek – formális önállóságukat megtartva – „mindössze” orosz protektorátussá válnak. Az előbbi 1866-tól, míg az utóbbi 1873-tól. És ez a státuszuk a birodalom felbomlásáig nem is változik meg.

Kazah sztyeppék

A török nyelvcsaládhoz tartozó kazahok mint önálló etnikai csoport említésével először a 15. századtól, vagyis attól az időszaktól lehet találkozni, amikortól fokozatosan kiválnak az üzbég uralom alól. Az ekkor kialakuló kazah kánság különböző klánok meglehetősen laza szövetségeként jön létre, és csakhamar három „hordára” esik szét. A manapság kazah sztyeppéként emlegetett területek nyugati részét az ún. Kis, avagy Fialat Horda, a keletit az ún. Nagy, avagy Idős Horda, míg a kettejük közti területet az ún. Középső Horda felügyelte.

A kazahok hagyományos sztyeppi ellenfeleink a nyugati mongolok, avagy ojrátok számítottak. Rendszeres betöréseikkel hosszú időn át komoly fenyegetést je-

lentettek a kazah törzseknek. Ez a nem csillapuló veszély készíti a kazah kánokat arra, hogy nyugati, letelepedett szomszédaiktól segítséget kérjenek. 1731 és 1742 között a Kis és a Középső Horda kánja, sőt a keleti Nagy Horda egyes nemzetségeinek vezetői is hűségesküt tesznek az orosz uralkodónak. Míg kazah részről ezt, miként a hasonló esküket általában, csak ideiglenes szövetségekötésnek tekintették, addig orosz oldalról olyan jogi aktusnak, amely felhatalmazást adott a kazahok feletti uralom gyakorlására. Innen eredeztethető, hogy ezeket a hűségesküket a szovjet történetírás „a kazahok Oroszországhoz történő önkéntes csatlakozásának” kiinduló eseményeként kezelte. Mindazonáltal a kazahok Orosz Birodalomhoz való tényleges csatolása csak a 19. század elején veszi kezdetét. Erre azok után került sor, hogy az immár negyedik hordával – az ún. Belső Hordával – bővült kazahok súlyos belső válságon mennek keresztül. 1822-ben a Középső Horda kánjának elmozdítása után az általa felügyelt területek a Szibériai kormányzóság ellenőrzése alá kerültek. És ez egyben azt is jelentette, hogy az itt élőkre is kiterjedt a Szeranszkij által 1822-ben megalkotott *Szabályzat az idegenek kormányzásáról* (Usztav ob upravlenyii inorodcev) joghatósága.

M. M. Szeranszkij, aki 1819 és 1821 között Szibéria főkormányzója volt, a korszak legjelentősebb – bürokratikus tapasztalatokkal is rendelkező – reformere. II. Katalin felvilágosult abszolutizmusának nyomdokain haladva fektette le és dolgozta ki a jogi értelemben újdonságnak számító „inorogyec” kategóriát. Három csoport tartozott e fogalom joghatósága alá. Egyrészt a vadászó, gyűjtögető és halászó északi népek, másrészt a legnépesebb csoportot alkotó nomádok, harmadrészt pedig az ún. „letelepedett idegenek”, akik sajátos átmenetet képeztek a „teljes” és a „nem teljes jogú” birodalmi alattvalók között. Az ún. „idegenek” sajátos jogállásának bevezetésével Szeranszkij szerette volna elérni, hogy a letelepedett orosz népességnél rosszabb civilizációs körülmények között élő etnikai csoportok – az önkéntesség elvét messze-menően szem előtt tartva – fokozatosan fölemelkedhessenek a többség szintjére. Úgy gondolta, hogy az „inorogyec”-eknek kezdetben saját, az életformájuknak és gazdálkodásuknak megfelelő jogi normarendszert kell adni, s mindezt elsősorban azért, hogy védelmet nyerjenek a birodalmi adminisztráció önkényével szemben. Az 1822-es *Szabályzat* megpróbálta valamiképpen egyesíteni az orosz állam folyamatosan gyarapodó „kisebbségeivel” kapcsolatban követett korábbi pragmatikus hagyományokat a paternalista gondoskodás aufklerista céljaival és a civilizátori küldetéssel. Ezek a célok azonban gyakran kerültek éles konfliktusba a birodalmi valósággal, az adminisztráció önkényével, a korrupcióval és a feladatok teljesítésének hiányos kontrolljával. 1824-ben a Középső Horda után a Kis Horda is elveszítette önállóságát, majd 1845-ben ugyannerre a sorsra jutott a Belső Horda is. Legtovább a keleti területeket felügyelő Nagy Horda állt ellen az orosz expanciónak. 1848-ra azonban Szentpétervárnak sikerült ezt az akadályt is leküzdenie.

Az oroszok politikai felügyeletének fokozatos kiterjedésével párhuzamosan több kísérlet is történt – 1825 és 1846 között – a kazahok önállóságának visszaszerzésére, a kazah kánság újjászervezésére. Ezeket a felkéréseket azonban az orosz erők sorra leverték. A 19. század első felében anektált hatalmas területek védelméről pedig olyan új alapítású erődvárosok gondoskodtak, mint az Aral-tótól északra található Irgiz, Turgaj és Aralszk, vagy a Szir-darja alsó folyásánál felépített Perovszk (1853). Ugyancsak ebben az időszakban rakják le a későbbi kazah főváros, Alma-Ata, a mai Almati alapjait (1854). Igaz, akkor még a város neve Vernij, vagyis hűséges.

A kazahok feletti birodalmi felügyelet területi rendszerét a 19. század második felében többször átszervezték, ám ezek lényegében érintetlenül hagyták a helyi

hatalom működését. A birodalmi centrum ebben a térségben is ügyelt arra, hogy a legalsóbb irányítási szinteken jelentős autonómiát élvezzen az „öslakosság”, vagyis fennmaradjanak hagyományos intézményeik, beleértve ebbe a szokásjogon alapuló bíraskodást is. Szentpétervár ebben a régióban is követte azt az általános gyakorlatot, hogy megpróbált együttműködni a helyi, nem orosz elittel. A kazah „arisztokrácia” birodalmi nemesség körébe történő beemelése azonban – szemben a Kaukázus muszlim elitjével – még részlegesen sem nem történt meg. Igaz, a kaukázusi muszlim „arisztokrácia” kooptálása sem volt azonnali és teljes körű, mint ahogy ez megtörtént a Transzkaukázus két keresztény népével, a grúzokkal és az örményekkel, ám részben mégiscsak végbement. Nem így a kazahok esetében. A kazah elit beemelésének megtagadása a birodalmi nemesség soraiba – a felekezeti különbségeken túl – nyilván az eltérő életmóddal, a kazahok nomád életformájával függött össze. Ez egyben azt is jelentette, hogy a 19. század második felétől a teljes kazah népességre kiterjedt az 1822-es „idegenekről” rendelkező szabályzat. Ebből azonban nemcsak hátrányok következtek, de például olyan előnyök is, hogy a kazahoknak nem kellett katonai szolgálatot teljesíteni.

A kazahok, akiket egyébként az oroszok egészen a szovjet korszak kezdetéig kirgizekként emlegettek – miközben a kazahoktól délre élő „valódi” kirgizeket kara, vagyis fekete kirgizeknek nevezték –, leginkább legelőik fokozatos elvesztésétől szenvedtek. Az ukrán és orosz földművelők letelepítése a kazah sztyeppék északi peremén az öslakosságot egyre délebbre és egyre nehezebb helyzetbe kényszerítette. A legeltető nomád kazahok ugyanis épp azokat az északi területeiket veszítették el, amelyekre oly nagy szükségük lett volna a nyári száraz időszak átvészeléséhez. Mindez jelentős szerepet játszott abban, hogy az addig vándorló kazahok egy része felhagyott nomád életformájával és letelepedett. A konfliktushelyzet azonban ennek ellenére még hosszú évtizedeken át fennmaradt a pásztorkodó nomádok és a le-, illetve betelepültek között. E konfliktus csúcspontját 1916-ban érte el. A térség jelentős részét lángba borító felkelés oka a szociális feszültségeken túl a birodalom háborús nehézségei nyomán elrendelt hadkötelezettség kiterjesztése volt. A kazahok letelepítésének „civilizációs miszterióját” majd évtizedekkel később, a 20. század harmincas éveiben – felettébb körülményes körülmények között – már a szovjet rendszer viszi végbe.

Orosz Turkesztán

A kazah sztyeppéktől délre található terület, vagyis a Szir-darja és az Amu-darja közti Kizil-kum sivatag, valamint az Amu-darja déli oldalán elterülő Kara-kum sivatag, továbbá az ezektől keletre eső Tiensan és Pamír hegységek által határolt tér évszázadok óta adott otthont mind régtől letelepedett, mind nomád népeknek. Etnikai és nyelvi tekintetben a térség folyamatosan fejlődött, újra és újra átalakult. A régió nagy múltú városaiban – Buharában, Szamarkandban, Taskentben és Horezmben – a lakosság többnyire kétnyelvű volt. A nemzeti, avagy regionális identitás, a vallás és az életmód a múlt század elejéig jóval fontosabb szerepet játszott az önazonosításban, mint az etnikai és a nyelvi kritériumok.

A térséget egyfelől az iráni nyelvcsaládhoz tartozó, másfelől pedig különböző török nyelveket beszélő etnikai csoportok népesítették be. Az utóbbiak közül a legjelentősebbnek az üzbégek számítottak. A régió keleti végein, a Tiensan hegyei uralta területeket a nomád pásztorkor életét élő kirgizek lakták. Az attól némiképp délre eső Pamírt pedig apró, a perzsa nyelv különböző dialektusait beszélő népek felügyelték.

Nyugaton, a Kaszpi-tenger és az Amu-darja határolta Kara-kum sivatagot nomád türkmének lakták, akik nyelve – miként az azerik és az oszmán törökök nyelve is – a török nyelvcsalád oguz ágához tartozott.

Az oroszok térségbeli megjelenése előtt a kazah pusztáktól délre eső területeken három, üzbégek dinasztiai uralta állam szerveződött. A központi területeken a Buharai Emírség, az Aral-tótól délre, az ősi Horezm környékén a Hívai Kánság, míg délkeleten a kirgizek nagy részét felügyelete alá vonó Kokandi Kánság. Mindhárom despotikusan irányított közép-ázsiai állam alaposan kimunkált adminisztratív berendezéssel és bonyolult adórendszerrel bírt. A térség belső stabilitását mindenekelőtt a három állam szinte állandó egymás közti konfliktusa, továbbá az egyes államokon belüli uralmi rivalizálás tette folyamatosan próbára. Ugyancsak konfliktusok sora származott abból a körülményből, hogy szorosan egymás mellett éltek letelepedett és nomád csoportok. A folyóvölgyekben és az oázisokban öntözéses földműveléssel, míg a hegyekben és a sivatagos részeken állattartással foglalkoztak. Mindhárom állam társadalmi elitjét, a kánok, az emírek és egyéb „arisztokraták” körét kivétel nélkül mindenütt üzbégek adták. A perzsa és török nyelven beszélő földművelő parasztok és kézművesek személyükben szabadok voltak ugyan, ám súlyos adók terhelték őket. Ugyanakkor a rabszolgaság intézménye sem volt ismeretlen. Többnyire foglyul ejtett irániak és oroszok kerültek ilyen sorba. A szellemi élet irányítója a konzervatív muszlim (szunnita) papság volt. A térség különböző etnikai csoportjai közül az iszlám hatás a legkevésbé a nomád türkméneket és a Tiensan hegyei közt legeltető kirgizeket érintette meg. Az utóbbiak ráadásul meglehetősen későn, csak a 18. század derekán kerültek érintkezésbe az iszlámmal. Ez a viszonylag késői találkozás és a 20. század elejéig dominánsan megőrzött nomád életmód máig érezteti hatását a kirgizek intrazingenciától mentes vallásosságában. Hasonló vonás jellemzi a kazahok iszlámhoz való viszonyát is.

Oroszország a 16. századtól tartott fenn kereskedelmi kapcsolatokat Közép-Ázsia muszlim centrumaival. E kapcsolatok kialakításában a közvetítői szerepet mindenekelőtt a volgai tatárok és a közép-ázsiai kereskedők játszották. A korai orosz katonai expedíciók – így az 1717-es, a Kaszpi-tenger partvidékén végrehajtott, majd pedig a több mint száz évvel később, 1839-ben a Híva ellen megkísérelt támadás – rendre kudarccal végződtek. És diplomáciai látogatások révén Szentpétervár rendelkezett ugyan bizonyos ismeretekkel a térség államairól, ám a 19. század második feléig orosz nézőpontból a régió felettebb távolinak és egzotikusnak tűnt. Azok után azonban, hogy a 19. század derekára sikerült végérvényesen a kazah területeket orosz ellenőrzés alá vonni, és kiépült a birodalom új déli határa, a közép-ázsiai kánságokkal való érintkezés mindennaposá vált. A további déli irányú orosz expanziót azonban átmenetileg több körülmény is fékezte, így mindenekelőtt a krími háború, valamint a Kaukázus északi oldalán élő népek oroszokkal szembeni tartós ellenállása. Mindez csaknem egy évtizedre megállítja Oroszország közép-ázsiai terjeszkedését.

Szentpétervár további térségbeli behatolását gazdasági, stratégiai és politikai tényezők egyaránt motiválták. A gazdasági motívumok maguk is több elemből álltak. Így nyilvánvalóan szerepet játszott ebben az a körülmény is, hogy a birodalom európai részein koncentrálnó textilipar egyre komolyabb nyersanyagproblémákkal küzdött. Az 1860-as évek elejétől ugyanis – az amerikai polgárháború nyomán kialakult helyzetben – mind nehezebben lehetett gyapothoz jutni, így nagyon is érthető volt a közép-ázsiai ültetvények jelentőségének fölértékelődése. Túl ezen a térség mint az orosz iparcikkek lehetséges piaca is értékesnek tűnt. A birodalom ipari termékei ugyanis

még Európa középső és keleti felében is csak igen nehezen, vagy egyáltalán nem találtak vevőre. Mindazonáltal jóval valószínűbbnek tűnik, hogy az orosz magatartást mindenekelőtt stratégiai, illetve politikai okok inspirálták. Így legfőképpen az a kompenzatórikus szerep, amit e térségbeli hódítás a krími háborúban elszenvedett vereség után betöltött. Oroszország ugyanis újabb területszerzéseivel ismételtelen demonstrálni tudta birodalmi erejét.

1864 májusában Csernyajej 2600 katonájával Vernijből, azaz a mai Almatiból kiindulva megkezdte déli irányú expedíciós hadműveleteit, és még ugyanebben az évben elfoglalja a Kokandi Kánsághoz tartozó Csimkentet. A következő esztendőben pedig Pétervár tiltása ellenére megszállja a térség egyik legjelentősebb kereskedővárosát, Taskentet. 1867-re pedig már oly jelentőssé válik a frissen meghódított területek gyarapodása, hogy a Kokandi Kánság északi részeiből kialakítják az ún. Turkesztáni főkormányzóságot, melynek központja Taskent lesz. Az új adminisztratív területi egység első főkormányzója, Kaufman tábornok 1868-ban nyugat felé tör és megveri a buharai emír – az oroszokat létszámában jóval felülmúló – erőit, majd pedig elfoglalja az emirátus egyik kulcsvárosát, Szamarkandot. Az ország fővárosát, Buharát azonban érintetlenül hagyja. Néhány évvel később, 1873-ban a sor immár a Hívai Kánságig ér. Az egykor erős közép-ázsiai állam, miként korábban Kokand és Buhara, képtelen az orosz erőknél ellenállni.

Utolsóként a régióból a mai Türkmenisztán nyugati területei kerültek orosz felügyelet alá. Noha már 1869-ben az oroszok Krasznojvodszk néven a Kaszpi-tenger keleti partján erődvárost alapítanak, ennek ellenére még több mint tíz évbe telik, mire sikerül a türkmének lakta területek nyugati sávját is meghódítani. A döntő fordulatot Gek-Tepe erődjének 1881-es bevétele jelentette. Ezek után a katonai műveletek két irányt vettek. Egyrészt 1884-re az orosz erőknél sikerült elfoglalni a mervi oázist, majd Kuska városát, és ezzel megnyílt az út Herat, azaz Afganisztán felé. Másrészt folytatva a még az 1870-es évek elején megkezdett kelet-turkesztáni expanziót, az orosz csapatok előbb mélyen benyomultak a többségében muszlim ujjurok lakta – ma Hszincsiangként számon tartott – területre, hogy aztán az ott élők lázadása nyomán visszakozzanak, és ezeket az Ili felső folyásánál található átmenetileg birtokolt területeket végérvényesen átengedjék a Mennyei Birodalomnak.

Szemben a kaukázusi és kazahsztjepei hódításokkal a közép-ázsiai expanzió vajmi kevés katonai problémát jelentett Oroszországnak. A teljes orosz veszteséglista még az ezer katonát sem érte el, miközben az ellenfelek ennél nagyságrendekkel nagyobb áldozatok árán sem tudták feltartóztatni az oroszok délre törő előnyomulását. A legyőzött területek – ugyancsak ellentétben a kaukázusi és kazahsztáni példával – nem teljes egészükben váltak az Orosz Birodalom részeivé. A Buharai Emirátus és a Hívai Kánság – miként erre már korábban is utaltunk – nem veszíti el teljesen állami függetlenségét. Miközben jelentős területeket szakítanak el tőlük, a megmaradt részen – orosz protektorátus mellett – megőrizhetik formális függetlenségüket. Mindezt azonban komoly árat kellett fizetni. Buhara és Híva kénytelen volt kapuit megnyitni az orosz kereskedők előtt, utóbb pedig azt is elfogadni, hogy az orosz vámhatárt egészen a protektorátusok külső, Oroszországgal nem érintkező határaiig tolják ki. Túl mindezen a két vesztes állam jelentős hadisarcot is köteles volt fizetni, óriási terhet rakva ezzel gazdaságaikra. Mindkét uralkodó mellé orosz politikai tanácsadókat rendeltek, akik megfelelő kontroll alatt tartották e két közép-ázsiai bábállam vezetőit. Egyik ország sem alakíthatta ezentúl szabadon külpolitikáját. Ezt a területet teljes egészében Pétervár felügyelte. Ugyanakkor a két ország belső politikai és társadalmi rendszere

változatlan maradt. Az emír és a kán minden korlátozástól mentesen, teljhatalmúan irányíthatta továbbra is alattvalói életét. Egy fontos tekintetben azonban történt változás: tiltás alá került a rabszolgatartás és a rabszolga-kereskedelem. Lényegében a fentiekhez hasonló sorsot szántak kezdetben a Kokandi Kánságnak is, ám az 1875-ös lázadás nyomán a kánságot egész egyszerűen beolvasztották a Turkesztáni főkorományosságba.

Noha a helyi eliteket a legkevésbé sem korlátozták abban, hogy részt vegyenek a helyi választott intézmények, így a bíróságok munkájában, ám a birodalom központjában mégsem gondolt senki arra, hogy ezt a helyi „arisztokráciát” a lengyel, a finn, vagy épp a grúz mintájára kooptálni kellene a birodalmi nemességbe. A térségben élők közül sem a letelepedett, sem a nomád csoportok nem számíthattak arra, hogy a birodalom teljes értékű alattvalói lehetnek. Ahogy a kazahok is, ők is „inorogyec”-nek, azaz idegennek számítottak. Gyarmatosított népek voltak, amelyek a térségbe betelepülő oroszoktól elkülönülten éltek, és ez a szegregáció a helyi elitekre is vonatkozott. Ugyanakkor ez a státusz – a kazahokhoz hasonlóan – bizonyos előnyökkel is járt, így többek között azzal, hogy az itt élő őslakoságnak nem kellett katonai szolgálatot teljesítenie. Az a tény, hogy a régió jelentős kulturális hagyományokkal rendelkező és évszázadok óta letelepült csoportjai is „idegennek” számítottak, radikálisan ütközött az „inorogyec” jogi kategória eredeti tartalmával és azzal a politikai céllal, amelynek jegyében azt egykor Szperanszkij megalkotta. Mindez egyben jól mutatja azokat a változásokat, amelyek az orosz birodalmi politikában a 19. század második felében végbementek.

A birodalmi adminisztráció rendkívül tudatosan törekedett arra, hogy fentartsa a konzervatív muszlim papság befolyását, mert ebben látta a térség stabilitásának egyik fontos garanciáját. Összességében megállapítható, hogy a közép-ázsiai őslakosokra gyakorolt oroszországi hatás igen mérsékelt maradt. Mind a letelepült, mind a nomád muszlimok tovább éltek – az orosz politikai felügyelet mellett is – szokásos életüket, megtartották hagyományos életformájukat. Értékrendjük nemigen változott. A térségbeli orosz jelenlét egyébként is meglehetősen korlátozott maradt. Oroszokkal a birodalmi adminisztráció helyi képviselőiként, illetve az elkülönült életet élő garnizonokban lehetett csak találkozni. Ehhez a körhöz idővel csatlakoztak azok, akik a régió egynemely nagyvárosának új orosz negyedeiben éltek. Nagyobb számban egyedül Kirgízia termékeny völgyei és Kazahsztán hasonló területei vonzották az orosz és az ukrán betelepülőket. És ez érthető is. A régió oázisai és folyóvölgyei ugyanis hagyományosan igen sűrűn lakottak, következésképpen kevés lehetőséget adtak kívülről érkezők letelepedésére. Mindez azzal a következménnyel járt, hogy mint a Kaukázus esetében is, úgy a közép-ázsiai térségbe is meglehetősen kis számban érkeztek európai migránsok. Ezért aztán az etnodemográfiai arányok nem változnak meg lényegesen.

Az orosz felügyelet alá vont közép-ázsiai régió még egy összefüggésben érdemel figyelmet. Mégpedig abban a tekintetben, hogy Alaszka mellett ez az egyetlen olyan jelentős kiterjedésű terület, amelynek kapcsán fölmerült: szegénysége és elmaradottsága miatt meg kellene válni tőle. Szemben azonban Alaskával, amit 1867-ben 7,2 millió dollárért Oroszország elad az Egyesült Államoknak, Közép-Ázsia ügye nem jut tovább annál, mint hogy parlamenti vitatéma lesz. A kadétek, vagyis a korszak liberálisai által ajánlott ötlet azonban nem nyeri el a többség tetszését, s így a térség továbbra is az Orosz Birodalom része marad. Sőt, a birodalom összeomlása után az időközben átmenetileg „néphatalommá” vált két egykori orosz protektorátus a 20. század húszas éveire maga is részévé válik a Szovjetunióknak.

Felhasznált irodalom

- Artikbajev, Zs. O.*: Isztorija Kazahsztana v XIX veke. Karaganda, 1992.
- Ahmedzsanov, G. A.*: Rosszijszkaja imperija v Centralnoj Azii. Taskent, 1995.
- Bendrikov, K. Je.*: Ocserki po isztorii narodnogo obrazovanyija v Turkesztanye. Moszkva, 1960.
- Buttino, Marco*: Revoljucija naoborot. Szrednyaja Azija mezsdu pagyenyijem carszkaj imperii i obrazovanyijem SZSZSZR. Moszkva, 2007. (Eredeti kiadás: *M. Buttino*: La rivoluzione capovolta. Roma, 2003.)
- Centralnaja Azija v szosztave Rosszijszkaj imperii. Moszkva, 2008.
- Halfin, Ny. A.*: Polityika Rosszii v Szrednej Azii (1857–1868). Moszkva, 1960.
- Halfin, Ny. A.*: Priszoeagyinyenyije Szrednej Azii k Rosszii (60–90-je godi XIX.v.). Moszkva, 1965.
- Halfin, Ny. A.*: Rosszija i hansztva Szrednej Azii (pervaja polovina XIX veka). Moszkva, 1974.
- Kappeler, A.*: Russland als Vielvölkerreich. München, 1997.
- Nacionalnaja polityika v imperatorszkaj Rosszii. Moszkva, 1997.
- Nacionalnije okraini Rosszijszkaj imperii. Moszkva, 1997.
- Ploszkih, V. M. – Dzsunusalijev, D. D.*: Isztorija kirgizov i Kirgizszтана. Biskek, 2007.
- Pilejev, A. I.*: Polityicseszkoje polozsenyje Buharszkogo emirata i Hivanszkogo hansztva v 1917–1920 gg. Szankt-Petyerburg, 2006.
- Vosztanyije 1916 v Szrednej Azii i Kazahsztanye. Moszkva, 1916.

SZLOVÁK–MAGYAR KAPCSOLATOK AZ 1939-ES LENGYELORSZÁGI HADJÁRAT IDEJÉN

1939. március 14-én Jozef Tiso vezetésével kikiáltották az önálló Szlovákiát, ezzel formailag is felbomlott a Cseh–Szlovák Köztársaság.¹ Ezzel egy időben, a 14-ről 15-re virradó éjszaka Németországban Hitler nyomására Emil Hácha, a Cseh–Szlovák Köztársaság elnöke beleegyezett abba, hogy a német hadsereg megszállja Csehországot. Ezt követően megalakult a Cseh–Morva Protektorátus. Szlovákia önállóvá vált, a kárpátaljai részeket a magyar hadsereg szállta meg. Az új Szlovák Köztársaságnak így három szomszédja lett: Németország, Magyarország és 1939 szeptemberéig Lengyelország. Szlovákiát 1939. március közepén elsőként közvetlen szomszédai, Magyarország, Lengyelország és Németország ismerték el.

Szlovákia vezetői eleinte azt az illúziót próbálták kelteni az ország polgáraitban, hogy Szlovákia a semleges Svájc-hoz hasonló szerepet tölthet be Németország, Magyarország és Lengyelország között. A valóság azonban más volt: Szlovákia megalakulása után szinte azonnal elvesztette függetlenségét. 1939. március 23-án védelmi szerződést (Schutzvertrag) írt alá Németországgal, amelyben a Német Birodalom 25 évre garantálta Szlovákia függetlenségét, Szlovákia pedig kötelezte magát, hogy külpolitikáját szorosan a német irányvonalhoz igazítja, katonai erejének szervezését pedig a német véderővel közösen valósítja meg, ezenfelül beleegyezését adta egy védelmi övezet (Schutzzone) létesítésébe, amely az ország területének mintegy öt százalékát foglalta el. A Schutzzone területe a Cseh–Morva Protektorátus határai mentén, a lengyel határtól egészen a korábbi osztrák határig 30–40 kilométeres sávban húzódott végig Szlovákia területén. Ezen a területen csak német helyőrségek lehettek, és a németek szabadon építhettek erődítményeket. Emellett a németek a szerződés révén lehetőséget kaptak arra, hogy a szlovák állam gazdasági életét fokozatosan ellenőrzésük alá vonják, s a belpolitika színpadán zajló eseményekbe is beavatkozzanak. A Szlovák Köztársaság kezdetől a német nagyhatalmi politika sakkfigurája volt, önálló államisága kizárólag a német külpolitikai érdekektől függött. Érdekes adalék: Hitler 1939. március 16-án a Hácha elnökkel folytatott beszélgetés alkalmával úgy nyilatkozott Szlovákia hovatartozásával kapcsolatban, hogy az számára „teljesen közömbös”.² Néhány nappal később megváltozott a véleménye, és Szlovákia határainak garantálása mellett döntött.³

A környező országok még a csehszlovák állam fennállása idején területi követelésekkel léptek fel, amiket 1938, illetve 1939 során nagyrészt ki is elégítettek. Az újonnan alakult Szlovákia viszont az elveszett szlovák területek egy részének visszaszerzésén munkálkodott. A szlovákok számára a területi revízió lehetősége először Lengyelország irányában látszott megvalósíthatónak. Javorinát, valamint a határ mentén szlovákok által is lakott területeket kívánták visszaszerezni. 1939 második felében a szlovák politikai vezetés körében elterjedt a hír, hogy Hitler jóindulatát, amit az önálló szlovák állam létrehozásakor mutatott, illetve a revíziós igények támogatása érdekében meg kell szolgálni.

1939 tavaszán a pozsonyi kormány aggodalommal figyelte az egyre növekvő feszültséget Németország és Lengyelország között. A német–lengyel viszony kiéleződése nyomán új helyzet állt elő. 1939 őszére a korábban barátságos szlovák–lengyel viszony feszültté vált. 1939. augusztus 1-jén a varsói szlovák követ, Ladislav Szath-

máry⁴ terjedelmes jelentést küldött a szlovák külügyminisztériumnak, teljesen megbízható forrásra hivatkozva.⁵ A jelentés szerint József Beck lengyel külügyminiszter attól tartott, hogy Magyarországon a nyilasok kerülhetnek hatalomra, és azután Magyarország Németországgal tart, „ahogy a történelem során mindig”, ami az ő országát is veszélyeztetné. Beck ezt megakadályozandó egy olyan terven kezdett gondolkodni a szlovák követ szerint, amely biztosítaná Magyarország semlegességét, valamint ezzel egyidejűleg garantálná Lengyelország déli határait is. A forrás szerint Beck Magyarországnak titkos szerződést javasolt Szlovákia felosztására abból a célból, hogy megakadályozzák a német terjeszkedést Szlovákiában. Szathmáry ezt a lengyel törekvést megelőzendő azt javasolta kormányának, hogy szerezzék meg Berlin egyetértését Szlovákia formális semlegességének kikiáltásához háború esetére. Szathmáry így vélte elkerülhetőnek, hogy országa belekeveredjen a háborúba. Emlékeztette kormányát arra, hogy 1939 márciusában, a kis háború⁶ végén, amikor a határt kijelölték, Németország Magyarország követeléseit támogatta, mert így kívánta megszerezni Magyarország jóindulatát. Véleménye szerint ismét Szlovákia látná kárát, ha Németország versenyre kelne Lengyelországgal Magyarország támogatásának megszerzéséért. Szathmáry attól félt, hogy a három érintett ország felosztja Szlovákiát, vagy jelentős területeket szerez meg az országból. A távirat tartalmát az akkor éppen Tátrafüreden tartózkodó Jozef Tisónak és Ferdinand Ďurčanský szlovák külügyminiszternek is megmutatták, azzal a hírrel együtt, hogy Lengyelországban 1939. augusztus 3. óta csendes mozgás zajlik. A szlovák vezető politikusok megvitatták Szathmáry „neutralizációs” tervét, de elutasították, és augusztus 9-én közölték vele, hogy erről még csak elmélkedni sem szabad, „mert Szlovákia intrikák áldozatává válhatna”.⁷ A szlovák vezetők attól tartottak, hogy a németek szemében egy semlegességi nyilatkozattal kegyvesztetté válnának, és hálátlansággal vádolnák meg őket, és szélsőséges esetben feloszthatják országukat.

A Szathmáry által szerzett értesülések igazságtartalma bizonytalan volt, a szlovák külügyminisztérium mégis lázasan igyekezett kideríteni Berlinben, Budapesten és Varsóban, vajon mennyi alapja lehet az említett információnak, valamint azt, hogyan viselkedne Magyarország, ha konfliktus robbanna ki Gdańskért, illetve mit várna Szlovákiától Németország, és mit Lengyelországra. A szlovák vezetés bizalmatlanságát táplálta a varsói német követség kitérő válasza azzal a Lengyelországban elterjedt hírrel kapcsolatban, miszerint a tengelyhatalmakhoz való csatlakozásért Németország Magyarországnak ítélné Szlovákiát. A pozsonyi külügyminisztérium utasította berlini követét, azonnal érje el, hogy német részről cáfolják meg ezeket a híreszteléseket, mert azok árthatnak a szlovák–német viszonynak.⁸

Időközben a magyar diplomácia is aktívvá vált az ügyben, és 1939. augusztus 8-án Hitler és Csáky István magyar külügyminiszter megbeszélést folytattak a Berghofban, amelyen szóba került a szlovák–magyar viszony is. Hitler kifejtette, hogy Németországnak nincsenek érdekei a Kárpátoktól keletre. A szlovákok sorsa számára közömbös. *„Katonailag sem akarjuk magunkat egy keleti féregnyűlvánnyal megterhelni. Jelenleg Szlovákia csak katonailag jelent fontos területet számunkra, Lengyelországra való tekintettel.”*⁹ Hitler kifejtette, hogy a „lengyelek megőrültek”, amikor nem vele kötöttek védelmi szerződést. A lengyel hadsereget már ekkor „hullafoltosnak” mondta.¹⁰ Hitler sajnálkozott Csáky előtt, hogy a magyarok nem tartank vele a hadjárat során. Csáky ezek után biztosította a lengyel külügyminisztert, Becket, hogy egy német–lengyel háború esetén Magyarország nem csupán semlegességét őrzi meg, de ellenállást is fog tanúsítani, ha a német hadsereg megsértené határait.¹¹

A szlovákok is érzékelték, hogy államuk léte még mindig nem áll biztos alapon, így igyekeztek a németek minden kívánságát teljesíteni, és a kedvükben járni. 1939 augusztusában már a szlovákok is biztosra vették, hogy a Lengyelország elleni támadás küszöbön áll, és az abban való részvétel révén gondolták biztosítani független államiságuk megővését. A háborúra való készülődés abból is leszűrhető volt, hogy Szlovákiában a lengyel határ irányába vezető utakat a németek a szlovákokkal közösen felújították, illetve szélesíteni kezdték. A szlovák sajtóban is lengyelelles cikkek jelentek meg, amelyekben a lengyel kormányt támadták az ottani szlovákok között folytatott asszimilációs politikájáért.¹²

Ernst Woermann, a német külügyminisztérium politikai osztályának vezetője, helyettes államtitkár augusztus 22-én arra a kérdésre, milyen tervei vannak Németországnak Szlovákiával, és hogy tett-e bármilyen ígéretet Magyarországnak, az utóbbira kategorikus nemmel válaszolt, és az érvényben lévő védelmi szerződésre hivatkozott Matuš Černák berlini szlovák követ előtt.¹³ A védelmi szerződés garantálta Szlovákia integritását és függetlenségét a németek elképzelései szerint. A későbbiekben Lengyelországról már egyáltalán nem esett szó a német–szlovák diplomáciai tárgyalások során, mert abban az időben már teljes erővel folyt a Lengyelország ellen irányuló katonai akció előkészítése. A szlovák hadseregbe augusztus elejétől kezdték behívni a tartalékosokat, augusztus 11-től pedig Észak-Szlovákiában nyári katonai táborokat szerveztek. 1939. augusztus 23. után ez a készülődés még intenzívebbé vált. Annak érdekében, hogy a hadsereg egy része felszabaduljon, a déli határnál a Hlinka-gárdistákat bízták meg a határőrizeti feladatokkal. 1939. augusztus végén – mintegy a háború pszichológiai előkészítéseként – a Hlinka Gárda Szlovákia több városában Lengyelország-ellenes tüntetéseket szervezett. Ezekben a hetekben még a magyaroktól visszaszerzendő területekkel kapcsolatos propaganda is mérséklődött, de a sajtótámadások nem szüntek meg, csak mérséklődtek.

Manfred von Killinger pozsonyi német követ augusztus 27-én közölte a szlovák kormánnyal, hogy a védelmi szerződés értelmében német csapatok érkeznek Szlovákiába, hogy megvédjék Lengyelországtól. 1939. szeptember 1-jén Németország megtámadta Lengyelországot. Szlovákia számára – a későbbiekben ismeretében úgy tűnik – az lett volna az ideális megoldás, ha a két ország közötti fegyveres konfliktusból ki tudott volna maradni és meg tudta volna őrizni a semlegességét. Ezt a lehetőséget azonban kizárta Szlovákia geopolitikai helyzete, valamint Berlin politikai akarata. Németországnak fontos volt, hogy Szlovákiát bevonja a katonai akcióba, aminek következtében a szlovák állam kénytelen volt részt venni a Lengyelország elleni háborúban. Ennek a lépésnek azonban negatív következményei lettek Szlovákia nemzetközi megítélésére nézve, mert egyrészt azonnal elfordította magától Nagy-Britanniát és Franciaországot, másrészt még erősebbé vált függése Németországtól. Emellett amiatt, hogy Szlovákia Németország rendelkezésére bocsátotta területét és hadseregét, a nyugati hatalmak Németország cinkosának tekintették az országot.¹⁴ A lengyelországi hadműveletek megkezdését követően a britek és a franciák hadat üzentek Németországnak, ennek következtében hadiállapot állt be, és ez a szlovák külpolitika mozgásterét is behatárolta.

A szlovák közvélemény körében nem volt egyértelműen pozitív megítélése a háborúnak. Ladislav Szathmáry varsói szlovák követ nyilvánosan tiltakozott a varsói rádióban kormánya hadba lépése ellen, és azonnal csatlakozott az emigráns csehszlovák kormányhoz, ami nagy felháborodást okozott a németeknél.¹⁵ Szathmáry levelet is írt a lengyel külügyminiszternek, amelyben nemzete nevében bocsánatot kért a lengye-

lektől.¹⁶ A követet árulónak bélyegezte a szlovák vezetés, és törölték állampolgárságát is.

A magyar kormány nem tett közzé hivatalos semlegességi nyilatkozatot, ennek ellenére törekedett, hogy kimaradjon a hadjáratból. Felhívást intézett saját közvéleményhez, amelyben felszólította az ország lakosságát, hogy őrizze meg nyugalmat. A magyar nép nagyobb része Lengyelország megtámadását megütközéssel vette tudomásul, és a menekültek részére azonnali segélyakciók indultak.

A németeknek a lengyelországi hadművelethez nyugalomra volt szükségük a szövetségeseik köreiből, ezért 1939. szeptember 3-án Ernst Woermann német helyettes külügyi államtitkár magához kérte Sztójay Döme berlini magyar követet. A megbeszélésen a magyar–szlovák kapcsolatokról volt szó.¹⁷ Woermann kérte a két ország közötti viszony javítását, legalább átmeneti időre. Ugyanezt kérte a berlini szlovák követőtől is. Sztójay kifejtette, hogy Magyarország készen áll a megegyezésre Szlovákiával. Hangsúlyozta, hogy a kialakult helyzetért – egyebek mellett a két ország közötti kétoldalú gazdasági tárgyalások megghiúsulásáért – nem Magyarország a felelős, hanem Szlovákia; a magyarok Alexander Mach és más szlovák politikusok magyarellenes kijelentései miatt voltak kénytelenek felfüggeszteni a megbeszéléseket.¹⁸

1939 nyarán a szlovák állam már teljes erővel hangoztatta propagandájában, hogy német segítséggel rövidesen kiharcolja a bécsi döntés revízióját, sőt több konkrét időpont is felmerült ezzel kapcsolatban. Nyilvánvaló, hogy a szlovák propaganda mögött ekkor német érdekek álltak: a németek Szlovákiát használták fel arra, hogy nyomást gyakoroljanak Magyarországra. Ezt valószínűsíti az is, hogy az efféle híreszteléseket nemcsak a pozsonyi rádió, hanem a bécsi rádió szlovák nyelvű adásai is terjesztették. A propaganda eredményeképp mindkét államban rémhírek kaptak szárnyra. Egyes híresztelések arról szóltak, hogy ellátási nehézségek várhatók a lengyelországi háborús események következtében.

1939. szeptember 5-én Franz Karmasin, a szlovákiai német párt vezére, komoly élelmezési zavaroktól tartva Szlovákiában, felkereste Esterházy Jánost, a szlovákiai magyar párt vezetőjét, és arra kérte, járjon közbe a magyar kormánynál, hogy a két ország között megkezdődhessenek a gazdasági tárgyalások. Esterházyt a közbelépésért cserében a szlovákiai magyarság helyzetének javításával kecsegtette. A magyar kormány sohasem zárkózott el a gazdasági tárgyalások megkezdése elől – mondta válaszában Esterházy –, de azt 1939. július 26-án kénytelen volt megszakítani a szlovák kormány támadásai és a vezető szlovák politikusok kijelentései miatt. Ő maga egyelőre nem kíván a kérdésbe beavatkozni, folytatta, célszerűbb, ha a szlovákok a pozsonyi magyar követség közbenjárását kérik. Ha azonban a „szlovák kormány bizonyos garanciákat vállal arra nézve, hogy a mostanáig tapasztalt Magyarország elleni és általában a magyarellenes propaganda megszűnik, akkor a magam részéről a szlovák kormány kívánságát teljes egészében magamévá teszem, és támogatni fogom” – mondta végül.¹⁹

1939. szeptember 6-án Vojtech Tuka miniszterelnök is kérte Esterházy közbenjárását az ügyben. Tuka kifejtette: kormánya kötelezettséget vállalt, miszerint az ország területén elhelyezett német katonai alakulatokat ellátják élelmiszerekkel, és ezt akkor is folytatni kell, ha Lengyelország területére lépnek. A szlovákok lengyel területeket kapnak majd cserébe a németektől. Amíg a szlovák kormány nem hagy föl a Magyarországgal kapcsolatos revíziós elképzeléseivel – válaszolta Esterházy –, addig ő nem tehet semmit. „Szálljanak le arról a magyar lóról, és kérjék meg hivatalosan őket a magyar kormányt, hogy a tárgyalásokat megkezdjék.”²⁰ Hozzátette, mielőtt garan-

ciákat kapnak arra, hogy a Magyarország elleni propaganda megszűnik, és a szlovákiai magyarok helyzete is javul, támogatni fogja a tárgyalások megindítását. Abban az esetben viszont, ha megegyezés jön létre, ragaszkodni fog ahhoz, hogy amennyiben a kisebbségi megállapodásokat a szlovák fél nem tartja be, a magyar hatóságok azonnal állítsák le a szállításokat. Tuka elfogadta Esterházy feltételeit, és arra kérte, utazzon Budapestre tárgyalni ez ügyben.

A szlovák propagandában a lengyelországi katonai akció közvetlenül összekapcsolódott Magyarországgal. *„Ha lesújtottak a kézre, melyet a szlovák állam sírja fölött akart a lengyel a magyarnak nyújtani, azzal lesújtottak a magyar reményekre is, és egyszer s mindenkorra sírba tették Szlovákia magyar uralom alá hajtásának magyar tervét is. Magyarország e tervét illetően Lengyelországra támaszkodott...”* – hangzott a propagandafőnök és a Hlinka Gárda parancsnoka, Alexander Mach szónoklata a rádióban 1939. szeptember 8-án.²¹ Ekkor már újra széles körű revizionista kampány zajlott Szlovákiában. A gárdisták Dél- és Kelet-Szlovákiában terjesztett röplapjain például a következő szöveget olvashatjuk: *„Ma mindenkinek tudnia kell: 1. Ha nem kapcsolódunk be a harcokba a német nemzet oldalán, elszakított testvéreink mindörökre elvesznek. 2. Ha a lengyelek győznek, akkor a magyarokkal együtt felosztják maguk között Szlovákiát. 3. Háború, vérontás nélkül is kiszabadítjuk a szlovákokat Magyarországról, ha német szövetségeseink oldalán mindannyian becsületesen teljesítjük kötelességünket! Éljen a szlovák–német szövetség, mely szabadságot hoz a rabszolgasorba juttatott szlovákoknak délen is!”*²² A röplap szövege világosan tükrözi a magyarelles propaganda célkitűzéseit, amelyek automatikusan a magyar kormány hivatalos tiltakozását vonták maguk után.

A németek bizalmatlansággal szemlélték az óvatos magyar magatartást. Nehezményezték, hogy a magyar sajtóban lengyelbarát megnyilvánulások is megjelentek. Kifogásolták a Pester Lloyd egyik vezércikkét, melyben a főszerkesztő úgy nyilatkozott, még nem jött el az ideje annak, hogy erről a tragikus háborúról „végleges ítéletet alkossunk, vagy a felelősséget tárgyilagosan megállapítsuk”.²³

1939. szeptember 7-én Csáky és Ribbentrop Németországban találkozott. A német külügyminiszter rákérdezett Csákyknál, hogy Magyarország óhajt-e határkiigazítást a lengyel–magyar határon.²⁴ Csáky nemmel felelt, és ennek indokát azzal magyarázta: Magyarország nem törekszik olyan területek bekebelezésére, amelyek a történelmi Magyarország határain kívül terülnek el.²⁵

Németország szeptember 9-én Magyarországot is megkereste, hogy a német csapatok a Kassa–Nagyszalánc–Velejte vonalon, tehát magyar területen vonulhassanak át Szlovákiából Lengyelországba. Csákyt a lakásán hívta Ribbentrop, és ezt a kis „szívességet” kérte tőle. Magyarország beleegegyezése esetére kilátásba helyezték, hogy bekebelezheti a Sambor környékén lévő lengyel olajmezőket. Ribbentrop egy órán belül kért választ. Csákyknak – arra hivatkozva, hogy ebben csak Horthy dönthet – sikerült a választ szeptember 10-ig elhalasztani.²⁶ Ciano olasz külügyminiszter véleményét is kikérték, aki azt javasolta, hogy udvarias formában utasítsák el a német kérést. A magyar vezetés a német kérést úgy tekintette, mint Magyarország későbbi megszállásának előjelét. Horthy javaslatára elhatározták, amennyiben a németek megkísérelnék az erőszakos átvonulást, levegőbe repítik az ország valamennyi hídját.²⁷ Végül a német kérést a magyar vezetés azzal utasította el, hogy az átvonulás engedélyezése nem lenne összeegyeztethető a magyar nemzeti becsülettel, és a semlegesség megsértését jelentené, ezenfelül azonnal a nagyhatalmak hadüzenetét vonná maga után. Az elutasítás másik oka az volt, hogy a német csapatok mellett vonultak fel a

Hlinka Gárda és a szlovák hadsereg osztagai is. Ha ezek német vezetés alatt átlépnék a magyar határt, érveltek a magyar politikusok, az főlölesleges konfliktusokhoz vezetne a két állam között, és a szlovák irredenta propagandát, valamint a felvidéki magyar területek visszaszerzésének szándékát erősítené.

1939. szeptember 11-én a szlovák kormány is jegyzékkel fordult Csákyhoz. A németekkel közös hadjárat miatt a szlovák hadseregnek bizonyos rendszabályokat kell Kelet-Szlovákia területén foganatosítania, ezért arra kérte a magyar kormányt, engedélyezze katonai szállítmányok, leplombált szlovák vagonok áthaladását a Kassa–Nagyszalánc vasútvonalon magyar területen keresztül, anélkül, hogy azok a magyar területen megállnának.²⁸ Csáky úgy vélte, hogy összefüggés van a szlovák kormány és Ribbentrop kérése között, ezért elutasította a szlovák igényt. Kilátásba helyezte, amennyiben a szállítást mégis megpróbálnák, azt a magyar kormány támadó hadi cselekménynek tekinti, és azonnal katonai eszközökkel reagál, csapatokat küld a kaszai határ és a vasúthálózat védelmére. A magyar külügyminisztériumban leginkább azon ütköztek meg, hogy a szlovákok – a jegyzékből kivehetően – a németekre való hivatkozással adták elő kérésüket, ahogy Magyarország elleni barátságtalan lépéseiket általában német ösztönzéssel indokolták.

Csáky az említett jegyzéket bemutatta Otto von Erdmannsdorf budapesti német követnek, kifejezte felháborodását, közölte, hogy a magyar kormány elutasítja a kérést. Erdmannsdorf kormánya nevében figyelmeztette a magyar kormányt, hogy Szlovákia német védelem alatt álló ország, így minden ellene irányuló akció szükség-szerűen maga után vonja Németország ellenlépését Magyarországgal szemben.²⁹ Csáky válaszában utalt a szlovákiai magyarelles propagandára, a szlovák revizionizmus növekedésére, de közölte azt is, hogy a szlovák határon álló magyar csapatokat egyelőre nem erősítették meg.³⁰ Csáky utasította Sztójajt, közölje a német külügyminisztériumban, hogy a magyar kormány a szlovák követelés következtében kénytelen lesz semlegességi nyilatkozatot közzétenni.³¹ A szlovák kérés ezután nem ismétlődött meg, mivel a német–lengyel háború idején Németországnak nem volt érdeke a magyar–szlovák konfliktus kirobbanása.

Szlovákia fellépését és kérését ezúttal a németek sem nézték jó szemmel. Woermann német külügyi államtitkár-helyettes 1939. szeptember 12-én táviratot küldött a pozsonyi német követnek, amelyben arra kérte, jelezze a szlovák kormánynál, hogy a német–szlovák védelmi szerződéssel ellentétes, ha Szlovákia ilyen nagy horde-rejű külpolitikai ügyben előzetes megbeszélés nélkül, önállóan cselekszik. *„Kérem ott élénk megütközésünket kifejezni, és biztosítani, hogy ilyesmi ne ismétlődjék meg.”*³² Woermann táviratában utalt arra, hogy a szlovákok lépése károsan befolyásolhatja a magyar–német tárgyalásokat a hadigazdálkodási együttműködés kérdésében. Woermann utasította a pozsonyi német követet, legyen szoros érintkezésben a szlovák kormánnyal, hogy ilyen jellegű meglepetések a jövőben ne fordulhassanak elő. Az esetből látszik, hogy a németek milyen kis külpolitikai mozgásteret hagytak Szlovákiának.

A szlovák hadsereg a Lengyelország elleni támadás idején nemcsak azokra a területekre nyomult be, amelyekre igényt tartott. A hadműveletek során átlépte az 1938 októberében, 1939 márciusában megvont szlovák–lengyel határt is. A sikereken felbuzdulva a szlovák vezetés úgy gondolta, hogy van reménye a további terjeszkedés-re, s ezt a propagandában is igyekezett felhasználni. A hadjárat befejezése után szlovák nyelvű röplapokat juttattak Magyarországra, amelyekben arra hivatkoztak, hogy Hitler nem garantálta a szlovák–magyar határt, továbbá hogy a magyar uralom alá

került szlovákok mögött az önálló Szlovákia áll, amely Európa legerősebb hatalmának, Németországnak a szövetségese. Azt is megemlítették, hogy a szlovák hadsereg benyomult Lengyelországba, és három szlovák hadtest nyolc lengyel hadtestet győzött le. A röplapban kiemelték: „*A magyar katonaság kisebb és gyengébb, mint a lengyel. Nincsen szó csupán határokról. Forradalmi változások következnek, és Magyarország belsőleg szétesik. [...] Lengyelország nagyobb volt és erősebb, nagyobb hadserege volt, mint Magyarországnak, és mégis elbukott.*”³³ A magyar rendőrség galántai határszéli kirendeltsége 1939. szeptember 26-i jelentésében arra hívta fel a magyar belügyminisztérium figyelmét, hogy a Hlinka Gárda részéről egyre fokozódik a Magyarország-ellenes uszítás. A galántai rendőrség beszámolt arról, hogy térségükben olyan röpcédulákat találtak, amelyek arra utalnak, hogy a „lengyelekkel már elbántak”, és már a magyarok következnek.³⁴

A szlovák kormány a lengyelországi hadjáratban való részvételt azzal indokolta, hogy ha nem harcolnak a németek oldalán, az elszakított kisebbségi szlovákok örökre elvesztek volna Szlovákia számára. „*Harc és véráldozat nélkül kiszabadítjuk a szlovákokat Magyarországról, ha a német szövetséges oldalán mindannyian tisztességesen teljesítjük kötelességünket*” – írta a szlovák propagandagépezet több újságcikkben is. A Slováki nevű lap a szlovák–német szövetséget élte 1939. szeptember végén, amely majd a „rab szlovákoknak” délen is meghozza a szabadságot.³⁵

Szlovákiában a lengyelországi hadjárat után az a hiedelem járta, hogy Hitler hálából a szlovák csapatok részvételéért a lengyelországi hadműveletekben visszaadja a korábban Magyarországhoz csatolt területek egy részét, Kassával együtt. Alexander Mach propagandafőnök elérkezettnek látta az időt, hogy beszédeiben újra Szlovákia területi követeléseit hangoztassa. A németek szeptember 12-i figyelmeztetése miatt immár körmönfontabban és burkoltabban utalt országa területi követeléseire, és Magyarország nevét nem említette. 1939. szeptember 21-én Mach Zakopanében, az egyik szlovák helyőrséget meglátogatva, ezeket a szavakat mondta: „*Szlovákia soha nem akart idegent [mármint területet] magának, és most sem kér ilyet, ami azonban az övé, azt mindig és mindenütt el fogja venni.*”³⁶ Szeptember 24-én Eperjesen is beszédet intézett az ottani helyőrséghez, amely szerint „*a fő dolog, hogy megőrizzük egészséges idegeinket, és mindenben megvárjuk a megfelelő időpontot*”.³⁷ Mach tevékenysége azonban nem volt több kardcsörtetésnél, gyakorlati lépések nem történtek.

A magyar kormány sem mondott le teljesen Szlovákia közvéleményének befolyásolásáról. A szlovákság körében növekvő németellenes hangulatot és a gazdasági nehézségeket próbálta felhasználni. Szlovákia területén, több helyen magyar röpcédulákat szórtak szét 1939 második felében. Az egyikben például Hitlert tankok, ágyúk és más fegyverek, Horthyt viszont liszteszsákok és kenyerek közt ábrázolták. A kép alján a következő felirat volt olvasható: „*Szlovákok, válasszatok! Melyik kell, amelyik fegyvert, vagy amelyik kenyeret ad a kezetekbe?*” Egy másik plakáton Horthy áll, kezében sonkát és kenyeret tart, vele szemben Tiso sovány arccal, meggörnyedve, csöpögő nyállal nyújtja a kezét a kenyérért és a sonkáért.³⁸ A plakátokon ábrázolt jeleneteknek volt valami igazságalapja: Szlovákia 1939. március–szeptember között magyar gazdasági blokád alatt állt (a blokádot a kormány a szlovák propagandatámadásokkal indokolta), ami átmeneti élelmiszerhiányhoz vezetett. Az intézkedést a németek nyomására vonták vissza, egyúttal belátva azt is, hogy Szlovákiát nem tudják kiéheztetni, mivel az ország máshonnan is beszerezheti a szükséges árucikkeket, mivel ekkor már Jugoszláviával is folytak gazdasági tárgyalások.

A hadjárat után Szlovákia jutalmul visszakapta az 1938-ban Lengyelországhoz csatolt szlovák területeket, néhány lengyel faluval megtoldva.³⁹ 1939. október elején megindult a Lengyelország elleni támadásban részt vevő szlovák csapatok leszerelése. A haderő nagyobb része, azok az egységek, amelyek nem vettek részt a hadjáratban, biztosítási feladatot kaptak Kelet-Szlovákiában – nagyrészt a Lőcsétől Nagymihályig terjedő szakaszon. A magyar határtól mintegy 20 kilométeres sávot üresen hagytak, az incidensek kialakulását elkerülendő. Szlovákiában azt terjesztették, hogy ezeket a csapatokat Magyarország megtámadására és Kassa visszaszerzésére vetik majd be. Összesen 14 ezer katona törne be Magyarországra, egyrészt Kassa, másrészt Szobránc irányában.⁴⁰ A rémhírekről a pozsonyi magyar követség is értesült. Szabó György pozsonyi magyar követ 1939. október 2-i jelentésében arról számolt be, hogy az egyik szlovák katonai alakulat, miután a lengyelországi hadjárat befejeződött, fellázadt a rossz élelmezés miatt. Parancsnokuk azzal nyugtatta meg őket, hogy „egy hét múlva jóllakhatnak Debrecenben kolbásszal és paprikás szalonnával”. Erre a rendbontásnak vége lett. A magyar követ felhívta kormánya figyelmét, hogy a Magyarországgal kapcsolatos szlovák revíziós remények kudarca a szlovákiai magyarság és tulajdona elleni támadásokhoz vezethet.⁴¹ Jólátában nem csalatkozott: a szlovák politikai elit a lengyel területi nyereségen felbuzdulva, parancsot adott a belügyi szerveknek a magyar kisebbségi vezetők és párttagok letartóztatására, és ennek következtében ismét atrocitásokra került sor több szlovák városban. A szlovák sajtó is éles kirohanásokat intézett a magyarok ellen.

1939. szeptember végétől, Lengyelország megszállása után a magyar politika puhatólózni kezdett: Németországnak valóban szüksége van-e Szlovákiára. A németek viszont arról érdeklődtek, vajon a magyaroknak milyen érdekük fűződik ahhoz, hogy Szlovákia Magyarországhoz kerüljön. A magyarok az ezeréves együttéléssel hozakodtak elő, azzal megtoldva, hogy egy stabil, erős és rendezett államot tartanának fenn. Tudatták a németekkel, hogy átmenetileg megalkusznak ugyan a helyzettel, de változatlanul igényt tartanak Szlovákia nagyobb részére. A német álláspontot viszont jól jellemzi egy későbbi beszélgetés, amely Manfred von Killinger pozsonyi német követ és Esterházy között zajlott le: „*Ja, területi követelések! Miért nem harcoltak velünk 1939-ben a lengyelek ellen, mint ahogy azt a tótok tették? Miért nem engedték át azon a pár kilométeren a csapatainkat? Egyáltalán, miért nincs egy határozott és félreismerhetetlen vonala a magyarországi politikának?*”⁴² Killinger úgy vélte, hogy Magyarország az összes lehetőséget megjátszotta, ahelyett, hogy a befutó németekre tett volna. „*Tiso és Tuka rögtön jól játszottak, miért nem teheték ezt meg maguk?*”⁴³

A szlovák állam részvétele a Lengyelország elleni támadásban jelentős hatással volt a Magyarországgal fennálló kapcsolatok alakulására, mivel Szlovákia abból győztesen, megerősödve és területi nyereséggel került ki. A lengyelországi hadjárat alkalmával tanúsított szlovák kötelezettségvállalást Hitler rendkívül nagyra értékelte, különösen Magyarország magatartásához viszonyítva. Szlovákia részvétele valójában csak szimbolikusan tekinthető, mivel a szlovák hadsereg nem képviselt számottevő erőt. Hitler ennek ellenére elégedett volt. Tisonak magas kitüntetést adományozott, cselekedetében a magyarok bosszantása is közrejátszott.⁴⁴ Sok szlovák politikus úgy látta, hogy Szlovákia háborús részvétele nagymértékben fölértékelte az ország presztízsét, és a *Schutzstaat* pozícióból német szövetségessé léphet elő. Az elkövetkező hónapokban a német vezetés a szlovák magatartást dicsérve, időnként érezte a magyarokkal, különbséget tesznek a „példás” Szlovákia és Magyarország között. Hitler és Joseph Goebbels propagandaminiszter többször nyilvánosan is dicsérte Szlovákiát, és

a német sajtóban is pozitív hangvételű cikkek jelentek meg a szlovák hadsereg hősiességét méltatva.

Az események után 1939. október 21-én Černák látogatást tett Hitlernél. A beszélgetés során a lengyelországi szlovák határterületek visszacsatolását kérte, amelyeket a lengyel állam korábban Csehszlovákiától szerzett. Černák a területi követeléseket történelmi, etnikai, nyelvi, katonai és erkölcsi okokkal indokolta. A szlovák vezetésnek már voltak korábban ígéretei ezekre a területekre, Černák célja csupán az írásos beleegyezés megszerzése volt, amelyet a Führer készséggel teljesített. A kérdéses területeket hivatalosan 1939. november 21-én adta át Németország Szlovákiának a segítségért és lojalitásért.⁴⁵ Ezután a berlini szlovák követ a bécsi döntés revízióját sürgette, és hangsúlyozta, hogy annak nyomán 600 ezer szlovák került kisebbségi sorba. Hitler válaszában utalt rá, hogy Németország a jövőben támogatni fogja Szlovákia követeléseit. A bécsi döntés során tanúsított német magatartás, mondta Hitler, az akkori szlovák kormány viselkedésének volt köszönhető.⁴⁶ A megbeszélésen Hitler nyilvánvalóvá tette, hogy a területi vitákban az az ország részesülhet előnyben, amelyik jobban igazodik Németország politikájához, és a nemzetiszocialista ideológiát követi. Černák tárgyalásait Hitlerrel a következőképpen kommentálta: „*Tudomásul kell venni, ha egy nép nem lép fel Németország elsődleges érdekei ellen, akkor maximális lojalításra számíthat, amint ez Szlovákia esetében is történt.*”⁴⁷

Szlovákia a lengyelországi hadjárat idején a győztes szerepében tetszeleggett Magyarországgal szemben. Ferdinand Ďurčanský külügyminiszter abban reménykedett, hogy a győztes hadjárat következtében Szlovákia nagyobb diplomáciai lehetőségekhez jut, és függetlenebb politikát folytathat. Hamarosan csalatkoznia kellett, mivel országa néhány hónappal később még a maradék külpolitikai látszatmozgásterét is elveszítette. Magyarországnak diplomáciai manőverezésével még sikerült elkerülnie a háborúban való közvetlen részvétel elodázását, ami által lehetővé vált, hogy Lengyelország délkeleti határain át 1939. szeptember 17-ig kb. 140 ezer lengyel a nácik elől Magyarországra, majd innen a szövetségesekhez menekülhessen.⁴⁸ A magyar-szlovák kapcsolatok viszont tovább romlottak az egymás közti vetélkedés következtében.

Jegyzetek

¹ A Szlovák Néppárt 1938. október 6-án Zsolnán kihirdette Szlovákia autonómiáját, amivel formailag is felbomlott Csehszlovákia. Az ország a Monarchia mintájára dualista állammá alakult át. Csak a külügyek, a honvédelem és a pénzügy maradt közös Prágával. Az ország neve hivatalosan is Cseh–Szlovák Köztársaságra módosult.

² Hoensch, Jörg K.: Slovensko a Hitlerová východná politika. Bratislava, 2001. 198.

³ Tiso, Jozef: Wahrheit über die Slowakei. Bratislava, 1948. 161.

⁴ Ladislav Szathmáry (1895–1946) diplomata, jogász. Szlovákia varsói követe, Lengyelország megtámadása után csatlakozott Beneš emigráns kormányához.

⁵ Slovenský Národný Archív. Bratislava. Ministerstvo Zahraničných Vecí (a továbbiakban: SNA. MZV.), 208. doboz. 8970/39. szám alatt.

⁶ A magyar–szlovák kis háború 1939. március 23–26. között zajlott, de kisebb határ menti csetepaték 31-ig előfordultak. Német ráhatásra fegyverszünetet kötöttek, és április 4-én aláírták a végleges határt kijelölő kétoldalú jegyzőkönyvet. A harc Kárpátalja és a Szlovákia között húzóódo határ nyugatabbra tolásáért, illetve az Ung-völgyi vasútvonal birtoklásáért robbant ki. A magyar fél arra hivatkozott, hogy Szlovákia és Kárpátalja között soha nem létezett kijelölt határ, és igényt tartott erre a határszakaszra. *Deák, Ladislav*: Malá Vojna. Bratislava, 1993.: *Janek István*: Az elfelejtett háború. In: Történelmi Szemle, 2001/3–4. 299–313.

⁷ SNA. MZV. 208. doboz. 8970/39. szám alatt.

⁸ Uo.

⁹ *Ránki György – Pamlényi Ervin – Tilkovszky Loránt – Juhász Gyula: A Wilhelmstrasse és Magyarország.* Budapest, 1968. 419.

¹⁰ Uo.

¹¹ *Macartney, Carlile Aylmer: October Fifteenth. A History of Modern Hungary 1929–1945.* Edinburg, 1957. I. köt. 362.

¹² Szlovák, 1939. augusztus 27.

¹³ *Documents on British Foreign Policy 1919–1939.* Szerk.: Woodward, Ernest Llewellyn, Butler, Rohan, Lambert, Margaret. London, 1950. DGFP, D. köt. VII. 187. dokumentum. 222.

¹⁴ *Đurica, Milan Stanislav: The Foreign Policy of the Slovak Republic.* In: *Slovak Politics. Essays on Slovak History in Honour of Joseph M. Kirchbaum.* Cleveland, Ohio and Rome, 1983. 260.

¹⁵ *Kamenec, Ivan: Trauma.* Solymár, 1995. 58.

¹⁶ *Němeček, Jan: Slovensko-polské vztahy v predvečer druhé světové války.* In: *Historický Časopis*, 1997/3. 449–450.

¹⁷ A Wilhelmstrasse. i. m. 434–435.

¹⁸ Uo. A magyar kormány, arra hivatkozva, hogy Szlovákiában magyarelles uszítás folyik, megszakította a szlovák–magyar gazdasági tárgyalásokat. A tárgyalásokat csak az év második felében folytatták.

¹⁹ Magyar Országos Levéltár. Miniszterelnökségi Iratok (a továbbiakban: MOL. ME.), K-28. 19. csomó. 19013. szám alatt. Esterházy János jelentése. 1939. szeptember. 12.

²⁰ Uo.

²¹ Szlovák, 1939. szeptember 10.

²² SNA. MZV. 128. doboz, 51165/40. szám alatt.

²³ *Juhász Gyula* (összeáll.): *Magyarország külpolitikája a II. világháború kitörésének időszakában 1939–1940.* Budapest. 1962. 499. (Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához, 1936–1945. IV. köt.) (A továbbiakban: DIMK.)

²⁴ DIMK. IV. köt. 487.

²⁵ *Macartney: i. m. I. köt. 367.*

²⁶ Uo.

²⁷ *Szinai Miklós – Szűcs László: Horthy Miklós titkos iratai.* Budapest, 1972. 219.

²⁸ A Wilhelmstrasse. i. m. 441.

²⁹ *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918–1945. Serie D. 1937–1945. Band VIII. Baden-Baden, 1951. 67. sz. dokumentum.*

³⁰ Uo.

³¹ DIMK. IV. köt. 508.

³² A Wilhelmstrasse. i. m. 442.

³³ MOL. ME. K-28. 4. csomó. Nemzetiségi osztály. H 19961/1939. szám alatt.

³⁴ MOL. ME. K-28. 25. csomó. Nemzetiségi osztály. 65. tétel. P 19284/1939. szám alatt.

³⁵ Szlovák, 1939. szeptember 29.

³⁶ MOL. Külügyminisztérium (a továbbiakban: KÜM), K-63. 1939-65. tétel, 456. csomó. 35/pol. 1939. szám alatt. A pozsonyi magyar követség jelentése.

³⁷ Uo.

³⁸ *Tilkovszky Loránt: Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon (1938–1941).* Budapest, 1967. 116–117.

³⁹ Szlovákia 221 négyzetkilométernyi területet 9914 lakossal szerzett vissza. *Baka, Igor: Slovensko vo vojne proti poľsku v roku 1939.* In: *Vojenská Historiá*, 2005/3. 26.

⁴⁰ MOL. KÜM. K-63. 1939-65. tétel, 456. csomó. 29/pol. 1939. szám alatt. 1939. szeptember 20.

⁴¹ MOL. KÜM. K-63. 1939-65. tétel, 456. csomó. 35/pol. 1939. szám alatt. A pozsonyi magyar követség jelentése.

⁴² MOL. KÜM. K-64. 89. csomó. 1940. augusztus 12. Esterházy jelentése a Killingerrel folytatott megbeszélésről.

⁴³ Uo.

⁴⁴ *Hoensch, Jörg K.: Geschichte der Tschechoslowakischen Republik 1918–1978.* Stuttgart, 1978. 102.

⁴⁵ *Hillgruber, Andreas: Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler.* Frankfurt, 1970. 54.

⁴⁶ Uo. 57.

⁴⁷ Uo. 58.

⁴⁸ Pontos számuk nem ismert. *Kapronczay Károly: Akkor nem volt Lengyelország.* Budapest, 1992. 14.

NAGY-BRITANNIA RÉSZVÉTELE A KOREAI HÁBORÚBAN

A koreai háborút korábban gyakran az „elfelejtett háború” névvel illették, köszönhetően annak az általános érdektelenségnek, mely a témát mind a közvélemény szemében, mind a nemzetközi szakirodalomban évtizedeken át övezte. Noha a helyzet a koreai háborúval foglalkozó egyre több új kiadvány megjelenésével változóban van, különböző okokból – melyek részletezése egy külön tanulmányt igényelne – nem valószínű, hogy a koreai konfliktus ismertsége akár csak megközelítse például a vietnami háborút.

Bár a koreai háború maga is meglehetősen elhanyagolt téma, vannak bizonyos vonatkozásai, amelyekről még kevesebb szó esik. Ezek egyike a háborúban való nyugati, de nem amerikai szerepvállalás kérdése: azon nyugati csapatok ügye, melyeket országaik Koreába küldtek, hogy az ENSZ-haderőben az amerikai egységek mellett harcoljanak. Ugyan a háború terheinek oroszlánrészét az USA viselte, és a szövetséges felajánlások nagy része valóban nem képviselt számottevő erőt, az Egyesült Államokon kívül volt még néhány ország, amely jelentős erőfeszítéseket tett a háborúban.

Az ENSZ oldalán az Egyesült Királyság adta a második legnagyobb kontingens. Ez a hozzájárulás, bár Washingtoné mellett eltörpül, a második világháború által súlyosan kimerített Angliától komoly áldozatnak számított. Jelen tanulmányban kísérletet teszek arra, hogy a külföldi szakirodalom alapján a diplomáciatörténet és a hadtörténet határán egyensúlyozva felvázoljam a koreai háborúnak azon eseményeit és vonatkozásait, amelyek Nagy-Britannia¹ szempontjából a legjelentősebbnek mutatkoztak.² A magyar szakirodalomban ez a háború meglehetősen érintetlen téma, az itt fel dolgozott szelete pedig jószerivel teljesen ismeretlen.

A koreai háború eseményei brit szemszögből

Az 1950. június 25-i észak-koreai invázió sokkoló hírei után az ENSZ Biztonsági Tanácsa azonnal elítélte az északi agressziót, és 27-i határozatában felszólította a tagországokat, hogy nyújtsanak katonai támogatást Dél-Koreának. Truman elnök még aznap rendelkezett az amerikai tengeri és légi támogatás biztosításáról. Másnap a Brit Királyi Haditengerészet (Royal Navy) összes „japán vizeken tartózkodó”³ egységét az amerikai parancsnokság rendelkezésére bocsátották. Ez a flottakülönítmény akkor egy könnyű repülőgép-hordozóból (HMS Triumph), két cirkálóból (egyikük a híres HMS Belfast)⁴, két rombolóból, három fregattból, két ellátó hajóból és egy kórházhajóból állt, tehát igen jelentős erőt képviselt – még akkor is, ha pénzühiány miatt a hajók számos berendezése elavult volt –, főleg az Egyesült Királyság háború utáni komoly gazdasági nehézségeit tekintve véve.⁵

A brit hadihajókat napokon belül bevonták a hadműveletekbe. Fő feladatuk a szárazföldre mért tűzcsapásokkal az északi előrenyomulás akadályozása, a tengeri blokádfenntartása, illetve a part menti vízi utánpótlás-szállítás lehetetlenné tétele volt. Az HMS Triumph hordozó első bevetésére már július 3-án sor került, amikor 9 Supermarine Seafire és 12 Fairey Firefly típusú vadászrepülőgépe az észak-koreai Haedzsü repülőterét támadta. A hajók légénységének gyorsan hozzá kellett szokni a parti ágyúk és a néha hirtelen rájuk rontó északi torpedónaszádok, illetve repülőgépek jelentette veszélyhez. Az brit fegyveres erők első koreai áldozatai az HMS Jamaica

cirkáló fedélzetén szolgáltak. A Jamaica július 8-án a félsziget keleti oldalán, a 37. szélességi fok környékén a parti úton haladó katonai járműveket lőtte, amikor az északi ágyútűze eltalálta, hat embert megölve a fedélzeten.⁶

Az erőfeszítések ellenére a légi és tengeri támogatás elégtelennek bizonyult, ezért az ENSZ BT újabb határozata (július 7.) létrehozta az ENSZ Parancsnokságot Dél-Korea megsegítésére. Douglas MacArthur tábornok, aki a Távoll-Keleten állomásozó amerikai fegyveres erők főparancsnoka és a Japánt megszálló szövetséges erők parancsnoka volt, most egyben a Dél-Koreát támogató ENSZ-erők főparancsnoka is lett. Megkezdődött a 8. amerikai hadsereg erőinek átdobása Japánból Koreába.⁷

Augusztusig a Royal Navy említett egységei és a Brit Királyi Légierő (Royal Air Force) néhány Short Sunderland hidroplánja⁸ jelentette a koreai ENSZ-hadművelethez nyújtott kézzelfogható brit támogatást. Szárazföldi csapatok küldéséről július 25-én, egy hónappal a konfliktus kezdete után született csak döntés. A Brit Hadsereg 29. gyalogoszandárját (kb. 9000 fő) jelölték ki a koreai misszióra. Megérkezését csak 3 hónappal későbbre tervezték az egység felállításával, felszerelésével és szállításával járó nehézségek miatt – a dandárba nagyszámú tartalékost kellett visszahívni a második világháború után megkezdett civil életből.⁹

A koreai harctér egyre súlyosbodó helyzete (a dél-koreaiak és amerikaiak folyamatos visszavonulása minden frontszakaszon) azonban a tervezettnél gyorsabb reakcióra kényszerítette Nagy-Britanniát. A MacArthur mellett szolgáló brit összekötő tiszt augusztus 10-én jelentette, hogy a tábornok azonnali angol szárazföldi támogatást sürget. A brit vezérkari főnökök – mivel MacArthur híres volt túlzásairól – döntésük előtt Bradley tábornoktól, az amerikai egyesített vezérkar elnökétől is megérdeklődtek, hogy hasonlóan értékeli-e a helyzetet. Miután Bradley megerősítette MacArthur véleményét, a Hongkongban állomásozó 27. brit gyalogoszandár augusztus 23-án kihajózott Korea felé.¹⁰

A dandár messze nem volt teljes értékű: három zászlóaljából csak kettőt jelöltek ki a misszióra, és létszámhiány miatt a zászlóaljak csak hadiállományuk kétharmadát érték el, azt is csak úgy, hogy más egységekből toborzott önkéntesekkel töltötték fel soraikat. Nehéz járműveiket is hátra kellett hagyniuk a szállítás megkönnyítése érdekében, ezenkívül – kezdetben legalábbis – nem volt tüzér, utász és karbantartó alegységük sem. A hiányokat az amerikaiak pótolták ki a harctéren. A brit dandárt az amerikai hadsereg látta el élelemmel Koreában, csak az angolok számára elengedhetetlen tea és az amerikaiakétól eltérő ürméretű löszerek utánpótlásáról kellett külön gondoskodni.¹¹

Az egyébként is túlterhelt amerikai ellátórendszerre való hagyatkozás azonban csak a kezdetekre volt jellemző, és a brit birodalmi mentalitás továbbélésének negatív következményeként értékelhető. A leglogikusabb lépés ugyanis az lett volna, ha a Japánban még működő brit nemzetközösségi megszálló erők, a BCOF (British Commonwealth Occupation Force, Brit Nemzetközösségi Megszálló Erő) által működtetett ellátó- és adminisztratív szervezetet bízták volna meg a Koreába érkező brit dandár kiszolgálásával. (A BCOF 1950-re már tisztán ausztrál szervezet volt, mivel Nagy-Britannia, Új-Zéland és India addigra kivonta csapatait Japánból.) Ehelyett azonban a britek – kezdetben – az amerikaiakra kívántak hagyatkozni, ám amikor nyilvánvalóvá vált, hogy az amerikai hadsereg igénybevételével nem oldható meg maradéktalanul az angol csapatok ellátása, gyakorlatilag elvárták az ausztrál irányítás alatt álló BCOF-től, hogy szükség esetén segítséget nyújtson. Az ausztrálok jogosan érezhették azt, hogy a britek – a BCOF parancsnokának szavaival – „egyfelől kihazs-

nálják, másfelől semmibe veszik” őket. Az ausztrál vezérkari főnök a problémát hivatalosan is felvetette a brit vezérkari főnökségnél, és ezután végül megszületett a meg egyezés arról, hogy a Koreában bevetett angol csapatok a BCOF hatáskörébe kerülnek. (Ez a minden tekintetben előnyös megoldás a második brit dandár őszi érkezésekor már teljes mértékben funkcionált, és a későbbiekben a BCOF eszközeinek kibővítésével épült ki az egyre növekvő számú brit nemzetközösségi erők kiszolgálórendszere.)¹²

Mire a 27. dandár megérkezett, az ENSZ-erők júliusra jellemző napi 15–20 kilométeres (!) visszavonulási üteme fokozatosan lelassult, végül az amerikai és dél-koreai csapatoknak sikerült tartósan megállítani az északi előrenyomulást, és biztosítani Pusan város körül egy kb. 50 kilométer sugarú védőgyűrűt („Pusan Perimeter”). Ez a 24. órában történt, ugyanis Pusan a félsziget délkeleti csücskében fekvő kikötőváros, amelyből – értelemszerűen – már nem lehetett volna hova visszavonulni. MacArthurnak a legváltáságosabb órákban szétküldött üzenete („Itt nem lesz Dunkerque!”) meghallgattatott.¹³

A 27. dandár volt az első szárazföldi egység, amely a dél-koreai és amerikai csapatok mellett harcba szállt az ENSZ oldalán. A dandárt nagy örömmel fogadták az amerikaiak. A brit katonákat szállító hajók megérkezésekor egy amerikai és egy dél-koreai katonazenekar egy koreai gyerekkórus kíséretében a hagyományos brit himnuszt, az „Isten óvja a királyt” játszotta.¹⁴ Mivel a puszeni védvonal több ponton is igen gyenge volt, néhány szakaszt például dél-koreai rendőri (!) egységek védtek, az újonnan érkezett brit dandárt gyorsan a frontra küldték. A védőgyűrű nyugati részén foglalták el állásaikat, ahol a front a Naktong folyó vonalát követte.¹⁵

1950. szeptember elején MacArthur külön kívánságára Koreába érkezett egy jóval kisebb, de sokkal specializáltabb brit harci alakulat is, a Királyi Tengerészgyalogság (Royal Marines) 41. Önálló Kommandója, kb. 250 fővel. Az egység amerikai felszerelést és egyenruhát kapott, de zöld baretjüket megtartották. A kommandót egy part menti rajtaütésekre létrehozott 800 fős „Különleges Műveleti Csoportba” (Special Activities Group) osztották be amerikai és dél-koreai tengerészgyalogosok mellé.¹⁶

1950. szeptember 15-én nagy fordulat következett be a háború menetében. MacArthur egy Incshonnál (kikötőváros Korea nyugati partján, Szöul közelében) végrehajtott bátor partraszállási hadművelettel – amellyel összhangban a puszeni védvonalon is ellentámadásba lendültek az ENSZ-erők – magához ragadta a kezdeményezést. Az angol egységek mindkét hadszíntéren aktívan részt vettek az eseményekben. A Royal Navy hajói pusztító ágyútűzzel segítették az incshoni partraszállást, az HMS Triumph repülőgépei pedig a légi fedezet biztosításában vettek részt. A tengerészgyalogos kommandó egy rajtaütésben vett részt, amely a fő támadást készítette elő. A puszeni védőgyűrű térségében a 27. dandár átkelt a Naktong folyón, és az amerikai I. hadtest részeként bekapcsolódott azokba a hadműveletekbe, melyeknek célja a Koreai Néphadsereg csapatainak észak felé szorítása és déli maradékainak utánpótlástól való elvághása volt.¹⁷

MacArthur terve kiemelkedően sikeres volt, Kim Ir Szen hadserege gyakorlatilag összeomlott. Szöul visszafoglalása után szeptember végére egész Dél-Koreából kiűzték az északi csapatokat. MacArthur tábornok és az amerikai kormány azonban nem szándékozott megállni az északot és délt elválasztó 38. szélességi körnél: ki akarták szorítani a kommunistákat Észak-Koreából is. A brit vezérkari főnökök nem igazán lelkesedtek ezért a tervért, mert minimalizálni kívánták az ország katonai erejének lekötöttségét a világnak ama távoli pontján, valamint tartottak a konfliktus kiszélesedésétől is. Attlee miniszterelnök és Bevin külügyminiszter azonban támogatta a had-

műveletet, mivel üzenetértékűnek tartották, és elrettentő példának szánták minden jövőbeli agresszor számára. Ezzel a háború folytatásának brit támogatása eldőlt.¹⁸ Emellett viszont felkérték Trumant MacArthurral való Wake Island-i találkozója előtt, hogy hangsúlyozza az olyan „Koreán kívüli katonai megtorlások elkerülésének szükségességét, amelyekhez nem érkezett jóváhagyás közvetlenül a Fehér Házból”. A britek, akik mindvégig a háború eszkalálódásától tartottak, azért látták szükségesnek ezt a kérést, mert MacArthur korábban kijelentette, hogy kínai városokat – köztük Pekinget – bombázza le, ha a kínai csapatok megtámadnák az ENSZ-erőket. London hangot adott annak a reményének is, hogy az amerikai kormány konzultálni fog vele bármilyen hasonló akció előtt.¹⁹

Az Egyesült Királyság által kidolgozott és október 7-én elfogadott ENSZ-határozat felhívott „minden olyan lépés megtételére, amelyek szükségesek ahhoz, hogy egész Koreában stabil körülményeket lehessen biztosítani”, és kifejezte az igényt egy „egységes, független és demokratikus kormány” iránt az országban, ezzel ENSZ-támogatást nyújtva az amerikai céloknak. A 38. fok átlépése esetén beavatkozással fenyegető kínai figyelmeztetések ellenére az ENSZ-csapatok 1950. október 9-én megkezdtek az előrenyomulást Észak-Korea területén.²⁰

Közben a 27. brit gyalogoszadart hivatalosan „27. Brit Nemzetközösségi Gyalogoszadarrá” nevezték át, mivel egy ausztrál zászlóalj érkezett sorai közé.²¹ A dandárt október elején Szöul közelébe vezényelték, majd a meginduló északi menetelés során gyorsan haladt előre – nemegyszer ékként funkcionálva –, és eredményesen vett részt a Phenjan körüli harcokban.²²

Szeptember-október folyamán a brit tengerészgyalogosok az említett különleges csoport részeként rajtaütésekkel, part mentén futó vasútvonalak alagútjainak felrobbantásával zavart okoztak az északiak utánpótlási rendszerében. Az akciókhoz két gyors felszíni hajón kívül a USS Perch csapatszállításra átalakított tengeralattjárót is használták, amelyekről a part közelébe érve gumicsónakkal érték el a szárazföldet. Az ENSZ-erők győzedelmes előrenyomulása azonban feleslegessé tette a rejtett part menti akciókat, ezért a brit kommandót novemberben az 1. amerikai tengerészgyalogos hadosztály állományaiba helyezték, és Északkelet-Koreában vetették be.²³

Peking beavatkozását minden szándék ellenére sem sikerült elkerülni. Ennek első jelei november kezdetén mutatkoztak, amikor kínai csapatok megtámadtak és megsemmisítettek egy amerikai ezredet Unsan térségében. Kínai felségjelzésű MiG-15 típusú sugárhajtású vadászgépek is megjelentek Korea egén. Amikor már bizonyossá vált, hogy Mao Ce-tung nem csupán a koreai származású katonáit küldte a harctérre, ahogy azt kezdetben MacArthur és tábornokai remélték, az ENSZ-erők soraiban idegesség lett úrrá. A brit dandár parancsnokát, Coad dandártábornokot ezekkel a szavakkal fogadta felettese, a 24. amerikai hadosztály parancsnoka: „Coad, itt vannak a kínaiak. A harmadik világháború elkezdődött.” A brit vezérkari főnökök sietős indítványára Bevin november 13-án azt javasolta az amerikai kormánynak, hogy az ENSZ erői álljanak meg a 40. szélességi foknál. Washington gyakorlatilag figyelmen kívül hagyta az ötletet, mivel MacArthur csapatai mozgásban voltak, a kínaiak pedig eltűntek a harctérről.²⁴

November 24-én indult meg az ENSZ-erők támadása, amely a tervek szerint a végső csapás lett volna az észak-koreai hadsereg maradványaira, melyek még tartották magukat az ország legészakibb részein. Néhány nappal ezután bekövetkezett a katasztrófa: a teljesen észrevétlenül érkező, utakat elkerülő, éjjel masírozó és nappal megbújó kínai főerők tömeges és meglepetésszerű inváziója fejesztett menekülésre kényszerítette

tette MacArthur seregét. A brit katonák nem voltak jó véleménnyel a meglehetősen rendezetlenül végrehajtott amerikai visszavonulásról, és felidéztek a „harcolva visszavonulás” terén szerzett saját második világháborús tapasztalataikat. A briteket megdöbbentette a dél-koreai hadsereg és rendőrség is, mivel ebben az időszakban úgy tűnt, hogy ezen erők néhány egysége kizárólag a foglyok legyilkolásában jeleskedik.²⁵

Északkeleten a brit tengerészgyalogos kommandó az amerikai tengerészgyalogos hadosztály részeként a Csangjin-víztározó melletti csatában tűnt ki helytállásával november utolsó és december első napjaiban, amikor a kínai csapatok megállították a hadosztály addigi előretörését és meghátrálásra készítették azt. A hadosztálynak kínai túlerővel és a mínusz 20–24 °C-os hideggel küzdve kellett visszavonulnia egészen a tengerpartig, ahol hajóval evakuálták őket.²⁶ November utolsó, vészterhes napjaiban érkezett a frontra a háborúban részt vevő második brit dandár, a 29. gyalogosdandár. Eredetileg a 29. dandár feladata a 27. felváltása lett volna, ám a súlyos harci helyzet miatt amerikai kérésre mindkét egységet a fronton maradt.²⁷

November 30-án Truman elnök nyilvános utalást tett az atombomba kínaiak ellen való felhasználásának lehetőségére. Az elnök tulajdonképpen nem említette meg az atomfegyvert, csupán kijelentette: „Az Egyesült Államok minden olyan szükséges lépést megtesz, amit a harci helyzet megkövetel.” Ekkor egy újságíró rákérdezett: „Beleértve az atombomba használatát is?” Truman: „Beleértve minden rendelkezésünkre álló fegyvert.” Az elnök – szintén újságírói kérdésre – leszögezte azt is, hogy az atombomba esetleges használata nem függne az ENSZ jóváhagyásától, mivel a helyszínen lévő katonai parancsnok dönt arról, hogy éppen milyen fegyvert vet be. Ezt úgy is lehetett értelmezni, hogy Truman MacArthur kezébe adta az atombomba felhasználásának jogát, ezért a félreértések elkerülése végett a Fehér Ház még aznap közleményt adott ki, amely – próbálván megnyugtatni a kedélyeket – kimondta: „Egy adott fegyvernek már a pusztta birtoklása is mindig magában foglalja a fegyver alkalmazásának lehetőségét”, illetve: „A törvények szerint kizárólag az elnök adhat engedélyt az atombomba használatára, és ilyen engedély kiadására nem került sor.” A megnyugtatásul kiadott közlemény ellenére Truman szavai nagy riadalmat okoztak Angliában, amely globális háborútól tartott, és amely a szovjet bombázók hatósugarán belül feküdt. Munkáspárti képviselők egy nagy csoportja petíciót küldött Attlee-nek, melyben kifejezték az USA elnökének kijelentéseivel kapcsolatos féltelmeiket. Következésképpen Attlee találkozót „javasolt” Trumannak, aki ezt gyorsan el is fogadta.²⁸ A brit kormányfő Washingtonba repült, és több megbeszélést folytatott az elnökkel. Az út nem hozott látványos sikereket Ófelsége kormánya számára, de „lecsillapított egy érlelődő válságot”²⁹ London és Washington között. Az amerikai kormány egyértelművé tette, hogy nem áll szándékában egy nagy háborúba kezdeni Kínával. Truman ígéretet tett arra, hogy konzultálni fognak az Egyesült Királysággal atomcsapás esetén, ám nem feltétlenül előtte...³⁰

A két angolszász szövetséges eltérő álláspontja a kommunista Kínát illetően sok súrlódást okozott a háború folyamán. Nagy-Britannia Pekinghez fűződő viszonya – elsősorban az angol kereskedelmi érdekek, illetve Hongkong féltése miatt – jóval engedékenyebb volt az USA kéréseivel szemben (Washington sokáig pusztán egynek tartotta Kínát a szovjetek által irányított kommunista országok sorában).³¹ Ez az eltérés vezetett ahhoz, hogy Nagy-Britannia 1951 elején kis híján az amerikai szándékok ellenében szavazott az ENSZ-ben. Attlee kormánya többségének véleménye ellenére végül is az USA támogatása mellett döntött, és az Egyesült Királyság 1951. február 1-jén megszavazta az ENSZ-ben Kína agresszorként való elítélését.³²

A Washington és London közötti feszültségek másik fő forrása MacArthur tábornok parancsnoki magatartása volt. A britek potenciális veszélyt láttak személyében, mivel úgy értékelték, hogy a tábornok szívesen kezdene totális háborút Kína ellen, és képes akár saját kormányának utasítása ellenében is cselekedni. Ez a probléma 1951. április 11-én megoldódott, amikor Truman elnök, aki szintén elvesztette bizalmát MacArthurban, felmentette a tábornokot és Ridgwayt nevezte ki az ENSZ-erők főparancsnokává.³³

1951. április–május folyamán a kínaiak erőteljes támadásokat indítottak, hogy megszerezzék a végső győzelmet. Lendületüket azonban megtörte az ENSZ-csapatok elszánt védekezése, például a brit Gloucestershire ezred 1. zászlóaljáé, amely utóvédként, a visszavonuló 29. dandár többi részétől elvágvá, sokszoros túlerő által bekerítve harcolt gyakorlatilag az utolsó emberig a később róluk elnevezett „Gloster-hegyen” (235-ös magaslát) az Imdzsin folyói csatában április 22–25. között. Amikor a megmeggzakadó rádióösszeköttetésen keresztül kapott utolsó üzenetben a dandár értesítette őket, hogy visszavonulás miatt ágyúik már nem tudnak védőfedezetet biztosítani a hegyet folyamatosan rohamozó kínaiak ellen, a zászlóalj parancsnoka utasítást adott a kitörésre. A saját vonalakat mindössze negyvenen érték el. Az egység a négy nap folyamán összesen 622 embert veszített. Az eset kínos helyzetbe hozta Ridgway tábornokot, mert úgy tűnhetett, hogy az amerikaiak szövetséges csapatokat áldoznak fel, hogy fedezzék sajátjaik visszavonulását, pedig irányelv volt, hogy más ENSZ-egységeket nem szabad hátrétnak hagyni. Politikai következményektől tartva, Ridgway a csata után kijelentette: „Nem veszíthetünk el még egy zászlóaljat, főleg nem egy britet.”³⁴

A kínai invázió elakadása után az ENSZ-erők újra magukhoz ragadták a kezdeményezést, és júniusban megint átlépték a 38. szélességi kört, azonban a tartós előrenyomulás elmaradt. Ezzel a háború „mozgalmas” része gyakorlatilag lezárult. 1951 júniusától kezdve a hadi események a 38. fokhoz közel húzódó frontvonalra korlátozódtak, eltűntek az egész országra kiterjedő hadjáratok. Mivel egyik fél sem mutatkozott hajlandónak a teljes győzelemhez szükséges óriási áldozatok meghozatalára, fegyverszüneti tárgyalások kezdődtek. A háború hátralévő részét időszakos tárgyalások jellemezték, valamint ádáz és folyamatos harc, amely azonban nem terjedt túl a frontövezeten.

1951. július végén eközben az összes Koreában harcoló brit és brit nemzetközösi egységet egy önálló hadosztályba, az 1. Nemzetközösi Hadosztályba (1st Commonwealth Division) szervezték. Első parancsnoka az angol Cassels vezérőrnagy lett.³⁵ A hadosztály felállítása előnyös volt, hiszen az egyes dandárok működtetése gazdaságosabb és hatékonyabb volt így, mint egymástól elkülönítve, másrészt pedig a hadosztály léte jelentősen tompította a britek által rendszeresen kritizált amerikai harctéri irányítási rendszer hatásait, melyeknek például a „Glosterek” veszét is tulajdonították.³⁶ A hadosztály felállításakor a következő egységekből állt: 29. Brit Gyalogosdandár (3 brit zászlóalj), 28. Brit Nemzetközösi Dandár³⁷ (2 brit és 1 ausztrál zászlóalj), 25. Kanadai Gyalogosdandár (3 kanadai zászlóalj), egy brit harcokocsizászlóalj és egy kanadai harcokocsiszázad, egy-egy brit, új-zélandi és kanadai tüzérsztály és két brit önálló üteg, valamint vegyes eredetű utász-, híradó-, egészségügyi stb. egységek.³⁸ A nemzetközösi hadosztály a 8. Amerikai Hadsereg I. hadtestének fennhatósága alá került, és egy kb. 10 kilométer hosszú frontszakaszt védett.³⁹

A fegyverszüneti tárgyalások első fordulója 1951. július 10-én kezdődött. Brit küldött nem volt az ENSZ-tárgyalódelegáció tagjai között, csak dél-koreai és amerikai. Az üléseket elkeseredett vita jellemezte szinte a kezdetektől fogva, és augusztus 22-én

a kommunista fél meg is szakította azokat. Morrisont, az új brit külügyminisztert, aki a halálos beteg Bevin helyére került, Washingtonba küldték, hogy konzultáljon amerikai kollégájával, Achesonnal. Ennek fő célja az volt, hogy megpróbálja visszatartó tényezőként hatni az amerikai távol-keleti politikára. Megbeszéléseik fő témái közé tartoztak a koreai fegyverszüneti tárgyalások, a fegyverszünet megkötése utáni időre vonatkozó amerikai elképzelések és a tárgyalások esetleges kudarca esetére érvényes forgatókönyvek. Morrison reakcióból Acheson arra a következtetésre jutott, hogy a britek lelkesedése a koreai háború iránt „a lehető legalacsonyabb fokra jutott”.⁴⁰

1951. október végén a Churchill által vezetett konzervatív párt a választások megnyerésével visszatért a hatalomba. E változásnak azonban nem volt jelentős kihatása a koreai háborúval kapcsolatos brit politikára, mivel a két párt nézetei között külföldi kérdésekben – amikor a politikai viták után a valódi döntések meghozatalára került sor – nem voltak alapvető különbségek.

Koreában a fegyverszüneti tárgyalások október végén folytatódtak, a felek Panmindzsonban ültek össze.⁴¹ E tárgyalások esetleges kudarca volt a legfőbb témája azoknak a megbeszéléseknek, amelyeket az Amerikába látogató Churchill folytatott Trumannal 1952 januárjában. Churchill beszédet mondott a Kongresszusban is, ahol kijelentette: „Országaink egyetértének abban, hogy ha a fegyverszünet megkötése után az ellenség megsérti azt, válaszunk azonnali, határozott és hatásos lesz.”⁴² A veterán angol politikusnak azonban összességében csalódást okozott az út – tudomásul kellett vennie, a második világháborús légkör már régen eltűnt, és az Egyesült Királyság egyértelműen „másodhegedús” szerepet játszik az USA mögött. Még az amerikaiak között igen népszerű Churchill sem tudott elődjénél, Attlee-nél kedvezőbb feltételeket kiharcolni az atombomba használatának kérdésében. Washington a konzervatívok kedvéért sem volt hajlandó feladni annak lehetőségét, hogy megtorlásul kínai városokat bombázzon.⁴³

Max Hastings történész mutat rá annak a ténynek merőben „groteszk” voltára, hogy 1952. februártól 1953. július végéig (majdnem 17 hónapig!) az összes többi probléma megoldása után egyetlen ügy uralta a panmindzsoni tárgyalásokat: a hadifoglyok kérdése.⁴⁴ 1953. május 7-én a fegyverszüneti tárgyalások újra megakadtak. Az amerikaiak megengedték a kínai és észak-koreai hadifoglyoknak, hogy eldöntsék, eredeti hazájukba akarnak-e visszatérni, vagy pedig új életet kezdenek Dél-Koreában vagy Tajvanon. A kommunista tárgyalódelegáció tagjai elfogadhatatlannak tartották a velük közölt adatokat, melyek szerint a 170 ezer hadifogoly közül mindössze 70 ezer választotta a hazatérést. Másnap a dél-koreai Kodzse-do szigetén lévő hadifogolytábor egyik részlegének kommunista lakói túsul ejtették a tábor parancsnokát, Dodd amerikai dandártábornokot. Ezzel annak beismerésére akarták kényszeríteni az ENSZ-parancsnokságot, hogy a hazatérési preferenciák felmérésénél erőszakot alkalmaztak az örök.⁴⁵

A szigeten lévő hadifogolytábor-komplexum – ahol az észak-koreai és kínai hadifoglyok legnagyobb részét őrizték – a politikai naivitás, a rossz szervezethez és az őrzés elégtelensége miatt gyakorlatilag már régóta kommunista fennhatóság alatt állt. Mindennaposak voltak a táboron belül a becsmépszett vagy bent készített fegyverekkel elkövetett kínzások és gyilkosságok, melyeket a kommunista rabok hajtottak végre azon társaik ellen, akik nem bizonyultak az eszme hű követőinek. Ezt az amerikai és dél-koreai őrség jórészt tehetetlenül és közömbösen nézte, a korrupció is virágzott. Egyes területekre az örök be sem mertek menni. A tábor életét valójában északról szervezték: becsmépszett rádiókon keresztül közvetítették az utasításokat, sőt egyes

komisszárok szándékosan azért adták meg magukat, hogy a fogolytáborba kerülve a kommunista céloknak megfelelően irányítsák az ottani folyamatokat. Hogy az ENSZ-parancsnokság mennyire nem volt képes végrehajtani akaratát saját fogolytáborában, annak jellemző példája, hogy néhány körletbe be sem engedték a hazatérési szándékot felmérő bizottságot.⁴⁶

Ilyen tarthatatlan állapotok közepette történt Dodd tábornok túsul ejtése. Később a parancsnokot szabadon engedték, de immár világossá vált, hogy a rendet vissza kell állítani a szigeten. Ehhez természetesen katonai erőre is szükség volt, amibe az amerikai hadsereg mellett brit nemzetközösségi, holland és görög csapatokat is bevontak, ezzel nemzetközivé téve az akciót. A nemzetközösségi hadosztályból két századot (egy britet és egy kanadait) jelöltek ki a feladatra, melyek 1952. május 25-én érkeztek a szigetre. A másfél hónapos „rendteremtő” akció során a kommunistaellenes foglyokat elkülönítették és elszállították a szigetről, a táborokat pedig biztonsági szempontok szerint átalakították. Néhány körlet esetében erőszakot kellett alkalmazni, a 76. számú táborot például szabályos ostrommal tudták csak bevenni az amerikaiak.⁴⁷

Az eset miatti munkáspárti támadások után az angol kormány Koreába küldte Lord Alexander védelmi minisztert és Selwyn Lloydot, a külügyminisztérium államtitkárát. Ez a delegáció a helyszínen azt javasolta, hogy nevezzenek ki egy brit helyettes vezérkari főnököt az ENSZ-parancsnokságra, aki folyamatosan informálhatná Londont a legfrissebb fejleményekről. Így el lehetne kerülni, hogy Churchill miniszterei olyan ellenzéki kérdéseket kapjanak, amelyekre nem tudnak válaszolni – mint ahogyan a hirtelen Kodzse-dóra küldött brit csapatok esetében történt. Mark Clark, a koreai ENSZ-erők főparancsnoka ebbe bele is egyezett, ám Alexander másik igényét, azt, hogy a britek a fegyverszüneti tárgyalásokon is képviseltethessék magukat, nem támogatta.⁴⁸

A következő incidens, amely feszültséget okozott a két szövetséges között, 1952. június 23-án történt, amikor az ENSZ-parancsnokság lebombáztatott egy erőművet a Jalu folyón, amely Észak-Koreán kívül Kínának és a Szovjetunióknak is szolgáltatott áramot. A bombázás célja az volt, hogy ezzel bírják rá Kínát a fegyverszüneti feltételek elfogadására. Nagy-Britannia kormányát ismét nem tájékoztatták előre a készülő akcióról. A légi csapás miatt az ellenzék dühödt támadást intézett a kormány ellen, mondván, Londonnak semmilyen hatása nincs a háború menetére. A konzervatívok úgy érezték, hogy szövetségeseik megint kiszolgáltattott helyzetbe hozták őket az ellenzékkel szemben, és hogy veszélyeztetik a békét Kínával. Eden külügyminiszter meg is kérte Achesont, hogy a jövőben ne tegye ki Angliát hasonló meglepetéseknek. Az USA a válság élet tompítandó gyorsan beleegyezett abba, hogy Clark parancsnok mellé brit helyettest nevezzenek ki. Acheson londoni látogatása során angol parlamenti képviselők egy csoportja előtt elismerte, hogy az amerikai kormány hibázott, amikor nem értesítette a szigetországot a bombázásról. Bár ily módon ezt a konkrét problémát sikerült megoldani, az Egyesült Királyságban immár eluralkodott az elégedetlenség a háború amerikai irányításával kapcsolatban.⁴⁹

London már az új, Eisenhower vezette amerikai kormány beiktatásának napjától fogva attól tartott, hogy a republikánusok jobbszárnya nyomást fog gyakorolni a kommunisták elleni agresszívabb távol-keleti fellépés érdekében, amely rontaná a béke megkötésének esélyét. Az új washingtoni adminisztráció első lépése nyomban nemtetszést váltott ki a britekből: 1953. február 2-án Eisenhower nyilvánosan bejelentette, hogy az Egyesült Államok visszavonja flottáját a tajvani szorosból. Az amerikai hadihajók a háború kezdete óta állomásoztak ott, elszigetelve Tajvant a kínai száraz-

földtől. Nagy-Britanniában úgy értelmezték ezt a lépést, hogy az USA engedélyt adott Csang Kaj-sek részére a kommunista Kínával való konfliktus megkezdésére. Az új amerikai külügyminiszternek, John Foster Dullesnek Londonba kellett repülnie, hogy személyesen oszlassa el Churchill kormányának félelmeit.⁵⁰

Sztálin március 5-i halála után a békefolyamat új lendületet kapott. Március 28-án a kommunisták elfogadták a februári – eredetileg Eden által felvetett – ENSZ-javaslatot a beteg és sebesült hadifoglyok kicserélésére, ami április 20-án meg is történt. Közben egy, a többi hadifogoly ügyét érintő végső huzavona után, június elején e téren is megállapodásra jutottak a felek. Az örvendetes fejlemény azonban nem várt válságot idézett elő az ENSZ-erők oldalán. Li Szin Man dél-koreai elnök, aki vehemensen ellenezte a fegyverszünet megkötését, kijelentette, hogy országa egyedül is folytatni fogja a harcot a végső győzelemig, vagyis a két Korea egyesítéséig. Hogy szavainak nyomatékot adjon, visszahívta a panmindzsoni tárgyalódelegáció dél-koreai tagjait, és szabadon engedett 25 ezer antikommunista észak-koreai hadifoglyot. Ezek a lépések veszélyeztették a fegyverszünet megkötését, és ezzel feldühítették a briteket, akik szemében Li mindig is potenciális problémaforrás volt. Churchill még puccs szervezésére is javaslatot tett, hogy Litől megszabaduljanak. Végül a dél-koreai elnököt két tényező jobb belátásra térítette: egyrészt az Egyesült Államok komplex gazdasági-katonai együttműködést ajánlott fel számára a háború utáni időszakra, másrészt pedig szembe kellett néznie egy olyan nagy erejű (100 ezer fős) kínai offenzívával, amekkorát a háború utolsó két évében addig nem is tapasztaltak. A roham rövid idő alatt öt kilométerrel visszanyomta a dél-koreai hadosztályokat, és csak az ENSZ-erők tüzéségének koncentrált csapása volt képes megállítani. Még Clark tábornok is úgy értékelte a támadást, hogy azt a kínaiak csak figyelmeztetésül indították a déliek lehűtésére. Amikor Li Szin Man végül visszavonta kifogásait, lehetővé vált a fegyverszüneti megállapodás aláírása 1953. július 27-én Panmindzsonban. A Koreai Háború ezzel véget ért.⁵¹

Anglia koreai szerepvállalásának látszólagos ellentmondásai

A második világháborúban Nagy-Britannia – Paul Kennedy szavaival – „erősen túlerőltette önmagát, kimerítette arany- és dollártartalékait, széthajszolta az állam gazdasági gépezetét”, ami „óriási kereskedelmi hiányt” okozott, és „az ipari bázis meggyengülését” eredményezte.⁵² Ennek következtében „a háború utáni élet a legtöbb brit számára még mindig szürke, hideg és sivár volt: a háborús idők legtöbb kellemetlensége továbbra is fennmaradt.”⁵³ (Ez magában foglalta az élelmiszer-jegyrendszert és a hiányokat, például a téli szénhiányt.) Bár a nehézségeken segítettek a hatalmas amerikai kölcsönök (1945-ben 3,75 milliárd £) és a Marshall-segély, a brit nemzetgazdaság még távolról sem volt egészségesnek mondható 1950-ben.

Belső gazdasági problémái mellett az Egyesült Királyságnak meg kellett birkóznia világméretű kötelezettségeivel is. Az Indiából, Burmából és Palesztinából való kivonulás ellenére a Brit Birodalom maradványai (köztük a Távolsági Keleten Hongkong és Malájföld) még mindig óriási terhet jelentettek az ország számára. Ráadásul 1948-ban súlyos kommunista lázadás tört ki Malájföldön, amely azonnali beavatkozást igényelt.

Csak e háttér ismeretében értékelhetjük megfelelően a koreai háborúhoz való brit hozzájárulást. Az ENSZ-hadműveletekhez Anglia biztosított egy hajórajt, amely olyan erős volt, hogy más brit nemzetközösségi egységekkel kiegészülve ez végezte a Korea

nyugati partjainál végrehajtott tengeri hadműveletek nagy részét a háború alatt, és harcértéke miatt már önmagában nagyobb segítség lett volna, mint az USA-n kívül bármely országé, valamint két gyalogosdandárt, amely a szárazföldi erőket tekintve az Egyesült Államok utáni második legnagyobb hozzájárulást jelentette. (A 27. dandár Koreába küldése veszélyesen meggyengítette Hongkong védelmét, a 29. dandár bevetése pedig az egyetlen rendelkezésre álló valódi tartalékegység feláldozását jelentette.) A brit fegyveres erők összesen körülbelül százezer tagja szolgált Koreában a konfliktus éveit alatt.⁵⁴

Ezen adatokat látva jogosnak tűnhet a kérdés: mi készítette Nagy-Britanniát arra, hogy ilyen jelentős áldozatokat vállaljon egy számára stratégiai érdektelen helyszínen, nagyszámú saját problémája ellenére?⁵⁵ A válasz, amely feloldja a látszólagos ellentmondást, nagyrészt az Amerikával való „különleges kapcsolatban” rejlik. A második világháború után az Egyesült Királyság gazdaságilag és katonailag is függött az USA-tól. A háború utáni brit külpolitika fő célja volt az Egyesült Államok Európához kötése, mivel a legyengült Anglia ráeszmélt, hogy egy esetleges szovjet támadás esetén egyetlen reménye az amerikai katonai segítség lehet. Minthogy Nagy-Britannia ennyire függött az USA jóakaratótól, a két ország közötti „különleges kapcsolat” nem az egyenlők partnersége volt. A koreai háborútól való távolmaradás aligha volt reális alternatíva Nagy-Britannia számára.⁵⁶

Anthony Farrar-Hockley, a koreai brit szerepvállalásról szóló hivatalos könyv („official history”) szerzője, aki maga is a brit hadsereg tisztjeként szolgált az északkelt-ázsiai félszigeten, azzal érvel, hogy az angol részvételnek voltak „mértöbb indokai” is az amerikaiakkal való együttműködés kényszerén kívül.⁵⁷ Attlee munkáspárti miniszterelnök mind a brit parlament alsóházában, mind pedig egy rádióbeszédében utalt a kommunista agresszió megfékezésének szükségességére: „Ezért olyan fontos az önök számára, hogy mi történik Koreában. A tűz, amelyet a távoli Koreában gyújtottak, az önök házaikat is felperzselheti.”⁵⁸ A brit motiváció vizsgálatánál számba kell venni azt is, hogy London (és Washington) meg volt győződve arról: a koreai támadás Sztálin utasítása és tervei nyomán történt, aki ezzel egyrészt tesztelni akarta az Egyesült Államok és szövetségeseinek reakcióját, hogy a szerzett tapasztalatokat egy fontosabb hadszíntéren használja majd fel, másrészt pedig el kívánta érni, hogy a nyugati tömb Koreára koncentrálva más, valójában nagyobb jelentőségű helyszínekről vonja el erőit. Kétségtelenül volt tehát szerepe Anglia lépéseiben annak az óhajnak is, hogy Sztálinnak e vélt elképzelései minél kevésbé valósulhassanak meg, illetve hogy minél határozottabb fellépéssel elvegyék a szovjet vezető (és minden más jövőbeni agresszor) kedvét attól, hogy a „koreai modellt” máshol alkalmazza.⁵⁹

A fennmaradt dokumentumok tanúsága szerint a háborúban való részvétel indokai között mégis az amerikai faktor tűnik a leghangsúlyosabbnak. „Minden rendben lesz, amíg az amcsik oda nem mennek” – mondta Attlee személyi titkárnak az 1950. június 25-i ENSZ-határozat hallatán. Június 27-én, hallván, hogy Truman elnök bejelentette az USA segítségnyújtását, Attlee ugyancsak titkárával közölte: „Támogatnunk kell a jenkiket.”⁶⁰ A brit haditengerészeti hozzájárulás kérdése ezzel gyakorlatilag eldőlt.

Míg a hadihajók bevetése gyorsan és más brit kötelezettségek veszélyeztetése nélkül végrehajtható volt,⁶¹ a szárazföldi csapatok számos nehézséggel járó felajánlását már kifejezetten és egyértelműen az Egyesült Államok jóindulatának megtartása indokolta. Olyan földre nem érhető amerikai utalások után, mint Bradley tábornoké, aki közölte, hogy „az Egyesült Királyság... hozzájárulását igazán nagyra értékelik... de...

ha ez kiegészülne egy akármilyen szerény méretű szárazföldi erő felajánlásával is, az kiváló politikai hatással bírna, mert még jobban megpecsételné teljes egyetértésünket ebben az ügyben”,⁶² nem maradt sok mérlegelési lehetőség. Oliver Franks, a washingtoni brit nagykövet, aki erősen szorgalmazta, hogy országa küldjön csapatokat Koreába, azzal érvelt, hogy „az amerikaiak szempontjából a kezdeti brit reakció a legfontosabb bármely lényeges kérdésben”, és hogy „ha megteesszük a magunkét, jó esélyünk van rá, hogy partnerként kezeljenek.”⁶³

Érdemes áttekinteni, hogy a kabinet Védelmi Bizottságának július 24-i ülésén Sir William Slim, a Birodalmi Általános Vezérkar főnöke⁶⁴ miként beszélt a kérdésről: „Bár [szárazföldi csapatok Koreába küldését] *katonailag változatlanul hibás döntésnek tartjuk, elfogadjuk a nyomós politikai érveket* [...], nincs értelme egy dandárnál kisebb erőt küldeni. Ennél *kevésbéssel nem érhetnénk el a kívánt politikai célt*. [...] Valamennyi katonai haszna legalábbis lenne annak, hogy ezeket az erőket odaküldjük: jó gyakorlat lenne annak a stratégiai tartaléknak a megtalálására, amit a hadügy-minisztérium⁶⁵ mindig is fel akart állítani, valamint alkalmat adna bizonyos fegyverek, főleg a Centurion tankok élesben való kipróbálására. ... Az amerikai parancsnokság... *valószínűleg nem akar erősítést, amíg a harci helyzet nem stabilizálódik*, és nincsenek olyan helyzetben, hogy ellentámadást indítsanak. Ennélfogva dandárunk *kiküldése nem sürgős*, így legalább *két hónapunk van*, hogy megtegyük a szükséges előkészületeket...” Ugyanezen az ülésen a bizottság megegyezett: „A dandárt *nem szabad a hongkongi helyőrség kárára megalakítani*.”⁶⁶ (Kiemelés – Sz. A.)

Ez a dokumentum rámutat a koreai csapatküldés igen magas politikai prioritására: konkrét katonai indokok ellenére történt meg az egységek kiküldése, és gyakorlatilag egyetlen haszna az új tankok kipróbálása volt. A fentiekből láttuk, hogy sem a két hónapos határidő, sem a hongkongi védelem érintetlenül hagyása nem valósulhatott meg, de ez is csak a brit kormány eltökéltségét bizonyítja – kész volt a július 24-én elfogadott irányelvek és saját közvetlen érdekei ellenében cselekedni, amikor a helyzet és Washington később úgy kívánta. Szintén az amerikai reláció fontosságát bizonyítja, hogy július 25-én, amikor végül az egész brit kabinet jóváhagyta a katonák kiküldését, „az angol–amerikai szolidaritáshoz való értékes hozzájárulásként” hivatkoztak a döntésre.⁶⁷

Véleményünk szerint ha az amerikai szövetséggel fenntartott jó viszony szükségességén kívül nem is volt más alapvető ok a britek koreai részvételére, Angliának akkor sem kellene feltétlenül „méltoőbb” magyarázatokat keresnie, mert ez legföljebb az elveszett angol nagyhatalmi múlt fényében tűnhet elégtelen indoknak, egy reális helyzetértékelés alapján semmiképp. Az adott hidegháborús katonai és geopolitikai szituációban a szigetország alapvető és első számú nemzeti érdeke volt az amerikai biztonsági garancia fenntartása. Ha ezt éppen brit egységek Koreába küldésével lehetett elősegíteni, akkor nem lehet vitás, hogy London az ország nehézségei ellenére helyesen döntött, és hogy az angol katonák az érdeklődéstől távol eső Koreában (de nem Koreáért)⁶⁸ harcolva valójában fontos nemzeti érdekeiket képviselték.

MELLÉKLETEK

Az ENSZ szárazföldi csapatainak létszáma Koreában

Dátum	Összesen	Egyesült Államok	Dél-Korea	Egyéb ENSZ
1951. június 30.	554 577	253 250	273 266	28 061
1952. június 30.	678 051	265 864	376 418	35 769
1953. július 31.	932 539	302 483	590 911	39 145

A nem amerikai és nem dél-koreai ENSZ csapatok létszáma Koreában,
1951–1953

Ország	1951. június 30.	1952. június 30.	1953. július 31.
<i>Összesen</i>	<i>28 061</i>	<i>35 769</i>	<i>39 145</i>
<i>Brit Nemzetközös- ség (összesen)</i>	<i>15 723</i>	<i>21 429</i>	<i>24 085</i>
Egyesült Királyság	8 278	13 043	14 198
Kanada	5 403	5 155	6 146
Törökország	4 602	4 878	5 455
Thaiföld	1 057	2 274	1 294
Ausztrália	912	1 844	2 282
Fülöp-szigetek	1 143	1 494	1 496
Franciaország	738	1 185	1 119
Új-Zéland	797	1 111	1 389
Etiópia	1 153	1 094	1 271
Kolumbia	1 050	1 007	1 068
Görögország	1 027	899	1 263
Belgium*	602	623	944
Hollandia	725	565	819
India**	333	276	70
Svédország**	162	148	154
Norvégia**	79	109	105
Olaszország**	0	64	72

* Magában foglalt egy luxemburgi különítményt is.

** Csak nem harcoló, egészségügyi alakulatokkal járultak hozzá.

Forrás: *Hermes, Walter G.*: Truce Tent and Fighting Front. Washington D. C., Center of Military History, United States Army, 1966.

Brit áldozatok a koreai háborúban

	Royal Navy	Royal Marines	Army	Royal Air Force	Összes
Hadifogoly	4	29	1 026	1	1 060
Sebesült	19	66	2 589	n. a.	2 674
Elesett	44	30	977	27	1 078

Forrás: *Farrar-Hockley, Anthony: The British Part in the Korean War. Volume II. An Honourable Discharge.* London, HMSO, 1995.

Jegyzetek

¹ Mivel Magyarországon általában az „Egyesült Királyság” szinonimájaként használatos a „Nagy-Britannia” és az „Anglia” megnevezés, ezért én is felváltva használom e neveket, bár szigorúan értelmezve mindhárom kifejezés más takar.

² Csak az angol szempontból érdekes (főbb) eseményeket tárgyalom, tehát számos olyan részlet kimarad, amelyek egyébként a háború egészét tekintve lényegesek volnának. A nem brit vonatkozású eseményekből csak annyi szerepel, amennyi a háború történéseinek követéséhez szükséges.

³ *Farrar-Hockley, Anthony: The British Part in the Korean War. Volume I. A Distant Obligation.* London, HMSO, 1990. 53. Szó szerinti idézet az eredeti parancsból.

⁴ Ma múzeumhajóként horgonyoz a Temzén Londonban.

⁵ *Farrar-Hockley: i. m. 52.*

⁶ *Farrar-Hockley: i. m. 64–67.*

⁷ *MacDonald, Callum: Britain and the Korean War.* Oxford, Basil Blackwell, 1990. 18.

⁸ A RAF a Sunderlandeken kívül nem vetett be más gépet Koreában a háború végéig, de számos tapasztalt pilótája teljesített harci bevetéseket az amerikai légierőhöz beosztva F–86-os sugárhajtású vadászpilóta repülőgéppel 1951–1953 között. (*Farrar-Hockley, Anthony: The British Part in the Korean War. Volume II. An Honourable Discharge.* London, HMSO, 1995. 323–324.) Az ausztrál légierő Koreába vezényelt vadászgépein szintén repültek brit pilóták is. (<http://www.britains-smallwars.com/korea/air-war.html>, letöltve: 2008. VI. 22.)

⁹ *Farrar-Hockley: i. m. 116–117.*

¹⁰ *Farrar-Hockley: i. m. 120.*

¹¹ *Farrar-Hockley: i. m. 119–120., 126–128.*

¹² *Grey, Jeffrey: The Commonwealth Armies and the Korean War.* Manchester, Manchester University Press, 1988. 46–67.; *Farrar-Hockley: i. m. 322–325.*

¹³ *Farrar-Hockley: i. m. 119–120., 126–128*

¹⁴ *Farrar-Hockley: i. m. 135–136.*

¹⁵ *Farrar-Hockley: i. m. 138–139.*

¹⁶ *Farrar-Hockley: i. m. 326–327.*

¹⁷ *Farrar-Hockley: i. m. 144–180.*

¹⁸ *Farrar-Hockley: i. m. 203–229.*

¹⁹ *MacDonald: i. m. 32–33.*

²⁰ *MacDonald: i. m. 29–33.*

²¹ *Farrar-Hockley: i. m. 180.*

²² *Farrar-Hockley: i. m. 235–261.*

²³ *Farrar-Hockley: i. m. 327–328.*

²⁴ *MacDonald: i. m. 35–37.*

²⁵ *MacDonald: i. m. 40–42.*

²⁶ *Farrar-Hockley: i. m. 337–341.* A 41. brit tengerészgyalogos kommandót újrafeltöltésre Japánba küldték, majd ismét part menti rajtaütéseket hajtottak végre 1951 decemberéig, amikor az egységet kivonták Koreából. *Farrar-Hockley: i. m. vol. II. 310.*

²⁷ *Farrar-Hockley: i. m. 291., 341*

²⁸ *The Times*, 1950. december 1. 6

²⁹ *Farrar-Hockley: i. m. 368.*

³⁰ *MacDonald: i. m. 42–44.*

³¹ *Lowe, Peter: Britain in the Far East: A Survey from 1819 to the Present.* London, Longman, 1981. 202–207.; *Northedge, Frederick S.: Descent from Power. British Foreign Policy 1945–1973.* London, George Allen & Unwin, 1974. 182–183.

³² *MacDonald: i. m. 46–47.*

³³ *MacDonald: i. m. 47–48.*

³⁴ *Farrar-Hockley: i. m. vol. II. 111–136.; MacDonald: i. m. 53.*

³⁵ *Farrar-Hockley: i. m. vol. II. 207.*

³⁶ *Farrar-Hockley: i. m. vol. II. 60–61., 209.*

³⁷ A 27. dandárt váltotta.

³⁸ *Farrar-Hockley*: i. m. vol. II. 437–440.

³⁹ *Grey*: i. m. 133–135.

⁴⁰ *MacDonald*: i. m. 55–59.

⁴¹ *MacDonald*: i. m. 60–62.

⁴² *James, Robert Rhodes* (szerk.): Winston S. Churchill. His Complete Speeches 1897–1963. Vol. VIII. 1950–1963. Chelsea House Publishers, 1974. 8326.

⁴³ *MacDonald*: i. m. 64–65.

⁴⁴ *Hastings, Max*: The Korean War. London, Pan Macmillan, 2000. 377.

⁴⁵ *Farrar-Hockley*: i. m. 285–287.

⁴⁶ *Farrar-Hockley*: i. m. 282–285.

⁴⁷ *Farrar-Hockley*: i. m. vol. II. 287–291.

⁴⁸ *MacDonald*: i. m. 74–75.

⁴⁹ *MacDonald*: i. m. 77–78.

⁵⁰ *MacDonald*: i. m. 85–86.

⁵¹ *Hermes, Walter G.*: Truce Tent and Fighting Front. Washington D. C., Center of Military History, United States Army, 1966. 451., 477. (On-line kiadás: <http://www.history.army.mil/books/korea/truce/fm.htm>. Letöltve: 2004. IV. 3.); *MacDonald*: i. m. 86–92.; *Hastings*: i. m. 395–396.

⁵² *Kennedy, Paul*: The Rise and Fall of the Great Powers. Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000. London, Unwin Hyman, 1988. 367. (A mű magyar kiadása az első idézett mondatban fordítási hibát tartalmaz.)

⁵³ *Hastings*: i. m. 70.

⁵⁴ *Farrar-Hockley*: i. m. vol. II. ix., 405.

⁵⁵ Bár valóban jelentős kiadásokat jelentett a szigetország számára a koreai háborúban való részvétel, azok a kijelentések egyértelműen túlzóak, melyek szerint ez a brit szerepvállalás megbénította a brit gazdaságot, és ellehetetlenítette az ország második világháború utáni talpra állási folyamatát. A koreai misszió költsége ugyanis elenyésző volt a NATO szerepvállaláshoz kapcsolódó fegyverkezési program kiadásaihoz képest. *Farrar-Hockley*: i. m. vol. II. 419.

⁵⁶ *MacDonald*: i. m. 1–5.

⁵⁷ *Farrar-Hockley*: i. m. vii.

⁵⁸ *Harris, Kenneth*: Attlee. London, Weidenfield and Nicolson, 1982. 456.; *MacDonald*: i. m. 20.

⁵⁹ *MacDonald*: i. m. 5., 16., 20.; *Farrar-Hockley*: i. m. 97.

⁶⁰ *Harris*: i. m. 454.

⁶¹ *Farrar-Hockley*: i. m. 47.

⁶² *Farrar-Hockley*: i. m. 54.

⁶³ *Dancev, Alex*: Oliver Franks. Founding Father. Oxford, Clarendon Press, 1993. 125–126. Mint a fentiekből látható, éppen e „partnerként kezelés” terén volt London a legelégedetlenebb amerikai partnerével a háború folyamán. Később, a vietnami háború idején Macmillan és Wilson miniszterelnök is visszautasította az angol részvételre vonatkozó amerikai javaslatot, részben a koreai tapasztalatok hatására, mivel London itt szembesült azzal, hogy a brit jelenlét ellenére sincs érdemi beleszólása a hadműveletek alakításába. (*Farrar-Hockley*: i. m. vol. II. 418.)

⁶⁴ Chief of the Imperial General Staff, a brit szárazföldi hadsereg (Army) főparancsnokának kijáró cím.

⁶⁵ War Office, brit minisztérium, amely csak a szárazföldi hadsereg ügyeivel foglalkozott.

⁶⁶ *Farrar-Hockley*: i. m. 103–104.

⁶⁷ *Dancev*: i. m. 127.

⁶⁸ *MacDonald*: i. m. 5.

**ADENAUER ÉS A KELETI „OLVADÁS”
AZ NSZK, A SZOVJETUNIÓ ÉS MAGYARORSZÁG VISZONYÁRÓL
1955–1956-BAN**

A Sztálin halálát (1953. március 5.) követő ún. „olvadás időszaka” a szovjet zóna államaiban az 1950-es évek közepén – Moszkva számára nem minden kockázat nélkül – a kommunista uralmi rendszer viszonylagos lazulásához, valamint a két világhatalmi tömb közötti hidegháborús feszültség némi enyhüléséhez vezetett, a békés egymás mellett élés jelszavának jegyében. A következőkben egyrészt megkíséreljük vázolni, miként hatottak a „keleti tömbben” zajló változások az Adenauer-kormányzat Szovjetunióval szembeni politikájára, másrészt választ keresünk arra, milyen hatást gyakoroltak ezek a fejlemények a nyugatnémet–magyar kapcsolatok alakulására.

Adenauer politikája és a Szovjetunió

A fiatal Német Szövetségi Köztársaság és a Szovjetunió közötti, a kezdetektől súlyos feszültségekkel terhes kapcsolatok¹ javulásának egyik első, szimbolikus jeleként értékelhető a Kreml 1955. január 25-i bejelentése a Németországgal való hadiállapot megszüntetéséről.² Az 1950-es évek közepén kibontakozó kölcsönös törekvések hátterében, amelyek Sztálin halálát követően az enyhülés jegyében a két ország viszonyának rendezésére irányultak, a szovjetek részéről az a kényszerű felismerés állott, hogy az NSZK gazdasági, politikai és katonai integrációja a „nyugati táborba” immár visszafordíthatatlan ténynek tekinthető,³ a nyugatnémet állam az 1955 májusában életbe lépett párizsi szerződések értelmében pedig már messzemenő állami szuverenitással is rendelkezett.⁴ Így a korábbi szovjet külpolitikai stratégia, amely a két német országrész semleges államként történő egyesítését, s ezáltal a nyugati szövetségi rendszertől való távoltartását tűzte ki célul,⁵ a realitások szintjén háttérbe szorult.⁶

Az Adenauer-kormányzat számára a kapcsolatok rendezése a Szovjetunióval elsősorban belpolitikai, illetve gazdasági okok miatt vált fontossá. Politikai síkon a kancellár 1955. szeptemberi moszkvai útja (egy több mint százfős delegáció élén) jelentette a normalizálás irányában tett áttörést, amely látogatás keretében került sor a két ország közötti diplomáciai kapcsolatok felvételére. Mintegy ellentételezésként a kancellár elérte 9623, a Szovjetunióban még visszatartott német hadifogoly hazatérésének engedélyezését. Ezzel hallatlan népszerűséget szerzett a németek körében, amely még az 1957. szeptemberi parlamenti választásokon elért kiemelkedő CDU/CSU-sikerben is éreztette hatását.⁷

Az ötvenes évek elejétől egyre markánsabban izmosodó nyugatnémet gazdaság számára⁸ ugyanakkor mindinkább jelentőssé váltak a kelet felé irányuló kereskedelmi kapcsolatok, a Szovjetunió és Kelet-Közép-Európa bekapcsolása az árucserforgalomba.⁹ A szövetségi gazdasági minisztérium körrendelete 1953 márciusában így fogalmaz: „A Szövetségi Köztársaság számára fontosnak bizonyulhat, ha az 1952 októberében alakult Német Gazdaság Keleti Bizottsága¹⁰ alkalmazkodóképes és kezdeményezésekben bővelkedő tevékenysége által a lehető leghatékonyabb kapcsolatok alakulnak ki a keleti blokkbeli partnerekkel. ... A keleti országok olyan helyzetben vannak, hogy a jelenlegi gazdasági körülmények között is fontos nyers- és alapanyagokat képesek szállítani Nyugat-Európa számára. ... A nyugat-keleti kereskedelem

területén a Szövetségi Köztársaságnak mindenestre azzal az igénnyel kell fellépnie, hogy földrajzi helyzetének és gazdasági teljesítőképességének megfelelő arányban részesüljön a Nyugat és Kelet közötti legális áruforgalomból.”¹¹ A külkereskedelmi forgalom visszaesése Európa két fele között – az ismert okok miatt – valóban drasztikusnak volt tekinthető; a nyugat-európai import összvolumenéből Kelet-Európa az 1938. évi 25 százalékkal szemben 1951-ben mindössze 4 százalékkal részesedett.¹² Keleti irányból különösen szén, fa és gabona behozatalára volt igény,¹³ cserében viszont a nyugat-európai iparcikkek exportjának lehetőségeit meglehetősen behatárolták a fegyverkezésben felhasználható termékekre vonatkozó, 1951-ben bevezetett CO-COM-lista tilalmi rendelkezései.¹⁴

Kézszelhető gazdasági érdekek motiválták szovjet részről is a kapcsolatok normalizálását, a keleti birodalom nyersanyagbőségét kínálhatta az 1950-es évek elejétől dinamikus fejlődő és hagyományosan magas színvonalúnak tekintett német, illetve nyugatnémet ipar termékeiért cserében. Politikai szempontból az NSZK-val való kiegyezés, a diplomáciai kapcsolatok felvétele jelentősen hozzájárult az ún. német kérdés körüli feszültségek enyhítéséhez, ami növelte Moszkva mozgásterét a nemzetközi diplomácia területén.¹⁵ A nyugati szövetségi rendszerbe integrálódott NSZK létezésének – kényszerű – elfogadásával a szovjet vezetés ugyanakkor azt remélte, hogy Adenauer a maga részéről szintén elismeri a szovjet zónába tagolt keletnémet állam önálló létezésének jogát („a két állam elmélete”).¹⁶

A „botránykövet” a Kelet-Európához fűződő kapcsolatokban azonban éppen az NSZK-külföldi ekkoriban formát öltött kulcsparadigmája, az ún. Hallstein-doktrína jelentette.¹⁷ 1955. szeptember 23-án a szövetségi kormány nyilatkozatban fogalmazta meg a német külpolitika alapvetését: a Német Szövetségi Köztársaság nem vesz fel vagy nem tart fent olyan államokkal diplomáciai kapcsolatokat, amelyek a maguk részéről diplomáciai viszonyban állnak a Német Demokratikus Köztársasággal, illetve vele ilyen viszonyt létesítenek.¹⁸ A háttérben – az újraegyesítés hivatalosan mindig hangoztatott célkitűzésének értelmében – az az államjogi felfogás állt, miszerint a Német Szövetségi Köztársaság „a német nép egyetlen államszervezete”, mivel a bonni szövetségi kormányzat – a kelet-berlini rezsimmel szemben – szabad választások eredményeképpen jött létre. Ebből következett külpolitikailag a „kizárólagos képviselői igény” (*Alleinvertretungsanspruch*) elve.¹⁹

A nyugatnémet–magyar kapcsolatok az „olvadás” idején

Sztálin halála után a nemzetközi politika színterén bekövetkező fejlemények – főként az SZKP XX. kongresszusa (1956. február 24–26.) hruscsovi „reformjai” – a magyar külpolitikában is új impulzusokat váltottak ki. A külügyminisztérium német referatúráján egy 1956 júniusában megfogalmazott, alapvető jelentőségű feljegyzés erről így tanúskodik: „A XX. kongresszus tanulásaiból szükségszerűen következik, hogy a magyar külpolitikának is az eddigieknél sokkal aktívabban, kezdeményezőbben kell fellépnie nemzetközi síkon és ki kell használnia mindazokat a lehetőségeket, amelyek így vagy úgy magyar szempontból adva vannak.”²⁰ A saját, nemzeti érdekeket fokozottabban figyelembe vevő, aktívabban mozgó magyar külpolitika, amely a sztálini időszakban még elképzelhetetlen lett volna, az alapvető ideológiai különbségek ellenére is jelentős esélyt látott a Nyugat-Németországhoz való közeledésre: „Véleményünk szerint sok jel mutat arra, hogy az NSZK felé külpolitikánk kedvező eredményekkel kezdeményezhetne...”²¹ A diplomáciai kapcsolatok rövid időn belül lehetséges felvételé-

vel azonban – bizonyos kezdeti illúzióktól eltekintve – maga a magyar külügyminisztérium sem számolt a Hallstein-doktrínára való tekintettel.²² „Azok az elképzelések..., amelyek arra vonatkoztak, hogy a szovjet–nyugatnémet kapcsolatok normalizálása után viszonylag egész rövid időn belül sorra kerül a magyar–nyugatnémet diplomáciai kapcsolatok felvétele is, ... nem bizonyultak reálisnak” – állapította meg 1956 szeptemberében a külügyminisztérium összefoglaló jelentésében.²³

A kedvezőnek tűnő nemzetközi, illetve szocialista táboron belüli helyzetben Magyarország egy sor további pozitív tényezőre alapozva igyekezett alátámasztani erőfeszítéseit a magyar–nyugatnémet közeledés érdekében.²⁴ A már említett 1956. júniusi feljegyzésben a magyar külügy részéről elsősorban arra hívják fel a figyelmet, hogy a két ország között mindig rendkívül szoros kapcsolatok álltak fenn, és hogy „különösen szellemi, kulturális vonatkozásban a kapcsolatok jelentős része a két nép előrehaladásának, kulturális felemelkedésének ügyét szolgálta”. Ezenkívül kiemelik, hogy magyar–NSZK viszonylatban – ellentétben a (nyugat)német–lengyel és (nyugat)német–csehszlovák bilaterális kapcsolatokkal – nincsenek „nagyobb rendezetlen kérdések”, különösen nincsenek területi követelések, és hogy – legalábbis a magyar hivatalos szervek szemszögéből – a magyarországi német kisebbség helyzete „rendezett”.²⁵ Mindezen túl a külügyminisztérium irata hangsúlyozza a korábban erőteljesen fejlett kereskedelmi kapcsolatok kétségtelenül fajsúlyos tényét, és ezzel összefüggésben aláhúzza a kölcsönösség szempontját: „Mindkét ország érdekelt a kereskedelem fejlesztésében.” Végezetül a feljegyzés szerzői szerint nyugatnémet oldalról is növekvő érdeklődés mutatkozik a kelet–nyugati kapcsolatok fejlesztése iránt: „Megfigyelésünk szerint az NSZK-ban mind erősebben jelentkeznek olyan hangok, melyek sürgetik a Kelet és Nyugat közötti kapcsolatok kiépítését.”²⁶ Ezzel kapcsolatban egyrészt a nyugatnémet ellenzék két vezető pártjára, a szociáldemokratákra (SPD) és a szabaddemokratákra (FDP), másrészt vállalkozói csoportokra – konkrétan a Krupp-konzernre – történik utalás.

A kedvezőnek látszó feltételek mellett a magyar diplomácia tehát jó esélyeket látott a Szövetségi Köztársasággal kapcsolatos tervei megvalósítására. A célkitűzésekre vonatkozó, a kor szellemének megfelelő ideológiai-politikai alapvetés azonban ez esetben is megkerülhetetlennek bizonyult, amint a már idézett feljegyzés további szakaszaiból világosan kitűnik.²⁷ Eszerint elsősorban arról lett volna szó, hogy a „haladó, illetve az Adenauer-politikával szembenálló, a Kelettel való kapcsolatok kiépítésében érdekelt köröket” erősítsék, és ezáltal – ha csak „szerény mértékben” is – gyengítsék a konzervatív Adenauer-kormányzatot és vele együtt a NATO-t, illetve azon nyugati „imperialista köröket”, amelyek az NSZK-t saját háborús terveikbe kívánják bevonni. Ez mindenekelőtt azt jelentette, hogy a nyugatnémet szociáldemokráciával mint „haladó” erővel kívánták fejleszteni a kapcsolatokat, amelyet – jogosan – a Kelet felé irányuló „aktívabb és konstruktívabb külpolitika” képviselőjének tekintettek.²⁸ A stratégiai cél tehát az volt, hogy a keleti irányban nyitottabb, a nyugati irányultságú katonai integrációval szemben szkeptikusabb erők bevonásával Kelet és Nyugat között általában javuljon a politikai klíma, miáltal konkrétabb célok is elérhetővé válhatnak. Végül is így volna lehetséges a kapcsolatok normalizálása vagy legalábbis egy *modus vivendi* elérése. Ebben az összefüggésben a magyar külügyminisztérium különösen is fontos szerepet tulajdonított a Nyugat-Németországgal való kereskedelmi kapcsolatok jelentős mértékű fejlesztésének: „Minden feltétele megvan, hogy ismét tradicionális piaccá váljunk egymás számára.” Abból a feltételezésből indultak ki, hogy a „külkereskedelem sokszorosára növelhető”. E célmegjelölés mögött az a – fentiekben a kelet-

nyugati viszonyt általánosan érintve már említett – tény húzódtott meg, hogy Magyarországnak a korábbi évtizedekhez hasonlóan szüksége volt nyugati, illetve nyugatnémet iparcikkre és berendezésekre, míg a nyugatnémet gazdaság továbbra is elsősorban nyersanyagok és agrártermékek behozatalában volt érdekelt.²⁹

Mindamellettt magyar részről igyekeztek hangsúlyt helyezni a kulturális kapcsolatok újraélesztésére is. A külügyminisztériumban (és nyilvánvalóan azon kívül is) léteztek törekvések a sztálini időszakban különösen elnyomott, hagyományosan nyugat felé orientálódó kulturális tradíciók és kötődések felelevenítésére, és – az NSZK-val mint „testvérországgal” kialakított, általában formális viszonyon túl – a kapcsolatok ápolására a nyugati német állammal is. E célkitűzés jegyében felvetődött többek között egy „több-kevesebb konzuláris hatáskörrel” felruházott intézmény kölcsönösségi alapon való létrehozásának gondolata a Magyarország és az NSZK közötti utazási lehetőségek megkönnyítése érdekében.³⁰ Mindezekon túl egy sor „kis lépés” megtételét is tervbe vették az NSZK-val való kapcsolatok javítása, illetve egyes nyitott kérdések megoldása érdekében. Ezek közé sorolható a második világháborút követő kitelepítések során szétszakított családok újraegyesítése, a Magyarország területén elesett német katonák névjegyzékének átadása, a hazánkba irányuló nyugatnémet turizmus támogatása.

A második világháborút követően, egészen az 1950-es évek első feléig alig léteztek kapcsolatok Németország nyugati megszállási övezetei (illetve az NSZK) és Magyarország között. Ha a háborús cselekmények következményeivel összefüggő egyes „érintkezésektől” eltekintünk (hadifogoly-repatriálás, jóvátételi ügyek stb.), tartós kontaktus kezdetben csupán a kereskedelem terén jött létre, az is meglehetősen szerény keretek között, miután 1947 szeptemberében a brit és az amerikai megszállási zóna irányában ismét megindulhatott a legális árucseré-forgalom, majd a nyugati megszálló hatóságok és Magyarország képviselői 1948. augusztus 26-án hivatalos kereskedelmi szerződést is kötöttek.³¹ Az 1949-ben megalakult Német Szövetségi Köztársaságról a magyar politika jószerivel csak azt követően „vett tudomást”, hogy 1955 márciusában Magyarország és Németország között *de iure* megszűnt a hadiállapot,³² és ez év folyamán az NSZK lényegében szuverén állammá vált, amellyel a Szovjetunió felvette a diplomáciai kapcsolatokat.³³ Az újonnan támadt érdeklődés jeleként még 1955-ben megtörténtek az első érintkezések: nyugatnémet újságírók találkoztak a kelet-berlini magyar nagykövetség munkatársaival.³⁴ A magyar külpolitika erőfeszítéseinek köszönhetően, hogy kapcsolatokat teremtsenek nyugatnémet (ellenzéki) politikusokkal, 1956. október elején – röviddel a magyarországi forradalom kitörése előtt – végül létrejött az első jelentős találkozás a kelet-berlini magyar nagykövetség munkatársai és a nyugatnémet FDP vezető politikusai között, akik között ott volt Erich Mende, a párt alelnöke és Walter Scheel, akkori Bundestag-képviselő, későbbi szövetségi elnök. A megbeszélések során a tárgyaló felek számos alapvető kérdést érintettek, köztük a német egység – akkoriban megoldhatatlannak látszó – problémáját, valamint az NSZK és Magyarország közötti gazdasági és diplomáciai jellegű kapcsolatok fejlődésének lehetőségeit. Míg magyar részről – a német egység kérdésétől függetlenül – az NSZK-hoz fűződő politikai kapcsolatok normalizálásának igényét és a két ország közötti kereskedelmi forgalom növelésének szándékát hangsúlyozták, nyugatnémet oldalról azt emelték ki, hogy Németországot piacgazdaságon alapuló, demokratikus országgént kívánják egyesíteni,³⁵ és rámutattak a kelet–nyugati kereskedelem alapvető problémáira. Ebben az összefüggésben főként a tervgazdasági rendszer rugalmatlanságáról esett szó. Végezetül – magyar javaslatra – egyetértettek abban, hogy célszerű

lenne, ha ipari, pénzügyi és külkereskedelmi szakemberek megvizsgálnák a két ország közötti gazdasági együttműködés konkrét lehetőségeit. Összességében mindkét fél azt az álláspontot képviselte, hogy – az adenaueri politikával ellentétben – szükség van a két ország között a diplomáciai kapcsolatok felvételére. Az FDP képviselői ígéretet tettek arra is, hogy segítséget nyújtanak további befolyásos nyugatnémet politikuskokkal való kapcsolatteremtéshez, nyilvánvalóan a kormányzó CDU egyes személyiségeire gondolva.³⁶

A fennálló kereskedelmi partnerség mellett³⁷ ebben az időben a két ország között egész sor félhivatalos vagy nem hivatalos kapcsolatfelvételre is sor került.³⁸ A kultúra és a tudomány területén már 1954–1955 folyamán megtörténtek az első óvatos lépések a korábban intenzív kapcsolatok újrafelvételére. Így első ízben találkozott ismét magyar és nyugatnémet tudósok az NSZK-ban vagy Magyarországon rendezett konferenciákon, nyugatnémet (és nyugat-berlini) művészek léptek fel Magyarországon, és nyugatnémet filmeket mutattak be hazai mozikban. Nemzetközi sportrendezvények keretében a két ország sportolói találkoztak egymással Magyarországon, valamint az NSZK-ban és Nyugat-Berlinben. A magyar külügyminisztérium német referatúrájának feljegyzése szerint nyugatnémet részről ebben az időben fokozott érdeklődés nyilvánult meg a kulturális és tudományos kapcsolatok fejlesztése iránt.³⁹ Kétségtelenül – mindmáig ható – sajátos érdeklődést teremtett a nyugatnémet közönség körében Magyarország és a magyar (helyesebben: „magyarosch”) kultúra iránt a „Gyakran gondolok Piroskára” („*Ich denke oft an Piroshka*”) című romantikus nagyjátékfilm is, amelyet 1955 decemberében mutattak be Kölnben.⁴⁰

Miközben a bilaterális kapcsolatok lassan ismét fejlődésnek indultak, a sport, a tudomány és a kultúra területén az újrakezdés első gyümölcsei mutatkoztak, nyugatnémet hivatalos részről semmiféle jelét nem mutatták annak, hogy az „olvadás” jegyében fogant magyar kezdeményezésekre érdemben reagáljanak. Ebben az érdektelenséget tükröző magatartásban világosan megmutatkozott, hogy az 1949. szeptember 20. óta folyamatosan hatalmon lévő keresztény-konzervatív Adenauer-kormányzat külpolitikai alapvetésében a kezdetektől fogva szinte kizárólagosan a nyugati integrációra koncentrált (hiszen ez tűnt szuverenitása elnyerése legbiztosabb opciójának)⁴¹, ebből következően a tárgyalt időszakban – a Szovjetunióval való *modus vivendi* kialakításán túl – aligha beszélhetünk még valamiféle „*Ostpolitik*” gyakorlásáról.⁴² A nemzetközi diplomácia szintjén az Adenauer-kormány semmiféle érdeklődést nem mutatott a Magyar Népköztársasághoz fűződő politikai-diplomáciai kapcsolatok normalizálása iránt. A szövetségi kormány mereven tartotta magát a Hallstein-doktrínához,⁴³ és Magyarországot továbbra is pusztán Moszkva „szatellit”-államának tekintette. Azon tény mögött, hogy a gazdasági kapcsolatok terén mégiscsak bizonyos fellendülés volt tapasztalható, kétségtelenül elsősorban nyugatnémet gazdasági körök érdekei álltak.

A keleti „olvadás” vége

A magyar forradalom szovjet segítséggel történt véres leverése és a Kádár János által vezetett bábkormány hatalomra kerülése 1956 novemberében a hidegháborús feszültségek újabb kiéleződéséhez vezetett, ezen belül ismételt „jégkorszak” beköszöntét hozta nyugatnémet–szovjet, illetve nyugatnémet–magyar viszonylatban.⁴⁴ A nemzetközi politikában újfent a kölcsönös vádaskodások és az ellenséges retorika került a középpontba („nyugati háborús uszítás” és „imperialisták”, „kommunista terror” és „moszkvai imperializmus” stb.). A gazdasági kapcsolatok „láthatatlan” szintjét tekint-

ve mindazonáltal más kép rajzolódik ki. Így a nyilvánosság előtt alig volt ismert az a tény, hogy a Szovjetunió, illetve Magyarország Nyugat-Németországgal való kereskedelmi forgalmában nem került sor radikális vagy tartós visszaesésre. Kádár János már 1957 őszén kijelentette az MSZMP KB ülésén, hogy a Nyugathoz (és elsősorban az NSZK-hoz) fűződő magyar kereskedelmi kapcsolatok – a mutatószámok tanúsága szerint – ismét elérték a forradalom előtti szintet.⁴⁵

Az ideológia paravánja mögött tehát folyt tovább a pragmatikus gazdasági érdekek által mozgatott együttműködés, amely 1962–1963-ig – ha még csak csekély mértékben is – egyre növekedő tendenciát mutatott. A kubai válság, illetve a „magyar kérdés” diplomáciai megoldását követően viszont a gazdasági kapcsolatok már jelentős mértékben fellendültek, és volumenüket tekintve egyben kiindulási pontot jelentettek ahhoz, hogy a bilaterális kapcsolatok a két világrendszer országai között más területeken is kiépülhessenek. Ezek a pozitív fejlődési tendenciák nemcsak a szovjet–nyugatnémet, hanem a magyar–nyugatnémet kapcsolatokra is fontos hatást gyakoroltak. Jelentős mérföldkőként itt csak a brandti „*Ostpolitik*” jegyében 1970–1972-ben megvalósult „keleti szerződéseket”,⁴⁶ illetve a Magyarország és az NSZK között 1973 decemberében létrejött diplomáciai kapcsolatokat⁴⁷ említhetjük. A végleges áttörésre mindkét viszonylatban természetesen még évtizedeket kellett várni, a szovjet birodalmi rendszer összeomlásáig.

Jegyzetek

¹ A korai viszonyrendszerről ld. *B. Meissner*: Die politischen Beziehungen zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der Sowjetunion seit der Berlin-Krise. In: Jahrbuch der Albertus-Universität Königsberg/Pr. 26/27 (1986) 183–206.

² A nyugati szövetséges hatalmak – Nagy-Britannia, Franciaország és az Egyesült Államok – részéről már 1951 folyamán sort kerítettek erre az aktusra. – A Szovjetunió Németország-politikájának posztsztálini változásáról összefoglalóan ld. *E. Scherstjanoi*: Die sowjetische Deutschlandpolitik nach Stalins Tod 1953. In: Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 46 (1998) 497–549.

³ Ld. e folyamat alapvető dokumentumait: *K. A. Maier – B. Thoss* (szerk.): Westintegration, Sicherheit und deutsche Frage. Quellen zur Außenpolitik in der Ära Adenauer 1949–1963. Darmstadt, 1994.

⁴ Vö. *L. Herbst*: Option für den Westen. Vom Marshallplan bis zum deutsch-französischen Vertrag. München, 1996 (2. kiad.); *K. Doehring* et al: Deutschlandvertrag, westliches Bündnis und Wiedervereinigung. Berlin, 1985.

⁵ E törekvés legeklejtőbb – és máig vitatott – példája az 1952. március 10-i ún. Sztálin-jegyzék. A kérdés kiterjedt irodalmából: *H. Graml*: Nationalstaat oder westeuropäischer Teilstaat. Die sowjetischen Noten vom Jahre 1952 und die öffentliche Meinung in der Bundesrepublik Deutschland. In: Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 25 (1977) 821–864.; *H.-P. Schwarz* (szerk.): Die Legende von der verpassten Gelegenheit. Die Stalin-Note vom 10. März 1952. Stuttgart, 1982; *M. Kittel*: Genesis einer Legende. Die Diskussion um die Stalin-Noten in der Bundesrepublik 1952–1958. In: Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 41 (1993) 355–389.; *G. Wettig*: Stalin und die deutsche Frage. Die Note vom 10. März 1952. In: Osteuropa 47 (1997) 1259–1273.

⁶ Vö. *B. Meissner* (szerk.): Moskau – Bonn. Die Beziehungen zwischen der Sowjetunion und der Bundesrepublik Deutschland 1955–1973. Dokumentation. (2 Bde) Köln, 1975; *M. Lindemann*: Die Haltung der Sowjetunion zur Eingliederung der Bundesrepublik Deutschland in das westliche Bündnissystem 1949–1955. In: Historische Mitteilungen 4 (1991) 23–49.

⁷ *R. Morsey*: Die Bundesrepublik Deutschland. Entstehung und Entwicklung bis 1969. München, 2000. (4. kiad.) 314.; *M.-L. Recker*: Wahlen und Wahlkämpfe in der Bundesrepublik Deutschland 1949–1969. In: G. A. Ritter (szerk.): Wahlen und Wahlkämpfe in Deutschland. Düsseldorf, 1997. 267–309.

⁸ A nyugatnémet gazdaság korabeli helyzetéről: *R. Klump*: Wirtschaftsgeschichte der Bundesrepublik Deutschland. Stuttgart, 1985; *W. Abelshäuser*: Wirtschaftsgeschichte der Bundesrepublik Deutschland (1945–1980). Frankfurt a.M, 1993 (7. kiad.).

⁹ Vö. J. Bellers: Außenwirtschaftspolitik der Bundesrepublik Deutschland 1949–1989. Münster, 1990; H. Paul-Calm: Ostpolitik und Wirtschaftsinteressen in der Ära Adenauer (1955–1963). Frankfurt a.M., 1981.

¹⁰ *Ostausschuss der Deutschen Wirtschaft* – a (nyugat)német gazdasági csúcsszövetségek közös szervezetéről van szó, amely egyben a legelső, máig létező regionális kezdeményezés ezen a területen. Vö. <http://www.ost-ausschuss.de/index>

¹¹ Runderlass des Bundesministeriums für Wirtschaft, 9. März 1953. In: Akten zur Auswärtigen Politik der Bundesrepublik Deutschland, 1953. Bd. 1. München, 2001. 268–269.

¹² Uo. 265–266.

¹³ Uo. 267.

¹⁴ Uo. 264.

¹⁵ Az NDK-val már 1954 folyamán felvette a Szovjetunió a diplomáciai kapcsolatokat.

¹⁶ *Masát Á.*: Magyarország és a két német állam kapcsolatának alakulása 1949 és 1989 között. In: Ujváry G. – Pröhle G. (szerk.): Újrakezdések krónikája 1867–2001. Magyar–német diplomáciai kapcsolatok. Budapest, 2001. 132–133.

¹⁷ A Hallstein-doktrína értékeléséhez vö. R. M. Booz: Hallsteinzeit. Deutsche Außenpolitik 1955–1972. Bonn, 1995.

¹⁸ Paradox módon ezt a gyakorlatot éppen a Szovjetunióval szemben nem érvényesítették.

¹⁹ Vö. G. Schöllgen: Die Außenpolitik der Bundesrepublik Deutschland. Von den Anfängen bis zur Gegenwart. München, 1999.

²⁰ Német referatúra. Feljegyzés. Tárgy: Az NSZK-val kiépítendő hivatalos kapcsolataink előkészítése. [1956. június 8.] Magyar Országos Levéltár (MOL), XIX-j-1-k (NSZK, Admin., 1948–1963), 26. tétel, 1. doboz.

²¹ Uo.

²² A Magyar Népköztársaság ugyanis már megalakulásának évében, 1949-ben felvette a diplomáciai kapcsolatokat az NDK-val.

²³ Célkitűzéseink a Német Szövetségi Köztársaság viszonylatban. [1956. szeptember 7.] Magyar Országos Levéltár (MOL), XIX-j-1-k (NSZK, Admin., 1948–1963), 26. tétel, 1. doboz.

²⁴ Uo.

²⁵ A Magyarországon maradt, mintegy 200 ezer főt számláló német nemzeti kisebbség tagjai 1955-ben ténylegesen visszakapták állampolgársági jogaikat, és lehetővé vált számukra, hogy a Magyarországi Német Dolgozók Kulturális Szövetsége keretei között ismét szervezett társadalmi életet élhessenek. Ezek a „vívmányok” természetesen de facto relativizálódtak a „szocialista nemzetiségi politika” feltételrendszeri között.

²⁶ Vö. 20. sz. lábj.

²⁷ Vö. 20. sz. lábj.

²⁸ A nyugatnémet szociáldemokrácia megítélésében mindazonáltal jelentős különbségek voltak érzékelhetőek a magyar diplomácia különböző szintjein. A (kelet-)berlini magyar nagykövetség 1956 tavaszán például az SPD-vel szemben éles kritikát fogalmazott meg egy Budapestnek küldött jelentésében. Többek között arra hívták fel a figyelmet, hogy az SPD politikája „félrevezeti” a munkástömegeket. Ld. erről *Ruff M.*: A hivatalos Magyarország nyugatnémet politikai kapcsolatairól (1956–1958). In: Századok 132 (1998), 5. sz. 1115.

²⁹ Általában a keleti kereskedelem reaktivizálásához fűződő nyugatnémet érdekekkel kapcsolatban, amelyek már röviddel a Szövetségi Köztársaság megalakulása után jelentkeztek, ld. Ludwig Erhard miniszter Konrad Adenauer kancellárhoz intézett 1950. június 13-i feljegyzését. In: *H.-P. Schwarz* (szerk.): Akten zur Auswärtigen Politik der Bundesrepublik Deutschland, 1949/1950. München, 1997. 176–182.

³⁰ Magyar részről konkrét javaslat született arra vonatkozóan, hogy az NSZK nyisson önálló „utazási irodát” Budapestben, amely az 1948 áprilisa óta a francia nagykövetségben működő, magyar állampolgárok számára Nyugat-Németországba szóló utazási engedélyeket kiállító német kirendeltséget váltotta volna fel.

³¹ A nyugati megszállási övezetekkel, illetve az NSZK-val létrejött magyar gazdasági kapcsolatokról bővebben ld. Magyar–nyugatnémet kapcsolatok (1955 végéig). [1956. május 28.] Magyar Országos Levéltár (MOL), XIX-j-1-k (NSZK, Admin., 1948–1963), 26. tétel, 1. doboz; továbbá *Horváth I.* – *Németh I.*: ... és a falak leomlanak. Magyarország és a német egység (1945–1990). Budapest, 2000. 125–126.

³² 1955. évi 9. számú törvényerejű rendelet a Németországgal való hadiállapot megszüntetéséről. In: *Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1955.* Budapest, 1956. 19.

³³ A magyar részről megélnéknült érdeklődést jól jelzi, hogy a magyar külügyminisztériumban 1955 őszétől számos tanulmány és előterjesztés készült Nyugat-Németország vonatkozásában. Ld. ehhez: Magyar Országos Levéltár (MOL), XIX-j-1-k (NSZK, Admin., 1948–1963), 26. tétel, 1. doboz.

³⁴ Részletesebben erről ld. *Ruff*: i. m. 1113 skk. 1.

³⁵ Vö. S. J. Glatzeder: Die Deutschlandpolitik der FDP in der Ära Adenauer. Baden-Baden, 1980.

³⁶ Ruff: i. m. 1119–1120.

³⁷ 1955 októberében fizetési megállapodás jött létre Magyarország és az NSZK között, amelynek hatálya Nyugat-Berlinre is kiterjedt. Az egyezmény 1956. február 1-jén lépett hatályba. (Hosszú ideig ez volt az egyetlen kormányközi egyezmény a két ország között.)

³⁸ Ld. ehhez: Magyar–nyugatnémet kapcsolatok (1955 végéig). Magyar Országos Levéltár (MOL), XIX-j-1-k (NSZK, Admin., 1948–1963), 26. tétel, 1. doboz.

³⁹ Az NSZK-val kiépítendő hivatalos kapcsolataink előkészítése. [1956. június 8.] Magyar Országos Levéltár (MOL), XIX-j-1-k (NSZK, Admin., 1948–1963), 26. tétel, 1. doboz.

⁴⁰ A Kurt Hoffmann rendezésében, Liselotte Pulver címszereplésével készült nyugatnémet produkció „Magyarországon” játszódo jeleneteiben néhány anyanyelvi mellékszereplő is feltűnt.

⁴¹ Vö. Herbst: i. m.

⁴² H. Globke: Überlegungen und Planungen in der Ostpolitik Adenauers. In: D. Blumenwitz et al. (szerk.): Konrad Adenauer und seine Zeit. Stuttgart, 1976. 1. köt. 665–672.

⁴³ A magyar külügyi adminisztráció – mint fentebb már említettük – természetesen tisztában volt a nyugatnémet elvi állásponttal: az NSZK részéről „a keleti államokkal való diplomáciai kapcsolatok felvételére nem kerülhet sor, mert azok Keletnémetországot elismerték, s azzal szoros kapcsolatokat tartanak fenn.” Célkitűzéseink a Német Szövetségi Köztársaság viszonylatában. [1956. szeptember 7.] Magyar Országos Levéltár (MOL), XIX-j-1-k (NSZK, Admin., 1948–1963), 26. tétel, 1. doboz.

⁴⁴ B. Thoss: Die Doppelkrise von Suez und Budapest in ihren Auswirkungen auf Adenauers Sicherheits- und Europapolitik 1956/57. In: W. Heinemann – N. Wiggershaus (szerk.): Das internationale Krisenjahr 1956. München, 1999. 573–588.

⁴⁵ Békés Cs.: Európából Európába. Magyarország konfliktusok keresztjében, 1945–1990. Budapest, 2004. 243.

⁴⁶ P. Bender: Die „Neue Ostpolitik“. Vom Mauerbau bis zur Vereinigung. München, 1995.

⁴⁷ Horváth – Németh: i. m. 138 skk. l.

AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK ELKÉPZELÉSEI KÖZÉP-KELET-EURÓPÁVAL KAPCSOLATBAN A SZABAD EURÓPA RÁDIÓ BELSŐ ELEMZÉSEI ALAPJÁN

Az USA-ban és Nyugat-Európában az összes közép-kelet-európai politikai hatalomváltás közül a legnagyobb vihart az 1948. februári prágai kommunista fordulat kavarta. A külpolitikai okok mellett szerepe volt ebben a T. G. Masaryk alapította Amerika-barát Csehszlovákia iránt az 1938-as „árulás” miatt érzett lelkiismeret-furdalásnak éppúgy, mint annak a naiv reménynek, hogy a Moszkvával is kokettáló Edvard Beneš majd visszaláthatja országát a korábbi demokratikus körülmények közé. A nyugati közvélemény szemében sokáig nem volt egyértelmű, hogy Csehszlovákia tényleg vasfüggöny mögötti ország-e. Azt akkoriban kevesen tudhatták, hogy a szovjet vezetés Csehszlovákiának már 1944 elején kiemelt szerepet szánt hatalmi terveiben. A „jövendő világ kívánatos alapelveiről” felvázolt Majszkij-memorandum kilencedik pontja szerint a háború után „*Csehszovákiát lehetőség szerint meg kell erősíteni területileg, politikailag, gazdaságilag. Úgy kell rá tekinteni, mint befolyásunk közép- és délkelet-európai előretolt hadállására*”.¹ Az 1948. februári eseményeket annyira nem várta senki, hogy J. L. Gaddis szerint azok „*Washingtonban kisebbfajta háborús pánikot keltettek*”.² Csehszlovákia sorsa igazolni látszott George Kennan teóriáját, hogy a Szovjetunió már régen nem az a békés szövetséges, amely a második világháború győzelmi szakaszában volt.

Az USA 1945 utáni Közép-Kelet-Európa-politikája több szakaszból áll, amelyeknek itt csupán a körvonalait kívánjuk felvázolni. A világháború alatti együttműködést előbb egy bizonytalan időszak követte, melynek során az európai hatalmi politizálásban tapasztalatlan amerikai külpolitikának nem volt pontos elképzelése Európa keleti térségeiről. Az 1946–1947 folyamán megfogalmazott *feltartóztatási* doktrína (Truman, Kennan, Marshall) előbb szemléletváltozást hozott, majd az 1948-as csehszlovák kommunista puccs pedig alá is támasztotta a váltás szükségességét. A magunk részéről ezert egyetértünk Mezei Géza véleményével, miszerint a csehszlovák puccs korszakhatár jelentőségű volt.³ 1952 után a csak szavakban harcias *felszabadítás* (Eisenhower, Dulles), majd a *korlátozott együttműködés* (Kennedy, Johnson) időszak következett, amit a hatvanas évek végétől a *détente*, azaz az *enyhülés* korszaka (Nixon), s végül a „*kis hidegháború*” (Carter, Reagan) kora követett. Míg az Egyesült Államok elnökei végig nagyjából azonos fő irányvonalat követtek Közép-Kelet-Európa tekintetében,⁴ s ezert az ő szemszögükből az 1948–1989 közötti időszakot egységes egésznek lehet tekinteni, az érintett országok történetében indokolt szűkebb, azaz jellegükben a fő iránytól eltérő időszakokat megkülönböztetni.

Az alábbi tanulmány egy konkrét témát, a nacionalizmus kérdését egy konkrét időszakra, 1964-re szűkítve vizsgálja. A téma és időszak érdekességét az amerikai külpolitika *kétkulacsossága* adja. Mit jelent a kétkulacsos politizálás, és miért lehet a Szabad Európa Rádió (SZER) belső elemzése alapján a kérdést vizsgálni? Miközben a kubai válság utáni elnökök és a State Department a status quo fenntartására, sőt bizonyos korlátozott együttműködésre törekedtek – ami miatt a szakirodalom az első kooperatív konfrontáció névvel jelöli az 1962–1969-es időszakot⁵ –, Washington a szocialista tábor egységének megbontásával, fellazításával is kísérletezett. A SZER hidegháborús szerepét vizsgáló kutatások alapján kétségtelen, hogy a SZER-nek mint

a hidegháború speciális sajtóorgánumának a korabeli források és dokumentumok legszélesebb skálája állt a rendelkezésére: az amerikai külpolitikai legfelső szintjeitől, a mindenkori elnökök környezetéből, valamint diplomatáktól származó anyagoktól kezdve a sajtó számára készített nyilatkozatokon át a csak kevesek által ismert, stratégiai célokat leíró bizalmas dokumentumokig.⁶ Úgy véljük, hogy információ- és szempontgazdagságuknak köszönhetően – főképpen a korabeli keleti hírforrásokkal összevetve – a SZER belső hírelemzéseit releváns történeti forrásnak számítanak annak vizsgálatához, hogy az amerikai diplomácia 1963–1964-ben valóban kétkulacsos politizálást folytatott-e.

A SZER belső hírelemzéseit két nagyobb csoportra oszthatók. Első részük a *sajtószemle-anyagok*, amelyek az akkori viszonyok között szinte az összes rendelkezésre álló európai hírforrás (Reuters, INS, TASZSZ, Tanjug, Agerpress, PAP, ČTK, MTI, BTA, ATA) felhasználásával, valamint az írott sajtóban megjelent cikkek alapján készültek. Meglepő lehet a nagy merítés: az 1960-as években a SZER 700 nyugati és 550 keleti sajtótermékre fizetett elő.⁷ 1968 előtt például tizenkét megrendelt csehszlovák újságból és közel kéttucatnyi egyéb kiadványból készültek a csehszlovák sajtószemle anyagai. Országos napi- és hetilapokból éppúgy találunk kivonatokat, mint regionális és szakmai sajtótermékekből (Zemědělské noviny, Listy, Zítrek, Obrana lidu, Práce, Literární listy, Lidová demokrace, Rudé právo, Slobodné slovo, Új Szó). Az öt ún. célország – ahogy a SZER belső zsargonjában nevezték –: Lengyelország, Csehszlovákia, Magyarország, Románia és Bulgária közül a SZER létezésének első évtizedeiben egyértelműen az első három sajtóját figyelték jobban. A bécsi irodában e három ország sajtójából naponta készült sajtószemle. A fontosabbnak tartott összefoglalókat angolra is lefordították, így azok nemcsak az elemzők számára váltak hozzáférhetővé, hanem a SZER más nyelvű szerkesztőségei is felhasználhatták.

A belső hírelemzések másik csoportját a *helyzetjelentések* (situation report) alkották. Ezeket a Kutatási és Értékelési Osztály (Research and Evaluation Section, a továbbiakban RES) munkatársai készítették. A helyzetjelentések alapvetően a rádió szerkesztői és ideológiai stábjára készültek. A sajtószemléknél nagyobb forrásértéküket az adja, hogy ezek egy sor további hírforrás felhasználásával készültek: nyugati emigránsoktól gyűjtött információk, valamint a főleg az Egyesült Államokból származó politikai hírek, az elnök, a külügyminisztérium, a szenátus és a képviselőház különféle köreiből származó állásfoglalások, meghallgatási jegyzőkönyvek, összefoglaló jelentések alapján.⁸ A különböző eredetű és különböző módszerrel gyűjtött híreket és információkat a RES illetékes részlegei célországokra lebontott akták (files, items) formájában tárolták. 1968 körül 48 ezer aktát tartottak nyilván a SZER-ben csehszlovákiai illetőségű emberekről, valamint 26 ezret különféle csehszlovákiai gyákról, szövetkezetekről, bányákról stb.⁹ Emellett a RES könyvtárrészlege célzott könyvbeszerzést folytatott a vasfüggönyön túlról is, és ebben Csehszlovákia kitüntetett szerepet kapott. A könyvbeszerzést éppen Csehszlovákiában kezdték meg 1951-ben. A helyzetjelentések elég sokoldalúnak mondhatóak, és kitűnő forrásul szolgálnak az elemzéshez. Mi több: mind eredetükre, mind céljukra tekintettel szükségesnek véljük a részletesebb áttekintésüket, hiszen e helyzetjelentések a saját korukban Közép-Kelet-Európában csak a legkritikább esetben kaptak nyilvánosságot.¹⁰

Johson elnök közép-kelet-európai programja

Lyndon B. Johnson elnöksége (1963–1969) kezdetben aktív Európa-politikát ígért, ami azonban nagyon rövid idő alatt megtorpant. Bár már Kennedy rövid elnöksége alatt érezhető volt a hangsúlyeltolódás a külpolitikáról a belügyek irányába (Eisenhowerhez és még inkább Trumanhoz képest), arra kevesen számítottak, hogy Johnson 1964. novemberi megválasztása után korábban soha nem látott turbulenciájú belpolitikai ügyek (polgárjogi küzdelmek, szociális feszültségek), valamint az amerikai külpolitika elé tornyosuló kilátástalan vietnami konfliktus (majd háború) teljesen háttérbe fogja szorítani Európa kérdését.

Johnson 1964 elején egy szakértői csoportra, egy maréknyi „idea-man”-re bízta a feladatot, hogy az USA közép-kelet-európai politikáját összehangolja, és tanácsot adjon neki.¹¹ A csoport vezetője (1966-ig) Erich F. Goldman történész professzor volt, tagjai pedig Frederick Barghoorn, Philip E. Mosely és George Fischer, tapasztalt Kelet-Európa-specialisták. Barghoorn például több alkalommal járt a Szovjetunióban, sőt 1963 őszén tizenhat napot egy moszkvai börtönben töltött, mert kémkedéssel vádolták. Kennedy elnök személyes közbenjárására engedték ki onnan, és végül kiutasították az országból. Mivel mind a négyen keleti parti egyetemi tanárok voltak, nem meglepő, hogy általában a térség országainak differenciált megközelítését szorgalmazták.¹² Az USA kormányának – mondták a szenátus európai ügyekkel foglalkozó albizottsága előtt – „*rugalmasabban*” kell viszonyulnia Közép-Kelet-Európa államaihoz, és ki kellene használnia az egyes európai kommunista országok politikai helyzetéből adódó különbségeket (kimondatlanul is a Szovjetunió rovására). Nem javasolták viszont a rugalmas magatartást Kelet-Németország esetében, mert azzal – Mosely kifejezése szerint – mint „*merő báballammal [...] teljes ridegséggel és kiközösítően*” kell eljárni.

Nem sokkal a Goldman-féle szakértői bizottság felállítása után, 1964 márciusában egy cselekvési program került a Külügyi Bizottság európai ügyekkel foglalkozó albizottsága (Subcommittee for Europe) elé. Az Averell Harriman külügyminiszter-helyettes által megfogalmazott elképzelés teljes egészében Közép-Kelet-Európával foglalkozott.¹³ Koncepcionálisan abból indult ki, hogy a szovjet blokk országai továbbra is „*a szovjet katonai szféra befolyása alá tartoznak [...], kormányaik a Szovjetunió szövetségei maradnak, és élvezik annak támogatását. Ez a szövetség és támogatás azonban nem elég ahhoz, hogy megakadályozza a természetes és nemzeti különféleségek felszínre kerülését.*” Az USA irányvonalát ezért úgy kell igazítani – fejtette ki óvatosan Harriman –, hogy ha Kelet-Közép-Európa függetlensége nem is nő, de „*legalább csökkenjen az izoláltsága a nyugattól*!”¹⁴ Az egyes országok helyzetét elemző nyilatkozat kiemeli Jugoszláviát és Lengyelországot, mindkettőt mint „*függetlenségüket óvó államot*” (utóbbinál a katolikus egyház kérdése volt a leghangsúlyosabb). Magyarországról pedig megállapítja: „*A reformok mérsékelt irányt vettek, és erőfeszítések történtek a nemzeti megbékélés érdekében az emberek életkörülményeinek javítására. [...] Tavalay [tehát 1963-ban] több mint 80 000 magyart engedtek ki ausztriai és más nyugati országbeli utazásra.*”¹⁵

A külügyminiszter-helyettes ezután egy, az USA Kelet-Európa-politikájára vonatkozó kilencpontos programot terjesztett a szenátusi albizottság elé. Az első pont szerint: „*Alapvető célunk Kelet-Európa tekintetében, hogy lakosait teljesen függetlennek és gyarapodónak lássuk, s hogy visszaálljon természetes kapcsolatuk Európa többi részével és a szabad világgal. [...] Az USA és a kelet-európai népek között régi vérségi*

és barátsági kötelekek állnak fenn. De még ennél is fontosabb az a meggyőződésünk, hogy az igazságos és biztonságos világ eléréséhez feltétel nélküli örendelkezésre van szükség a kelet-európai országokban éppúgy, mint mindenütt máshol.”¹⁶ Az első pont keménységén némileg lazított a második: „Szeretnénk látni és igyekszünk támogatni a külső hatalom progresszív lazulását a kelet-európai államok fölött, valamint [igyekszünk támogatni] a nemzeti önállóság és sajátosság visszaszerzését. Hisszük, hogy az efféle fejlődés lassú, de biztos út a szabadság és a nemzeti függetlenség irányába.”¹⁷

A harmadik pont lényegében megismételte a jaltai nyilatkozat V. pontjának megállapítását: „Azt akarjuk, hogy a kelet-európai népek képesek legyenek szabadon dönteni saját kormányformájukról, és olyan függetlenség kialakítására, amely stabil és természetes kapcsolatot alakít ki szomszédjaikkal, beleértve a Szovjetuniót is.”¹⁸ Az USA hosszú távú céljai tekintetében „a helyzet legfontosabb aspektusa Kelet-Európában a változások által előidézett növekvő ingatlanság. Ennek következménye a kelet-európai kormányoknak az az erősödő törekvése, hogy jobban figyelembe vegyék lakosaik nemzeti érdekeit és emberi igényeit”.¹⁹ Ezért – folytatta Harriman – „az USA a lehető legnagyobb rugalmasságot fogja alkalmazni avégett, hogy befolyásolja a fejlődés kívánatos irányát”, és arra fog törekedni, hogy „minden gyakorlati úton felhasználja befolyását e cél érdekében. Ezen erőfeszítések során észben fogjuk tartani, hogy a sztálini múlttól való elszakadás útján sem a tempót, sem a módszert illetően nincs két egyforma ország.”²⁰ Mindeközben – mondja az állásfoglalás ötödik pontja – „Az USA politikája nem marad passzív. Azt az irányvonalat követjük, hogy minden rendelkezésünkre álló békés kapcsolat útján serkentsük a már megkezdődött lassú fejlődést. Erre egyre több lehetőség adódik, mivel a kelet-európai kormányok egyre többször fordulnak a nyugat felé kereskedelmi és egyéb kapcsolat céljából, egyúttal lassan leépítve a nyugatellenes akadályokat. A kelet-európai népek a maguk részéről üdvözölnek mindent, ami enyhíti elszigeteltségüket, és kapcsolatba hozza őket a mi világunkkal. A nyugatról való nagyobb tudás és a vele való gyakoribb kapcsolat arra ösztönzi őket [ti. a lakosokat], hogy még inkább előtérbe helyezték saját nemzeti identitásukat és a hazai állapotok javulása iránti vágyukat.”²¹

Az izoláció lazításának eszközeül Harriman a gazdasági kapcsolatok fejlesztése mellett („Részt veszünk ipari vásárokon Lengyelországában, Csehszlovákiában és Bulgáriában.”) az Amerika Hangja Rádiót említette mint „a fejlődésről nyújtott információk biztos áramát”.²² A koncepció hetedik pontját teljes egészében a gazdasági kapcsolatoknak szentelte: „A kereskedelem mindkét fél számára előnyös, és szerepet fog játszani a fejlődésben. Ha kereskednek velünk, a kelet-európai államok kapcsolatba kerülnek a mi szabad gazdaságunkkal, mind politikai képviselőiknek, mind lakosainak megmutatva rendszerünk dinamizmusát és gyakorlati hatékonyságát. Miközben fenn kívánjuk tartani az ellenőrzést a Kelet-Európába tartó stratégiai áruk felett, azt gondoljuk, hogy a civil kereskedelem fejlesztése hasznos és kívánatos eszköz ahhoz, hogy ezeket az államokat kapcsolatba vonjuk a szabad világgal.”²³

Néhány nappal később William R. Tyler, az elnök európai ügyekben illetékes külügyi tanácsadója is – némi történelmi fáziskéséssel – „új és változó kapcsolatokról” beszélt: „Kelet-Európa és a Szovjetunió látszólag monolitikus blokkja töredezni kezdett Sztálin utolsó éveiben.”²⁴ „Csehszlovákia tekintetében elmondható – szögezte le Tyler –, hogy az ország könnyített az utazási korlátozásokon, és javuló kapcsolatokat keres a nyugattal, benne az USA-val.”²⁵ Beszédét azzal az „absztrakt erőkre” apeláló feltétellel zárta, hogy „Ha a történelem, a geográfia és a változás erői abba az irányba haladnak, hogy ezt vagy azt a kelet-európai államot a kommunista ellenőrzés

ellenére visszahúzzák a normálisabb kapcsolatokba az európai étellel, akkor a mi érdekiünk az, hogy ebben segítsünk, ahogy tudunk.”²⁶

Johnson elnök 1964. május 23-i beszédében foglalkozott bővebben Közép-Kelet-Európával. Stílusosan megnyilatkozása apropójául a George C. Marshall Emlékkönyvtár (Lexington, Virginia) felavatását választotta; azét a Marshallét, aki az Európai Újjáépítési Tervet (Marshall-terv) bizonyos politikai feltételek mellett hajlandó lett volna Közép-Kelet-Európára is kiterjeszteni. *„Azon dolgozunk – kezdte beszédét Johnson –, hogy továbbvigyük a Marshall-terv vízióját. [...] Hirtelen fordulatok vagy drámai események nélkül”,* de azért úgy, hogy a kelet-európai népek *„megkezdjék visszaszerezni saját identitásukat”*.²⁷ *„Folytatni fogjuk a hidak építését az öblön keresztül, amely elválaszt minket Kelet-Európától. A gazdaság, a szellemi kapcsolatok, a látogatások és a humanitárius segély lesznek ezek a hidak”* – jelentette ki, nem riadva vissza bizonyos hangzatos szlogenektől sem, amikor a közép-kelet-európai kapcsolatok bővítésének okairól beszélt. *„Az első [ok], hogy új kapcsolatokat nyissunk azon országok számára, amelyek fokozott függetlenségre töreksznek. [...] Másodszer, hogy felnyissuk egy új generáció értelmét a nyugati civilizációnak azon értékei és céljai iránt, amelyekből [az új kelet-európai generációk] származnak, és amelyekhez tartoznak. A harmadik, hogy szabadabb mozgásteret biztosítsunk a jogos nemzeti büszkeség hatalmas erőinek, mivel ez a legerősebb gátja annak, hogy bármely állam uralkodjon egy másik fölött. Negyedszer, annak a demonstrálása, hogy Kelet-Európa számára az érdekek és a fejlődés ígérete a nyugattal folytatott szélesebb kapcsolatokon nyugszik.”²⁸*

A néhai Marshall tábornok szimbolikus árnyékában elmondott beszédnek több eleme is arra utal, hogy a J. F. Kennedy meggyilkolása után váratlanul hatalomba kerülő Johnson tovább akarta vinni Kennedy Kelet-Európa-politikáját. Némi változtatási szándék ugyan felfedezhető beszédének abban a részében, amely Nyugat-Európa eredményes konszolidációjáról szólt. *„Amerika és Nyugat-Európa [1945–1964 között] olyan erőssé és magabiztossá váltak, hogy ma már inkább a remény, mint az ellenségeskedés irányába tesznek lépéseket, a félelmet pedig felváltották a mutatkozó lehetőségek.”²⁹* Európa megnövekedett szerepének tudomásulvétele mellett Johnson nemcsak hogy folytatni akarta elődei (Truman, Eisenhower) Európa-politikáját, hanem Kennedyhez híven fokozott figyelemmel és átgondoltan kívánta továbbvinni. Határozottan erre mutatnak 1964 első felében tett intézkedései: az Európa-politikáért felelős tudóscsoport felállítására (1964. február), a külügyminiszter-helyettes kilencpontos programja és a Tyler-nyilatkozat (mindkettő 1964 márciusában), valamint hogy saját beszédét is összehangolta ezekkel. Nem kevesebb jelentőséggel bír Közép-Kelet-Európa köré font beszédének időzítése a Marshall-könyvtárban 1964. május 23-án: ez ugyanis egyetlen nappal követte a Michigani Egyetemen május 22-én elmondott ún. Great Society beszédét, Johnson legemlékezetesebb és legambiciózusabb belpolitikai programját.

Amint a fenti dokumentumokban olvasható, a „nemzet” és a különféle „nemzeti” jelzős szervezetek kitüntetett szereppel bírtak az amerikai legfelső külügyi irányítás szótárában.³⁰ A „nacionalizmus látható éledésének” gondolata³¹ az összes vonatkozó SZER-elemzésben megelőzi a romló gazdasági helyzetre, a fiatalok szemléletbeli változásaira vagy a vallásüldözésre tett utalásokat. Összességében a Johnson-adminisztráció 1963–1964-ben olyan bátorsággal tekintett Közép-Kelet-Európára, amilyen bátorsággal egy ugyanebben a témában írt kongresszusi jelentés fogalmazott: *„Hruscsov elfogadó magatartása a szocializmushoz vezető »nemzeti utak« lehetőségé-*

ről ajtókat nyitott a nacionalizmus látható éledésének a szovjet blokkban. A nacionalizmus erősödő hatása tükröződik a különféle gazdaságpolitikákban, amelyeket a kelet-európai országok követnek; abban, ahogy a kelet-európai rezsimek szuverén egyenlőséget igényelnek; a blokkon belüli növekvő rivalizálásban; továbbá a sokáig elnyomott helyi viszályok és ellenségeskedések újjáéledésében. A nacionalizmus tovább mélyítette a repedéseket a kommunista tömbön.”³² Sőt időnként még ennél is bátrabb volt a retorika. Walt Rostow, a külügyminisztérium vezető politikai tervezője 1964 júniusában arról beszélt, hogy az USA-nak a térségben „konstruktívan együtt kell működnie a nacionalizmus és a liberalizmus feltörekvő erőivel”, egyben arra hívott fel elhamarkodottan, hogy „segítsünk véget vetni – békés eszközökkel, és ha lehetséges – annak a kommunizmusnak, amelyet eddig ismertünk”.³³

A közép-kelet-európai nemzeti identitás megítélése

Mit értettek Washingtonban a „kelet-európai nemzeti identitás” alatt a hatvanas években? Miért kötötték össze gyakran a „nemzeti érdekek” és az „emberi szükségletek” fogalom párt, és készek voltak-e fölládozni egyiket a másikért? A SZER belső elemzései alapján úgy tűnik, a johnsoni külpolitika több szempontból is rosszul értékelte a közép-kelet-európai nacionalizmus jelentőségét. Alapvetően nem világos, hogyan képzelték el a nemzeti identitás és az internacionalista kommunizmus viszonyát. E bonyolult problémából csupán két kérdést emelünk ki: vajon Washingtonban érzékelték-e a közép-kelet-európai nacionalizmusok létezését a rendszeren belül (erre több kommunista ország felhozható példaként, a legjellemzőbb éppen Csehszlovákia volt), vagy feltételezték, hogy a nacionalizmus eleve csak antikommunista lehet? Mennyire látták a SZER korabeli elemzői, hogy a nemzeti és internacionalista elvek összeegyeztetése a kommunista blokkon belül sehol nem sikerült?

A SZER elemzéseiből kitűnik, a „nemzeti” egy általános fogalom volt, amelyet elnagyoltan használtak, vagyis a helyi árnyalatokat csak kis mértékben észlelő meghatározás volt, s amely nagyjából mindent jelentett, ami nem volt azonos a szovjet típusú identitással. Arra még képes volt a State Department, hogy viszonylag következetesen disztinváljon a kommunista országok kormánya és lakosai (government, peoples) között, de arra már nem, hogy a helyi nemzeti sajátosságokat észrevegye. A tudós igényességével elemző Mosely például nem tudatosította, hogy Kelet-Közép-Európában nemcsak az NDK kormánya, de valamennyi bábkormány. Tulajdonképpen nem kárhoztathatjuk a stratégiákat, mert számos kérdésre csak Közép-Kelet-Európa 1989-es változásai adtak választ, és ezek egyike-másika valóban váratlan fordulatokat hozott. Bizonyos alapvető kérdéseket azonban feltétlenül legalább föl kellett volna tenni, még mielőtt a nacionalizmust az USA Kelet-Európa-politikájának fundamentumává tették. Például azt, vajon képes-e egyáltalán a nacionalizmus automatikusan előidézni a kommunista rezsimek bukását? Van-e különbség az egyes nemzetek nacionalizmusa, azok fejlődési szintje, jellege stb. között? Továbbá a nacionalizmus csupán átmeneti taktikai eszköz-e a kommunizmus megbuktatásában, vagy tartós tényezőként fog működni? Mi lesz vele a kommunizmus bukása után, a konszolidációt vagy a megszületéseket fogja erősíteni? Azt, hogy az USA-ban nem modellezték a kérdés részleteit, abból is tudható, amikor 1989-től a nacionalizmus reális problémává vált, az egyetlen szuperhatalomnak nem voltak adekvát válaszai.

A Johnson-adminisztráció Közép-Kelet-Európával kapcsolatos doktrínája a George Kennan által, a hidegháború legelején megfogalmazott elveken alapult, amit

változó mértékben ugyan, de 1989-ig az összes elnök elfogadott. Főleg Kennannek arra az alaptételére lehet gondolni, hogy a hidegháborút lehetőleg békés eszközökkel kell megvívni, s hogy ezek között is kiemelt szerepe van a nyugati életmód, életforma és fogyasztás mint kívánatos példa hangsúlyozásának a közép-kelet-európai lakosok előtt. A Harriman-tervezet hetedik pontja pontosan azt a jellegzetes feltartóztatás-ideát fogalmazta meg – mint Kennan egyik legtartósabbnak bizonyult „ötletét” –, amit a SZER is évtizedeken keresztül sugallt: a nyugati gazdaság vonzó mintáját a hiánygazdaságot nap mint nap megtapasztaló tömegeknek.

A kennani elképzelés azonban idővel vesztett erejéből. Nem bizonyult teljes tévedésnek, de hiányzott belőle egy fontos szempont, nevezetesen a kommunista országokon belüli belső pozitív változás feltételezése. Sem Kennan, sem Johnson nem vette figyelembe a kommunista társadalmakban létrejött ilyen-olyan modus vivendiket, amiből eredően Kennan a „rab népek” nyugati jólét iránti vágyát, Johnson pedig a nacionalizmus szerepét értékelte túl. A blokkországok által felmutatott relatív fejlődés, s nem kevésbé az önkényuralmi eszközök által kikényszerített társadalmi apátia miatt az 1960-as évekre a kommunista országokban tényleg kialakult egy modus vivendi, aminek a figyelmen kívül hagyása fals stratégiai konklúziókhoz vezetett. Egy 1964. júniusi kongresszusi jelentés egyenesen így áltatta az amerikai politikusokat: *„A változás folyamata fokozatosan átalakítja az életmódot és a politikai kapcsolatok struktúráját a szovjet blokkban. A változások látható megnyilvánulásai megtalálhatók a térség irodalmában, művészetében, a gazdasági, politikai és ideológiai ügyek hivatalos megközelítésében. Sok szempontból a változások romboló hatása miatt a kommunista rendszer ma a zűrzavar, valamint az egység és konfliktus egymáshoz fészülő erői színterének látszik.”*³⁴ Arra viszont, hogy rossz kiindulási alapokból is lehet helyes következtetést levonni, azt a Johnson elnök környezetében működő stratégiának, Walt Rostownak a jövődi kelet-európai demokráciák iránt táplált bizalmatlansága jelzi: *„Nem várom, hogy a kifejlődő demokráciák ugyanolyanok lesznek, mint az USA-é vagy a nyugat-európai államoké. De azt várom, hogy az emberek modern társadalmat alkotnak, amelyek megfelelnek a saját demokratikus normáiknak.”*³⁵

A SZER által feldolgozott tanácsadói vélemények tükrében Johnson elnök kettős politikát folytatott Közép-Kelet-Európa irányában. Egyfelől belátta, hogy a kubai válság után parancsoló törvénnyé vált a szovjet–amerikai kapcsolatok kiegyensúlyozottságára, az európai status quo betartására való törekvés. Másfelől deklarálta a kennani feltartóztatáson alapuló lassú, fokozatos, csalogató és feltétlenül békés átalakulást szorgalmazta, ami viszont nyilvánvalóan a status quo megbontására irányult. Ezt az ellentmondásosságot (kétkulacsosságot?) mi sem tükrözi jobban, mint hogy Kennan eredeti koncepciója szerint a feltartóztatás passzív külpolitikát igényelt az USA részéről. A jelek szerint Johnson eltökélte, hogy változtat ezen: *„Az USA politikája nem marad passzív”* – szögezte le állásfoglalásának ötödik pontjában Harriman külügyminiszter-helyettes, s ez már önmagában ellentmondott a containmentnek.

A felismerés, hogy a nemzetközi kommunista mozgalom nem alkot egységes tömböt, természetesen jóval korábbi; a „repedések” stratégiai felhasználhatóságáról már 1948-ban küldött jelentéseket a CIA, illetve a Policy Planning Staff, valamint a Nemzetbiztonsági Tanács is megfogalmazott állásfoglalásokat.³⁶ Le kell szögezni azonban, hogy ennek gyakorlati megvalósítása mindig is következtelenül és inkább csak a látszat kedvéért folyt (mint például a ballonos szórólapkampányok Csehszlovákiában). Ebben az értelemben a Johnson-adminisztráció progresszívnek mutatkozott: a közép-kelet-európai országok irányában javasolt „rugalmasság”, valamint a „természe-

tes és nemzeti különféleségek” hangsúlyozásával mind a Goldman-bizottság, mind a Harriman-program épp arra tett kísérletet, hogy a differenciáló külpolitika tényleges gyakorlattá váljon a kommunista országok tekintetében. Johnson külpolitikája csak kis részben felelt meg annak a meghatározásnak, ahogy Ernst Kux értelmezte a détente-ot, vagyis a konfrontáció megszüntetése eszközének Európában.³⁷ Az enyhülés korai és sajátos amerikai értelmezéséről van szó, amely megengedte a konfrontáció egy speciális fajtáját: a közép-kelet-európai országok különbségeinek kiaknázását, nyilvánvalóan a Szovjetunió kárára. A békés feltartóztatáshoz szervesen kapcsolódó békés ékverés doktrínája Johnson után kódolódott be a feltartóztatási politikába, s maradt annak tartós eleme. Akár a Közép-Kelet-Európában titokban terjesztett nyugati könyvek hatására, akár az 1975-ös helsinki folyamat összeurópai dimenzióira tekintünk, e folyamat állomásait látjuk.³⁸

Hogyan alakult volna az USA Kelet-Európa-politikája, ha 1964 második felétől nem történnek világtörténelmi jelentőségű változások az USA-ban? A fent leírt tények, valamint amilyen értelemben és amilyen magas politikai szinteken foglalkozott Kelet-Európával elnökségének első hét hónapja alatt, kétségtelenné teszik, hogy Johnson 1963–1964-ben folytatni akarta elődei külpolitikai irányvonalát. 1964 augusztusában azonban a vietnami háború előcsatározásának számító Tonkin-incidens, 1965-től az egyre szélesedő vietnami háború, 1967 júniusában a hatnapos közel-keleti háború kötötte le a figyelmet. De a johnsoni éra belpolitikai szempontból sem tekinthető unalmasnak: legalább három jelentős politikai merénylet történt az országban (Malcom X, Martin Luther King, Robert F. Kennedy). A johnsoni adminisztráció figyelve 1964 közepén elterelődött Kelet-Európáról (1964 őszén választásokat kellett nyernie), és – legalábbis olyan intenzitással, mint a John Fitzgerald Kennedy meggyilkolását követő hónapokban – soha nem is tért vissza. Az események teljesen háttérbe szorították általában Európát, pláne annak keleti felét.

Washington legközelebb az 1968-as csehszlovák eseményekkor fordított ismét nagyobb figyelmet Közép-Kelet-Európára. 1968-ban egyfelől igazolódni látszott a stratégiáknak a nacionalizmus hatásairól korábban leírt véleménye (mind a csehszlovák–szovjet, mind a cseh–szlovák–magyar viszonyban), másfelől a State Department lanyha tiltakozása a beavatkozás ellen már a fokozatosan kiteljesedő nagyhatalmi détente szellemében fogalmazódott. Ez a – szovjet részről már korábban is érzékelt – határozatlanság az egyik magyarázata a szovjet vezetők túláradó magabiztosságának, amit Kovács Imre prágai magyar nagykövet Kádár Jánosnak 1968. augusztus 31-én írt szigorúan bizalmas jelentéséből is kiolvashatunk. „[Bohumil] Šimon [a prágai pártbizottság első titkára] szerint Brezsnyev a letartóztatott csehszlovák vezetők [Oldřich Černík, Alexander Dubček, Jozef Smrkovský, František Kriegel] mindegyikével hasonló stílusban és módszerekkel beszélt. Külön beszéltek velük PB-tagok s magas rangú katonai vezetők. Ezen beszélgetések során kategorikusan leszögezték, hogy a szovjet vezetés kész a legvégsőig elmenni, nem riad vissza semmitől, kész fegyverrel letörni mindenfajta csehszlovák ellenállást, még akkor is, ha utána úgy kell betelepíteni az országot. leszögezték, hogy ehhez a térséghez nekik stratégiai érdekük fűződik, éppen ezért soha nem fogják feladni. Tudomásukra hozták, hogy a csehszlovák vezetők nem várhatnak semmiféle hatékony segítséget a nemzetközi munkásmozgalomtól, mert sokkal nagyobb térről van szó, mintsem hogy azt a szovjet vezetés figyelembe vegye. Tudomásukra hozták azt is, hogy a Szovjetunió Csehszlovákiával kapcsolatos lépéséről tájékoztatta az Egyesült Államokat is, s hallgatólagos megegyezés jött létre, hogy az

*amerikaiak nem fognak ebbe beleavatkozni, tiszteletben tartják a Szovjetunió érdekeit ebben a térségben.*³⁹

1956-tal ellentétben Csehszlovákiában szó sem volt sem előzetes nyugati provokációról, sem utólagos nyugati beavatkozásról. A tiltakozások az ENSZ-ben és a Biztonsági Tanácsban sokkal hamarabb elhaltak, mint a magyar forradalom esetében. Johnson elnök ugyan lemondta találkozóját Brezsnyevvel, de a nagyhatalmi kapcsolatok – például a fegyverkorlátozási megállapodások terén – néhány éven belül rendeződtek. Sőt: mivel amerikai felfogás szerint a Varsói Szerződés országainak Szovjetunió által vezetett beavatkozását koncepcionálisan nem területszerzésnek, hanem *területvédésnek* fogták fel, Csehszlovákia 1968-as sorsa még érvet is szolgáltatott a hadi kiadások csökkentéséhez. Ez már nem kooperatív szembenállás volt, hanem a legklasszikusabb détente, vagy Közép-Kelet-Európa szempontjából: a békés egymás mellett élés legcinikusabb nagyhatalmi értelmezése.

Jegyzetek

¹ Németh István: *Európa 1945–2000. A megosztástól az egységig.* Budapest, Aula Kiadó, 2004. 45.

² Gaddis, John Lewis: *Most már tudjuk.* Budapest, Európa, 2001. 96.

³ Mezei Géza: *Európa kettészakítása és a kétpólusú nemzetközi rend születése.* Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 2001. 16.

⁴ A korabeli angol nyelvű forrásokban szereplő „Eastern Europe” kifejezést minden esetben „Kelet-Európának” fordítottam. Minden más esetben a „Közép-Kelet-Európa” megnevezést használok, hogy egyértelművé tegyem, tanulmányom tematikailag csak Közép-Kelet-Európát, azon belül is főként Csehszlovákiát érinti. Semmi esetre sem értelmezem a fogalmat úgy, ahogy egyes korabeli nyugati források, amelyek Kelet-Európába beleértettek mindent a Balkántól a Szovjetunióig át a közép-ázsiai kommunista országokig. A SZER-en belüli egyes jelek – például az ún. célországok és -nyelvek listája vagy a „Kelet-Európába” irányuló propaganda – arra utalnak, hogy a hidegháború korai időszakában maga a Szovjetunió nem tartozott bele a fogalomba, illetve hogy a Szovjetunió különleges státust élvezett. A terminológiai pontosítás szükségét az is alátámasztja, hogy 1989 után az egyesült államokbeli szakértők többsége áttért a Central and Eastern Europe megnevezésre.

⁵ Ld. Fischer Ferenc alapvető korszakolását, *Fischer Ferenc: A kétpólusú világ 1945–1989.* Budapest, Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 2005.

⁶ Mások mellett említendő a magyar származású diplomáciatörténész, Alfred Reisch, aki 1960–1974, majd 1982–1995 között a SZER egyik elemzője volt. Reisch az 1956–1973 között Közép-Kelet-Európába csempézett könyvek történetét kutatja.

⁷ Holt, Robert T.: *Radio Free Europe.* Minnesota, University of Minnesota Press, é. n. 110.

⁸ Holt: i. m. 104.

⁹ Holt: i. m. 109.

¹⁰ A tanulmány itt következő része az Open Society Archives (OSA) Budapest alábbi fondjai alapján készült: HU–OSA–300–2: East European Research and Analysis Department 1951–1982, ezen belül HU–OSA–300–2–1, Subject Files relating to the Bloc 1962–1982, Box 14; illetve HU–OSA–300–7: US Office 1945–1973, ezen belül HU–OSA–300–7–7, Czechoslovak Subject Files 1950–1973, Box 2. Az idézett, eredetileg angol nyelvű levéltári anyagok fordítása a saját munkám.

¹¹ HU–OSA–300–2–1, Subject Files relating to the Bloc, 1962–1982, Box 14. „Ideas on Eastern Europe for the President, Feb 11, 1964” feliratú, valamint „Want more U.S. flexibility in dealing with Bloc. March 5, 1964” feliratú dokumentumok.

¹² Goldman a Princeton Egyetemen, Barghoorn a Yale-en, Mosely a Columbián, Fischer a Cornellén tanított.

¹³ William Averell Harriman (1891–1986) demokrata párti politikus, F. D. Rooseveltnél elnöksége alatt európai különmegbízott és moszkvai nagykövet, magas rangú külügyminisztériumi tisztviselő Kennedy és Johnson hivatalviselése idején is.

¹⁴ HU–OSA–300–2–1, Subject Files relating to the Bloc, 1962–1982, Box 14, „Harriman statement before House Foreign Affairs Committee, March 10, 1964” feliratú dokumentum, 2. fólió.

¹⁵ HU–OSA–300–2–1, Subject Files relating to the Bloc, 1962–1982, Box 14, „Harriman statement before House Foreign Affairs Committee, March 10, 1964” feliratú dokumentum, 3. fólió.

¹⁶ HU–OSA–300–2–1, Subject Files relating to the Bloc, 1962–1982, Box 14, „Harriman statement before House Foreign Affairs Committee, March 10, 1964” feliratú dokumentum, 4. és 5. fólió.

- ¹⁷ HU-OSA-300-2-1, Subject Files relating to the Bloc, 1962-1982, Box 14, „Harriman statement before House Foreign Affairs Committee, March 10, 1964” feliratú dokumentum, 5. fólió.
- ¹⁸ HU-OSA-300-2-1, Subject Files relating to the Bloc, 1962-1982, Box 14, „Harriman statement before House Foreign Affairs Committee, March 10, 1964” feliratú dokumentum, 6. fólió.
- ¹⁹ HU-OSA-300-2-1, Subject Files relating to the Bloc, 1962-1982, Box 14, „Harriman statement before House Foreign Affairs Committee, March 10, 1964” feliratú dokumentum, 6. fólió.
- ²⁰ HU-OSA-300-2-1, Subject Files relating to the Bloc, 1962-1982, Box 14, „Harriman statement before House Foreign Affairs Committee, March 10, 1964” feliratú dokumentum, 6. fólió.
- ²¹ HU-OSA-300-2-1, Subject Files relating to the Bloc, 1962-1982, Box 14, „Harriman statement before House Foreign Affairs Committee, March 10, 1964” feliratú dokumentum, 6. fólió.
- ²² HU-OSA-300-2-1, Subject Files relating to the Bloc, 1962-1982, Box 14, „Harriman statement before House Foreign Affairs Committee, March 10, 1964” feliratú dokumentum, 6. fólió.
- ²³ HU-OSA-300-2-1, Subject Files relating to the Bloc, 1962-1982, Box 14, „Harriman statement before House Foreign Affairs Committee, March 10, 1964” feliratú dokumentum, 6. fólió.
- ²⁴ HU-OSA-300-2-1, Subject Files relating to the Bloc, 1962-1982, Box 14, „U.S. changing relations with East Europe, March 18, 1964” feliratú dokumentum, 1. fólió.
- ²⁵ HU-OSA-300-2-1, Subject Files relating to the Bloc, 1962-1982, Box 14, „U.S. changing relations with East Europe, March 18, 1964” feliratú dokumentum, 2. fólió.
- ²⁶ HU-OSA-300-2-1, Subject Files relating to the Bloc, 1962-1982, Box 14, „U.S. changing relations with East Europe, March 18, 1964” feliratú dokumentum, 2. fólió.
- ²⁷ HU-OSA-300-2-1, Subject Files relating to the Bloc, 1962-1982, Box 14, LBJ: Seek increased ties with bloc, May 23, 1964” feliratú dokumentum, 1. fólió.
- ²⁸ HU-OSA-300-2-1, Subject Files relating to the Bloc, 1962-1982, Box 14, LBJ: Seek increased ties with bloc, May 23, 1964” feliratú dokumentum, 1. és 2. fólió.
- ²⁹ HU-OSA-300-2-1, Subject Files relating to the Bloc, 1962-1982, Box 14, LBJ: Seek increased ties with bloc, May 23, 1964” feliratú dokumentum, 2. fólió.
- ³⁰ Harrimánél: national diversity, national conciliation, national autonomy, national independence, national identity, national interests; Johnsonnál: powerful forces of legitimate national pride.
- ³¹ „Visible resurgence of nationalism”, HU-OSA-300-2-1, Subject Files relating to the Bloc, 1962-1982, Box 14, „Excerpts – Congressional report on East Europe, June 1, 1964” feliratú dokumentum, 1. fólió.
- ³² HU-OSA-300-2-1, Subject Files relating to the Bloc, 1962-1982, Box 14, „Excerpts – Congressional report on East Europe, June 1, 1964” feliratú dokumentum, 1. fólió.
- ³³ HU-OSA-300-2-1, Subject Files relating to the Bloc, 1962-1982, Box 14, „Rostow on communism, June 5, 1964” feliratú dokumentum, 1. fólió.
- ³⁴ HU-OSA-300-2-1, Subject Files relating to the Bloc, 1962-1982, Box 14, „Excerpts – Congressional report on East Europe, June 1, 1964” feliratú dokumentum, 1. fólió.
- ³⁵ HU-OSA-300-2-1, Subject Files relating to the Bloc, 1962-1982, Box 14, „Rostow on communism, June 5, 1964” feliratú dokumentum, 3. fólió.
- ³⁶ *Ld. Mezei: i. m. 357-359.*
- ³⁷ „One of the main aims of the policy of détente was to end East-West confrontation in Europe.” *Kux, Ernst: Growing Tension in Eastern Europe. In: Problems of Communism, 29. 1980. March-April, 21.*
- ³⁸ Erről mostanában *Alfred Reisch: The West's Secret Plan for the Mind. Book Distribution to East Europe during the Cold War. Woodrow Wilson International History Project, February 06, 2008.*
- ³⁹ *T. Varga György: „Nemkívánatos nemzeti egység.” Források a Csehszlovákia 1968. évi megszállását követő napok eseményeiről. www.archivnet.hu*

**KELET-EURÓPA: TÖRTÉNELEM ÉS SORSKÖZÖSSÉG
PALOTÁS EMIL 70. SZÜLETÉSNAPJÁRA**

SZERK.: **KRAUSZ TAMÁS**

Budapest, ELTE Kelet-Európa Története Tanszék, 2006. 327 p.

Palotás Emil professzort is elérte a végzet, 70 éves lett, és íme az ezzel járó emlékkönyv. Tanítványai, tisztelői, kollégái – így szól rendszerint a felsorolás – írták a kötet egyes tanulmányait. Most is így lehetne összefoglalni, talán hangsúlyozva azt, hogy a tanítványok a szokottnál nagyobb helyet foglalnak el a szerzők sorában. Az egyes írások a szerzők betűrendjében követik egymást, mi is így haladunk, mert valamiféle tárgyi sorrendet nehéz volna találni, nyilván ezért nem is próbálkoztott vele a szerkesztő. *Izsák Lajos* és *Krausz Tamás* „Származás és szintézis” címmel írtak bevezetőt, ebben felvázolják a professzor életútját. A halk szavú professzor sohasem kavart zűrzavart maga körül, végezte a dolgát, és jeles könyvekben írta meg Kelet-Európa történetének egyes kérdéseit.

Az első tanulmány, *Bartha Eszter* írása a kelet-európai átalakulás nagy elméleteit veszi szemügyre, abból a tényből kiindulva, hogy az 1989-ben megindult változást senki sem jelezte előre. A szerző sorra veszi az azóta létrejött, post fest magyarázatokat. Ilyen például a tranzitológia, amely egyszerűen csak rövid átmeneti időszakot vár. A gazdasági elmaradottság régóta meglévő jelenség. Egyéb elméletek a világgazdasági rendszerbe helyezik bele az egész problémát. Az 1989 körül kibontakozó optimizmus semmiképp sem indokolt, az elmaradottság továbbra is fennáll. *Benedek Gábor* társadalomtörténeti kutatásai alapján mutatja be az első világháború előtti nyugdíjszabályokat. *Bíró László* az 1918 utáni királyi Jugoszlávia gazdasági problémáit a korábbi sokféle fejlődés következményének látja. A részletes bemutatás során mindig szem előtt tartja a nemzeti problematikát. *Borsi-Kálmán Béla* igényesen megfogalmazott írása azt vizsgálja, hogyan került elő a magyar közgondolkodásban a magyar-román viszony, a megoldás lehetetlensége. A kortársak valamiféle megbékélés lehetőségében gondolkodtak. A kérdés ma is megoldatlan. *Csaplár Krisztián* Hasan Bej Prishtinát, az 1912 körüli mozgalmak egyik vezetőjét mutatja be, aki az ekkor létrejövő Albániában fontos szerepet töltött be. Kapcsolatai voltak a Monarchia politikusaival is. Az ő példáján mutatja be a szerző, hogy milyen lehetetlen volt az első világháború előtti néhány évben valamiféle albán nemzeti egységet teremteni.

A Balkánról megint a Monarchia és utódállamai területére visz el *Gergely Jenő*, aki Prohászka Ottokár nézeteit elemzi, bemutatva viszonyát a kereszténydemokráciához. A tanulmány utal arra, hogy Prohászka még katolikus körökben sem volt teljesen elfogadható. *Juhász József* azt mutatja be, milyen változatos formákban jelentkezett a federalizmus gondolata a kelet-európai történelemben, illetve később a szocialista korszakban hogyan próbálkoztak valamiféle föderalista megoldással. Az összehozott elemekből álló szocialista államok azonban nem voltak képesek megszilárdulni, részekre szakadtak. *Klesitz István* kapcsolódik a legszorosabban a mester munkájához, amikor azt vizsgálja, miként próbálta a Monarchia 1878–1883 közt a Duna-kérdést a saját érdekeinek alárendelni. Ebben azonban a nyugati nagyhatalmak megakadályozták.

Krausz Tamás azt mutatja be, miként viszonyult Lenin, akinek az egyik nagyapja zsidó volt, az oroszországi zsidókérdéshez. Megvizsgálja a kérdés mai implikációit is. 1903 után különböző időpontokban írt cikkeiben Lenin mindig bírálta az antiszemita felfogást, és elítélte az antiszemizmust. A szerző részletesen bemutatja Lenin állásfoglalását a Bunddal, a zsidó munkások szervezetével kapcsolatban: a nemzeti elkülönülést a mozgalmon belül súlyos hibának tartotta. A polgárháborúban előtérbe került az antiszemita pogromok kérdése, ezeket Lenin természetesen élesen elítélte, és parancsokat adott arra, hogy lépjenek fel a pogromistákkal szemben. A szerző szembeszáll azokkal a nyugati állításokkal, melyek „a náciizmust és a holokausztot is az orosz forradalomból eredeztetik” (Nolte).

Magyar István Lénárd kutatási eredményeit összegzi a Körösbányai kolligátum nevű forrásról, amelyet 1988-ban talált meg és publikált Bulgáriában. A Blasius Kleiner tollából származó történeti feldolgozás a bolgár ferences rendtartomány 1366–1775 közti történetét tárgyalja. *Niederhauser Emil* a balkáni fejlődés fő vonását az államalakulás és a nagyhatalmi beavatkozás szempontjából összegzi. A középkori bizánci uralom után szláv államok jöttek létre, ezeket az Oszmán Birodalom elnyelte, majd a nemzeti megújulás során újabb államok jöttek létre. Az első világháború után közvetlenül a francia, majd pedig a német befolyás volt meghatározó. A második világháború után a terület szovjet fennhatóság alá került. 1989–1991 közt ismét újabb önálló államok jöttek létre. *Pók Attila* „Konfrontáció vagy kooperáció?” címmel a nyugatnémet keleti politika változásait vizsgálja az 1970-es években. Ebbe a keretbe ágyazza bele a nyugatnémet-magyar kapcsolatok normalizálódását. *Ress Imre* Kállay Béni osztrák-magyar közös pénzügyminiszter nézeteit elemzi Oroszországról, illetve a Monarchia Oroszországgal kapcsolatos politikáját. Úgy látja, hogy a keleti válság idején az orosz külpolitika erősen figyelte Kállay balkáni politikáját. *Ring Éva* az állami modernizáció orosz és balkán típusát veti össze, Oroszországban az erős államhatalom elősegítette a fejlődést, a balkáni államokban ez nehezebben ment.

Szamuely László a piacgazdasághoz vezető út magyar és kínai reformkísérleteit mutatja be a pártállami keretek között. Elsősorban a magyart elemzi, kimutatva a reform külső korlátait. A magyar esetben a külső erők (a Szovjetunió) megakadályozták a reform kibontakozását. Kínát azonban ilyen korlátok nem szorítják. Itt egyenletesebb volt az átalakulás, de a további fejlődés útja még beláthatatlan. *Szász Erzsébet* az albán származású Tepeleni Ali pasa politikáját vizsgálja. Ali a Balkánon formális oszmán fennhatóság alatt önálló államot épített ki magának. Ennek fenntartásához a Balkánon érdekelt többi hatalom jóváhagyása is kellett, a forradalmi Franciaország is beavatkozott. Végül azonban az oszmán katonai hadjárat véget vetett Ali önállóságáért törekvéseinek. *Szász Zoltán* új levéltári anyag alapján mutatja be, miként próbálták a németek – olasz segítséggel – az Erdély körüli magyar–román ellentéteket enyhíteni 1940–1942-ben. *Szvák Gyula* historiográfiai tanulmányában azt vizsgálja, hogyan látták az orosz feudalizmus kérdéseit a szovjet korszakban. A feudális rendszer orosz változatának megítélésében és elnevezésében sok bizonytalanság volt. A szerző úgy összegzi a problematikát, hogy az oroszországi feudalizmus nagyon különbözőt a nyugat-európaiktól, és ez az archaikus társadalom a 17. század derekáig fennmaradt Oroszországban. *Tapolcai László* a legkorábbi szláv történelem kérdéseit érinti, és úgy látja, hogy az ismert korai forrásokban előforduló népevek közül csak a sclaveni és antes önelnevezés vonatkozhat a szlávokra, a többi ismert változat más népeket jelöl. A zeriui elnevezés értelme ma is vitatott, melyik népet jelenti. A kötet végén *Tapolcai László* állította össze *Palotás Emil* munkáinak válogatott jegyzékét, amely hat könyvet és 39 tanulmányt foglal magába.

Nyilvánvaló, az ünnepelt szerző nem szólhat bele abba, hogy tisztelői milyen témával jelentkeznek a kötetben, de hogy ez a jelentkezés ebben az adott esetben ilyen sokágú és sokoldalú lett, mégis mond valamit: azt, milyen széles spektrumot fognak át az ünnepelt írásai. Remélhetőleg ezek száma még jócskán gyarapszik.

Niederhauser Emil

TRADÍCIÓ ÉS MODERNIZÁCIÓ A XVIII–XX. SZÁZADBAN

SZERK.: BODNÁR ERZSÉBET – DEMETER GÁBOR

Budapest, Hungarovox, 2008. 450 p.

A „*Tradíció és modernizáció a XVIII–XX. században*” című tanulmánykötet a 2007. november 15–16-én, a Tudomány Ünnepe rendezvénysorozat keretén belül Debrecenben megrendezett tudományos konferencia előadásait tartalmazza. A kiadvány szerkesztői: *Bodnár Erzsébet* és *Demeter Gábor* egyben a konferencia szervezői is voltak.

A terjedelmes kiadvány könnyen áttekinthető szerkezetű, a rendkívül színes témájú tanulmányokat a kötet szerkesztői témák szerint csoportosították. Az Oroszország történetével foglalkozó részben a hazai russzisztika hét kiváló képviselője jelentette meg kutatási eredményeit. *Szvák Gyula* (Budapest) „I. Péter ún. »modernizációja«. Módszertani és historiográfiai megjegyzések” című tanulmányában felhívja a figyelmet, hogy a nyugati történelem leírására kialakított fogalmak jelentős része nem használható az orosz történelem vonatkozásában. *Szvák Gyula* I. Péter cár reformjairól historiográfiai áttekintést ad, a 19. század közepétől napjainkig megjelent szerzők közül válogatva. A tanulmány végén, elkerülve a szavak zsarnokságát és csalárdságát, Péter tevékenységét úgy értékeli, hogy nem modernizálta Oroszországot. *Varga Beáta* (Szeged) azt a folyamatot követi nyomon, amely során II. Katalin és utódai 1764 és 1835 között sikeresen integrálták a hetmanátust, a Zaporozsjei Hadat az Orosz Birodalomba, nemcsak az intézmények átalakításával, hanem az ukrán társadalom eloroszosításával (asszimilálásával) is. *Kurunczi Jenő* (Szarvas) a cárizmus reformereinek a birodalom modernizálásában játszott szerepét ismerteti, a 19. század végét és a 20. század elejét vizsgálva. A szerző sorra veszi N. H. Bunghe és Sz. Ju. Witte tevékenységének eredményeit. A reformer pénzügyminiszterek után P. A. Sztolipin reform-konzervativizmusára tér át a szerző, és kiemeli a stolipini agrárreform komplexitását. *Bodnár Erzsébet* (Debrecen) „»Szimbolikus modernizáció.« Régi és új vonások I. Sándor korai reformpolitikájában” című tanulmányában Sándor cár 1801–1804 közötti korszakát elemzi, a Titkos Bizottság működését, a sikeres államigazgatási reformokat, majd az ifjú cár kiábrándulásának okait és a reformok leállítását mutatja be. *Sashalmi Endre* (Pécs) a politikai modernizáció és a nyelvi kérdés kapcsolatával, a Feofan Prokopovics által megalkotott uralkodói hatalom új ideológiájával foglalkozik. A szerző hangsúlyozza, hogy az autokrácia megfogalmazása mind az 1832-es, mind az 1906-os alaptörvényben világosan bizonyítja, hogy az oroszok számára az autokrácia nem jogi, hanem vallási fogalomként jelentkezett. *Seres Attila* (Budapest) „Gazdasági rekonstrukció és modernizáció külföldi tőkebevonással (A szovjet koncessziós politika tapasztalatai az 1920-as években)” című munkájában a Szovjetunió koncessziós politikájának okait, célkitűzéseit és a kudarc magyarázatait (kitérve a bürokratikus akadályokra, a nagy világgazdasági válságra és az első öt éves terv hatásaira) foglalja össze. *V. Molnár László* (Pécs) Balugyánszky Mihály pétervári munkásságát dolgozza fel. A magyar tudós az ökönomia, a pénzügyek, a jogtudomány és a pedagógia kérdéseiben

egyránt jártas személy volt, aki döntő szerepet játszott I. Sándor és I. Miklós modernizációs törekvéseinek előkészítésében, és szédületes állami karriert futott be Oroszországban. Állami hivatalnoki munkája mellett Balugyánszky tanári, jog- és közgazdaságtudományi kutatómunkájára is nagy hangsúlyt fektetett.

A Magyarországról és a Kárpát-medencéről szóló részben 14 tanulmányt olvashatunk. *F. Molnár Mónika* (Budapest) Luigi Ferdinando Marsigli gróf reformjavaslatait veszi górcső alá. A bolognai származású császári tiszt a Buda felszabadítását követő időszakban számos javaslatot tett a visszafoglalt területek berendezkedését illetően, amelyek ugyan nem nevezhetők tervezetnek, ám sok működési részletkérdést járt körbe. A szerző megállapítja, hogy a gróf javaslatai csak részben, illetve jóval később kerültek megvalósításra. *Döbör András* (Szeged) tanulmányában („A modernizáció kérdései és útjai a felvilágosodás kori magyar politikai sajtóban”) a pozsonyi Magyar Hírmondó induló, 1780. évi évfolyamában vizsgálja meg a felvilágosodás eszméit, a szerkesztő (Rát Mátyás) viszonyát a felvilágosult abszolutizmus modernizációs törekvéseihez. *Medveczky Zsuzsa* (Debrecen) „A Német Szövetség tagállamairól szóló cikkek és értekezések megjelenése a Regélő Pesti Divatlap és a Figyelmező című lapokban” című munkája első részében a címben megnevezett két reformkori folyóirat történetét tekinti át, majd a lapokban a délnémet államok hazai megítélését tartalmazó – leginkább utazásokhoz kötődő – vélemények alapján a magyar közgondolkodók állásfoglalásait a német alkotmányozás és alkotmányosság kapcsán. *Gidó Csaba* (Pécs) a vasútállomás megjelenésével járó modernizációs, urbanizációs folyamatokat ismerteti a székyei főváros és a Magyar Keleti Vasút az 1870-es években egymásra gyakorolt hatásain keresztül („Vasútállomás mint a város kapuja. Marosvásárhely és a Magyar Keleti Vasút”). *Nagy Botond* (Budapest) tanulmányában az Osztrák–Magyar Monarchia és Románia között 1872 áprilisától 1893 decemberéig létrejött kereskedelmi szerződések és vámtarifák alakulásának szentelt figyelmet. Nagy Botond véleménye szerint az egyezmények alakulását befolyásolták a nemzetközi külkereskedelmi politika változásai, a külpolitikai orientáció és az országok külkereskedelmi tevékenységében érdekelt szereplők. *Bagdi Róbert* (Debrecen) Sátoraljaújhegyi vonzaskörzetét határozza meg munkájában. Zemplén megye székhelyének lakossága a 19. század utolsó évtizedében számottevően gyarapodott. A szerző az 1896. évi anyakönyvek alapján rajzolja meg a bevándorlás irányát, a város vonzaskörzetét, és részletesen kitér a szomszédos megyékkel és járásokkal való kapcsolatára. *Miklós Péter* (Szeged) a Magyarországon 1896–1918 között fennálló, a politikai katolicizmust képviselő Néppárt megszervezését, illetve a modern tömegpárt kialakítására irányuló kísérleteket mutatja be. A szerző hangsúlyozza, hogy a modern eszközökkel működő Néppárt politikai célja alapvetően modernitásellenes volt. *Prepuk Anikó* (Debrecen) a magyar zsidósággal foglalkozó kutatások kevésbé tanulmányozott témájának, az ortodoxia hanyagolt helyzetének okait veszi sorra, majd az ortodox zsidóság és a modernizáció kapcsolatát foglalja össze. Meglátása szerint Magyarországon újkori történelmében a zsidóság azért nem hozott létre autonóm zsidó érdekeket képviselő politikai szervezeteket, mert szövetségese talált a liberális politikai életben, és ennek keretében a zsidóság egyes csoportjainak legfőbb célkitűzése megvalósíthatónak tűnt. Problémát jelentett viszont, ha a liberálisok nem álltak a partikuláris törekvések mellé. *Kerepeszki Róbert* (Debrecen) az egyetemi hallgatók és új szervezeteik, a bajtársi egyesületek viszonyát vizsgálja a zsidókérdéshez és a numerus clausushoz. A szerző az 1932 novemberében Debrecenben lezajlott zavaros esetet szemlélteti, amikor a zsidó hallgatók a fenyegetettség hatására önvédelmi lépéseket tettek, amelyek csak fokozták a velük szembeni ellenséges hangulatot. *Szendrei Ákos* (Debrecen) Justh Gyula képviselőválasztásait mutatja be 1884 és 1910 között, a politikus ellenzéki programját, illetve tevékenységének hatását Makó városára, amely Justh Gyula sikeres képviselőválasztásaival összefonódva a függetlenségi eszme egyik meghatározó terepévé és bázisává vált. *Szabó Imre László* (Debrecen) gróf Bánffy Miklós erdélyi politikus életpályáját írta meg. A tanulmány összefoglalja a férfiú politikai és diplomáciai tevékenységét, a Nemzeti Színház és az Operaház vezetőjeként elvégzett feladatait, az 1921–1922-ben betöltött külügyminiszterségét, irodalomszervező munkásságát, majd visszakapcsolódását a politikai életbe (1938–1941, 1943). *Iffy Bertényi Iván* (Budapest) tanulmányában („Képviselői import» Erdélyben, avagy az unió egyik velejárója”) a 19. század második felében az erdélyi választókerületekben mandátumhoz jutó nem erdélyi politikusok számát vizsgálja meg. Megállapítható, hogy Erdélyben növekedett az importképviselők száma, a kormánypárt számára ez a terület volt a fő bázis, egészen a Román Nemzeti Párt aktivizálódásáig (1905). A szerző több diagram, ábra beillesztésével érzékelteti a képviselők számának alakulását. *Jobbágy István* (Révkomárom) arra a kérdésre keresi a választ, hogy az egykori történeti Magyarország központi felvidéki régióiból hogyan vált határ menti periféria 1918 után. A tanulmány a szlovák–magyar határ dél-szlovákiai oldalát vizsgálja a földreform, a kolonizáció, a biztonságpolitika, az ipar és a magyar kisebbség oktatási intézményrendszere szempontjából. *Penka Pejkovszka* (Szófia) a Bulgáriában a 19. század második felében működő magyar gyógyszerészeknek szentelt figyelmet. A szerző rekonstruálja, hogy kik és miért indultak Magyarországról Bulgáriába, milyen módon vettek részt az ottani gyógyszerészet modernizációjában. A felvázolt életrajzok szerint a magyar gyógyszerészek pályafutása a török hadseregből indult ki, az önálló gyógyszerárt felállítására és megőrzésére számos objektív és szubjektív tényezőtől függött, és a patikusokra számos nehézség várt.

A Kelet-Európa történetével foglalkozó egységben kilenc tanulmány képviseli a térség legfrissebb kutatási eredményeit, Törökország és a Balkán történelmének kérdéseire keresve a választ. *Kránicz Mónika Emese* (Debrecen) a 19. század egyik legfontosabb kérdésének, a keleti kérdés vizsgálatához ad segítséget, az angol–török gazdasági folyamatokat helyezve nagyító alá („Anglia és a török reformfolyamat 1820 és 1830 között”). Az angol–török együttműködés az oroszok előrenyomulása miatt alakult ki, és ez tette lehetővé, hogy Nagy-Britannia gyakorlatilag vérszegység nélkül nyerjen teret a Török Birodalomban. *Csaplár-Degovics Krisztián* (Budapest) megállapítása szerint az albán értelmiségi réteg kezdtek óta tagja a Török Birodalom európai mintájú átalakítását szorgalmazó (ifjútörök) mozgalomnak, amely az albán nemzeti mozgalom fejlődésére is pozitív hatást gyakorolt. *Ress Imre* (Budapest) Bosznia sikeres 19. századi modernizálójának, Kállay Béninek a működését vizsgálja fel. A szerző összefoglalja a területen alkalmazott egyházpolitikát, a különböző vallási csoportokat (katolikusok, görögkeleti hívők, ortodoxok, muzulmánok) érintő, Kállay névéhez fűződő intézkedéseket. *Miczov Jordán* (Budapest) az 1920-as évekből Magyarországot és Bulgáriát revíziós külpolitikájának hátterét dolgozta fel. Összehasonlítja a két ország iparát, kapcsolatait a nyugat-európai pénzügyi központokkal, az első világháborút lezáró békeszerződések eltérő lélektani hatásait, a külpolitikát alakító elit magatartását és a diplomáciai lehetőségeket az elszigeteltségből való kitéréshez. *Demeter Gábor* (Debrecen) a bolgár külpolitika fő törekvésének (a berlini rendezés annullálása és a San Sztefanó-i béke eredményeinek visszaállításának) megvalósításához vezető utakat vizsgálja meg, és magyarizatokat keres, miért nem valósultott meg a nagyhatalmak által a macedón reformmozgalom felújításaként szorgalmazott autonómiatörekvés. *Mészáros Zoltán* (Szabadka) „A korai titóizmus pragmatikus múltkezelése” című írásában az 1945 utáni délszláv állam helyzetét és a regionális hatalmi álmok megvalósítása felé vezető lehetőségeket mutatja be. A szerző megkülönbözteti a királyi jugoszlávizmusát és az ezzel ellentétes titói jugoszlávizmust. A tanulmány megismerteti a nagyhatalmak és a szomszédos országok viszonyával a lehetséges balkáni föderációhoz, majd a Bulgáriához és Albániához történő közeledést vizsgálja fel. *Mészáros Zoltán* hangsúlyozza, hogy Jugoszláviának nem sikerült létrehozni sem a jugoszláv, sem a balkáni föderációt, ám Tito képes volt alkalmazkodni az előálló új helyzethez. *Bíró László* (Budapest) tanulmányában („Koszovó a jugoszláv államban, 1918–1991”) sorra veszi Koszovó elmaradott társadalmi és gazdasági helyzetét, majd a népességszám és az etnikai összetétel változásait. A szerző összefoglalja a térségben lejátszott politikai eseményeket, a szerb–albán vetélkedést a terület Szerbiához tartozásáért, illetve másik oldalról Koszovó függetlenségének kikialtásáért. *Mitrovits Miklós* (Budapest) munkájában a Szovjetunió eltérő válságkezelő módszereinek okait kutatja az 1956-os magyar forradalom és az 1980–1981-es lengyelországi események idején. Megállapítja, hogy a folyamatos kül- és belpolitikai változások mellett a gazdasági tényezők rendkívül fontos szerepet játszottak az események alakulásában, a katonai intervenció általi, vagy az anélkül történő válságkezelésben. *Hornyák Árpád* (Pécs) a kettős birtokosság intézményét tekinti át a magyar–jugoszláv határon a két világháború között. A szerző kiemeli, hogy a nagyhatalmi ajánlás és a Szerb–Horvát–Szlóven Királyság és Magyarország hajlandósága ellenére a kettős birtokosok helyzetét állami szinten nem sikerül megnyugtatóan rendezni. A határ menti területeken helyi szintű egyezmények megkötésével igyekeztek a saját tulajdonú föld megművelését célzó határátlépések kérdését megoldani. A szerző ezt követően az államközi megállapodásokat és azok buktatóit veszi számba. A magyar kormány 1934-ben a Népszövetséghez fordult, és végül a nagyhatalmak nyomására a két érdekelt fél közvetlen tárgyalásokat kezdett, és két szerződés született.

A Nyugat-Európa történetével foglalkozó nyolc munka szintén rendkívül sokszínű. *Madarász Imre* (Debrecen) a Risorgimento korszakára érvényesnek tartja Voltaire mondasát, mely szerint „a könyvek irányítják a világot”. *Madarász Imre* itáliai szerzőktől, majd Vincenzo Gioberti és Giuseppe Mazzini műveiből vett idézetekkel szemlélteti a tradícióhoz fűződő viszonyukat, és kiemeli, hogy a Risorgimento emberei jóval többször hangsúlyozták a tradíciót, mint a revolúciót. *Nagy Vince Róbert* (Debrecen) a Finn Nagyhercegség 19. századi történelmében a modernizáció és a nacionalizmus egymással szorosan összekapcsolódó jelenségét vizsgálja meg. *Papp Imre* (Debrecen) a francia nemesség helyzetét foglalta össze a nagy francia forradalmat követő időszakban. A szerző ismerteti a forradalomnak a nemesség életét gyökeresen megváltoztató intézkedéseit, és a nemességet három fő csoportra osztja. 1794-től a nemesség helyzete fokozatosan normalizálódott, és Napóleon idejében részben újra visszanyerte korábbi pozícióit. Politikai szerepe 1830 után csökkent, de társadalmi befolyása a század végéig jelentős maradt. *Varga Ákos* (Debrecen) a porosz hadsereg modernizációját tekinti át az 1806-ban Napóleontól elszenvedett vereségek (Jéna, Auerstadt) után. A szerző szemlélteti a katonai megújulást, aminek szükségességét a Dennewitz mellett 1813. szeptember 6–8-án lejátszott ütközet fényesen bizonyította. *Barta Róbert* (Debrecen) a brit Konzervatív Párt háború utáni modernizációs kihívásokra adott válaszában szentelt figyelmet, kiemelten foglalkozva a választási propagandával, illetve a női választók és a munkásság megnyerésének ügyével. *Maczkák Márton* (Budapest) tanulmányából a 19–20. század fordulóján New Yorkba kivándorló olaszok (főként Nápolyból és Sziciliából), illetve a Közép-Európából érkező zsidóság élet- és munkakörülményei, oktatáshoz való viszonyulásuk ismerhető meg. *Radics Zsolt* (Debrecen) munkája („A CEFTA-országok

külkereskedelmének jellemzői az ezredvégen”) hét állam: Bulgária, Csehország, Magyarország, Lengyelország, Románia, Szlovénia és Szlovákia külkereskedelmét vizsgálja meg, számos statisztikai ábrával segítve a kérdés áttekintését. A szerző általános törvényszerűségeket és sajátosságokat is keres az országok külkereskedelmi kapcsolataiban. *Lévai Csaba* (Debrecen) a svéd állam nagyhatalmi politikájának a gazdaság dinamikus fejlődésében betöltött szerepét szemlélteti. A svéd felzárkózás döntő időszaka az első világháborút megelőző két évtizedben történt, a szerző viszont a svéd történelem korábbi időszakaiban rejlő tényezőket vizsgálja meg, amelyek megalapozták a 19–20. század fordulójának lendületes gazdasági növekedését.

A kötet Európán kívüli történelmet tartalmazó részében szegedi kutatók legfrissebb kutatási eredményeit olvashatjuk. *Szilágyi Péter* tanulmánya („Az 1969-es líbiai forradalom nyugat-európai visszhangja a magyar követi jelentések tükrében”) az 1969 szeptemberüsen Líbiában lezajlott államcsínyt és annak következményeit tekinti át. Az ország gazdag olajlelőhelyei és stratégiai elhelyezkedése miatt a brit, francia, amerikai, keletnémet és olasz diplomácia élénken reagált a változásokra, ezeket a véleményeket ismerteti a szerző, magyar követi jelentéseket felhasználva. *Farkas Anikó* megállapítja, hogy a Szovjetunió befolyása a Közel-Keleten erőteljesen lecsökkent az 1970-es évek végére. Az egyiptomi–szovjet kapcsolatok Szadat 1970-ben történő hatalomra kerülése után meglazultak, és Egyiptom orientációja nyugatra tolódott. A szerző kiemeli, hogy Moszkva számára Egyiptom gazdaságilag, politikailag és ideológiailag is központi állam maradt, a szocialista Magyarország számára pedig gazdasági szempontból volt fontos a közel-keleti ország. *Prantner Zoltán* Magyarország és a Közel-Kelet kapcsolatát vizsgálja meg az 1955 és 1965 közötti időszakban. A szerző célja bemutatni Magyarország aktivizálódásának előzményeit és eredményeit az arab térségben, és két fő szakaszt különít el hazánk közel-keleti politikájában az 1950–1960-as években. Az 1956-ig tartó szakaszban a diplomáciai kapcsolatok széles körű kiépítésére tett erőfeszítések a jellemzőek, 1956 után a magyar külpolitikát a hatékonyabb érdekvédelem jellemezte.

Összegzésképp elmondható, hogy egy igényes és haszonnal forgatható kiadvány látott napvilágot. Sok sikert kívánunk a szerkesztőknek, hogy a megvalósuljon könyv vezetőjében olvasható mondat: „*Nem titkolt reményünk, hogy e találkozó rendszeresé válhatnak, lehetőséget kínálva a hosszú távú együttműködésre, eszmecserére.*” Reméljük, hogy még nagyon sok színvonalas konferenciával és kötettel örvendeztetnek meg minket.

Bodor Mária

RECONSTRUCTION AND INTERACTION OF SLAVIC EURASIA AND ITS NEIGHBORING WORLDS

ED. BY IEDA, OSAMU – UGAMA, TOMOHIKO

Sapporo, Slavic Research Center, Hokkaido University, 2006. 368 p.

A kötet kiadásának apropója a magyar országgyűlésben 2000-ben megszavazott és a külföldi negatív kritika nyomán 2003-ban módosított magyar státustörvény, amely a külföldi magyarok és Magyarország kapcsolatát próbálta rendezni. Persze az egyes tanulmányok nem a törvény magyarázatát vagy kritikáját adják, hanem a nagy kelet-európai problémát, a nemzeti kérdést járják körül, valamint ennek kapcsán a történelem térbeli megjelenésének kérdéseit. A külföldi és japán szerzők tanulmányait a szerkesztők három nagyobb csoportba osztották be.

Az első tematikai egység (a területi megközelítés lehetőségei) egy orosz szerző munkájával indul. *Alekszej D. Voszkresszenszkij* az oroszországi régiókutatásról és a mai módszertani megközelítésekről számol be: a történeti hagyománytól a társadalomtudományi magyarázatig fejlődő módszer bemutatásával. A régiót mint több államot összefogó magasabb szempontú megközelítést fogja fel, elsődlegesen orosz, de más országokban megjelent tanulmányok alapján. A tanulmány a felosztás különböző kritériumait veszi sorra. A „tisztá” történeti megközelítés az államok közötti diplomáciai, kereskedelmi és kulturális kapcsolatok szerinti értelmezést különbözteti meg. Nagy jelentőséget tulajdonít ezen belül a határ menti területeknek. A másik kritérium a civilizációs fok, amelyet egy állam elért; ebben a diplomáciai kapcsolat szerepe jelentős, s ez önmagában is lehet a felosztás alapja. Fontos szerepet tölt be az egyik országról a másikban kialakult kép, netán sztereotípjá. A strukturalista megközelítés egyik formája az, amely a sok tényező által kialakított egyensúlyt vizsgálja, de a hagyományos kapcsolat mellett a politikai gazdaságtani szempontok is figyelembe veendőek. A sok szempontú megközelítés különböző tudományágak szerint működik. Ez az egyensúlyra figyelő megközelítés új, még sok kutatást igényel.

A liverpooli Közép- és Kelet-Európa Intézetben dolgozó *Nigel Swain* a mezotérségi (közepes nagyságú térségi) megközelítést külön is kidolgozza. A szláv-ázsiai megatérsegen belül három mezotérseget különböztet meg: Kelet-Európát, Közép-Euráziát és a Távols-Keletet Szibériával. A szocializmus bukása utáni korszakban az európaizálódás folyamatát vizsgálja. Példaként a bulgáriai és a romániai helyi

kormányzat jellegét veti össze, funkciójuk, teendőik szerint. Egyik országban sem volt korábban kifejlődött tényleges önkormányzat, ezért a fordulat után sem látták szükségesnek a mélyreható közigazgatási reformot. A szerző a reform ügyében széles körben interjúkat készített, és ezek alapján úgy látja, hogy a vidéki, mezőgazdasági körzetekben működő önkormányzatok reformját érdemben nem valósították meg.

Ieda Osamu egyfajta kelet-európai öntudat elzöményeit vizsgálja, és ezt a közép-európai tudatban találja meg. Konkrétan a közép-európai vámunió eszméjének a kibontakozását mutatja be. Ezt akár az új Európa mintájának is lehetne tekinteni. A magyar agráriusokat már a 19. század vége óta foglalkoztatta, egy összeurópai vámuniót képzeltek el. Később a fennálló körülményeket látván ugyan csak közép-európainak tervezték, szövetségekre alapozva, de sohasem próbálták megvalósítani. A magyarországi németek számára a kérdés nem volt lényeges.

Ildar Gabdráfikov és *Henry E. Hole* az oroszországi és ezen belül a baskíriai változások mérlegét igyekeznek megvonnai. Hole úgy látja – nem egyedül persze –, hogy Oroszországban az átalakulás egy patrimonialis prezidencializmust eredményezett. Az elnök, akit választanak, szétosztja hívei között az állami és egyéb jövedelmező funkciókat. Azt a rendszert, ami Oroszországban a változások nyomán kialakult, nevezték már neopatrimonialis rezsimnek, központosított caciquizmusnak, ami a szultanátushoz is közel áll. Ezt Oroszországban Murtag Rahimov baskír elnök képviseli 2003-as megválasztása óta. Szakított addigi pártjával, elhagyta Jelcint, úgy nyerte meg az elnökválasztást 2003-ban. De Rahimov is kezdte elveszíteni az uralmát az állami élet egyes szektorai felett az ellenőrzésben. Putyin támogatásával a gazdasági életben új elitek alakultak ki.

Regionális integráció Közép-Kelet-Európában és Romániában a kötet második részének az összefoglaló címe. *Constantin Iordachi* a kettős állampolgárság kérdését Kelet-Közép-Európa és Magyarország vonatkozásában vizsgálja az etnikai feszültségek szempontjából. Röviden bemutatja a nyugat-európai helyzetet. Itt az államok részéről erős volt az ellenállás a kettős állampolgársággal szemben, mert úgy tekintik, mint beavatkozást egy másik ország belügyeibe. Ennek ellenére bizonyos mértékben itt is terjed a jelenség. 1986-ban már közel egymillió francia–algériai kettős állampolgár volt. Az ENSZ is legalizálta a különböző állampolgárságú házastársak esetében. Újabbban az államot cserélőknek, azaz egy más államba áttelepülőeknek megengedik a kettős állampolgárságot, még Amerikában is (Mexikó, USA). Kelet-Európában főképp a nemzeti összetartozás (képzelt közösségek) megléte miatt van jelen, és annak a következménye, hogy a politikai jogok tere kiszélesedett. Kelet-Európában a kommunizmus bukása után vált szükségessé a kettős állampolgárság rendezése, különösen Csehszlovákia és Jugoszlávia felbomlása után. De komoly nehézségeket és feszültségeket is okoz a jusozsláv utóállamok, továbbá különösen Oroszország és Ukrajna között. Románia viszont könnyen elérhetővé teszi a román állampolgárság megszerzését. A 2001. évi státustörvény a magyar nemzetiségű külföldiek számára több előnyt biztosít. A külföldön élő kisebbségekkel a kulturális kapcsolattartás az általánosan elfogadott. Az egyes országokban a tényleges helyzet szabta meg a rendezés módját.

Kántor Zoltán Magyarországot, a romániai magyarok és Románia viszonyát mutatja be a regionális és nemzeti identitás szempontjából. Végigtekinti a nacionalizmus különböző meghatározásait, majd áttekintést ad a kelet-európai fejleményekről az első világháborútól kezdve. A romániai magyar kisebbség erőteljesen támogatta a nemzeti identitás kibontakozását. Az adott téma kapcsán a szerző kifejti nézeteit a kisebbségek erősödő nemzeti tudatosságáról. Az egyes országok kisebbségi törvényhozását is összehasonlítja. A státustörvényt a posztkommunista nemzetépítés jelenségének tekinti.

Steven D. Roper azt mutatja be, hogyan szolgálta Moldáviában a köznevelés a moldáviai identitás formálását az 1990-es években. Az identitás kialakítása tekintetében fontos tényező viszont, hogy a lakosság jelentős része az orosz nyelvet használja a mindennapi érintkezésben. Felvetődött az is, hogy az orosz nyelvváltás Moldávia állami nyelvvé a moldáviai mellett. Az identitás formálásában persze a történelem tanításának nagy szerepe van. A probléma az iskolai nyelvtanítás során is felvetődött, a csak románul oktató iskolák látványosan előnyös helyzetbe kerültek az orosz nyelvűekkel szemben. A kérdést Moldávia hovatartozásának a kérdését is: Európához tartozik, vagy továbbra is elsősorban Oroszországgal és Ukrajnával kell kapcsolatokat tartania.

A kötet harmadik része – mint a címe is mutatja: A Kaukázus, Belső-Ázsia és a külső világ – még nagyobb perspektívát tekint át. *Paul Werth* az örmény egyházfő, a katolikus és a birodalmi Oroszország viszonyát világítja meg. A nehézséget itt az okozza, hogy a katolikus az országon kívül élő örmények egyházfője is, ezért a cári kormánynak mindig a külföldre is tekintettel kellett lennie. Ebben nagy szerepet játszott, hogy a katolikus eredetileg orosz vagy oszmán alattvaló volt. Az orosz kormánynak nem volt módja arra, hogy befolyásolja a katolikus politikáját. Az örmények helyzete hasonlított az oroszországi katolikusokéhoz.

Maeda Hirotake egy 18. századi történetíró, Fazli Khuzani nézeteit mutatja be a kaukázusi népek kötelező migrációjának menetéről, amelyet a perzsa Szafavida-dinasztia kényszerített ki. A cikk csak a kaukázusi politikát elemzi, amely elsősorban az uralkodótól függött. Maeda a függelékben több részletet közöl Fazli művének perzsa szövegéből és ennek angol fordításából.

Victor A. Shnirelman azt vizsgálja, hogyan tárgyalta a szovjet történetírás a csecsenek és ingusok oroszellenes harcait, miként befolyásolta a konkrét szovjet helyzet az események értékelését. A központi figura Samil imám, aki az itteniiek számára nemzeti hős. A szovjet történészek hol majdnem hogy elismerték ezt, hol viszont éppen negatív, sőt népellenes figurának ábrázolták. A „népek közti barátság” és az „önkéntes csatlakozás” (más hódítók elkerülésére) volt az uralkodó téma. Samil értékelésébe még magas rangú politikai tényezők is, területi párttitkárok stb. beleszóltak, és bírálták Samilt. A történeti emlékezet azonban ellenállt a hamis értelmezéseknek.

Arai Yukiyasu azzal foglalkozik, miképpen hatott a politika a mai mongol nyelv újabb fejlődésére. Bemutatja az eredeti mongol írást és annak három későbbi változatát, ugyanis ezek használata politikai kérdés volt. Részletekben szól a burjátok és a kalmükök nyelvhasználatáról (mongol nyelvjárásokról van szó). A szerző tárgyalja az 1931-ben megindult „latinizálást”, amikor az eredeti írásról a latin betűk használatára tértek át; ezt egy 1931-ben Moszkvában tartott konferencia határozta el. Mongóliában egy évig használták a latin írást, majd a többség egy időre visszatért az eredeti íráshoz. De utána fokozatosan áttértek a cirill betűkön alapuló írásra (1941). A kalmükök már 1924-ben.

Suda Masaru a mahallák, a választott népi gyűlések szerepét mutatja be Üzbegisztánban. A civil társadalmat a kormányzat hozza létre. Esetleg a demokrácia keleti formáját lehet ebben látni. A demokráciára való áttérés még kérdéses. Egy rövid (két oldalas) mellékletben ad áttekintést az egykori szovjet közép-ázsiai köztársaságok statisztikai adatairól.

Láthatóan valóban széles kérdéskört ölel fel ez a kötet. Sok értékes adatával jól használható a tájékoztatásra is, kiadása tehát igen hasznos volt. A recenzens csak azt sajnálja, hogy a gyakran említett magyar példa kapcsán a külföldiek írásaiban nyoma sincs valamiféle megértésnek, tudniillik a magyarok mit és miért tettek a nemzetiségi ügyben. Úgy látszik, a trianoni békeszerződés óta Magyarország egyértelműen „rossz fiú” marad, az ezeréves elnyomó. Fellebbezés nincs.

Niederhauser Emil

A TÖRTÉNETÍRÁS ÚJ TENDENCIÁI A RENDSZERVÁLTÁS UTÁN KELET-EURÓPÁBAN SZERK.: CSAPLÁR-DEGOVICS KRISZTIÁN – KRAUSZ TAMÁS

Bp., L'Harmattan Kiadó – ELTE BTK Kelet-Európa Történeti Tanszék, 2007. 266 p.
(Kelet-európai tanulmányok, 1.)

Kelet- és Kelet-Közép-Európa 20. és 21. századi történelme tele van feszültségekkel, ellentmondásokkal, politikai, etnikai, nagyhatalmi vitákkal, kölcsönös meg nem értéssel, sértődöttséggel. Az évezredek gyökerekként rendezhető problémák lényegében megoldhatatlanok, hiányzik egymás értékeinek és másságának elfogadása, a kölcsönös tolerancián nyugvó politikai kultúra.

A Szovjetunió fokozatos meggyengülése, majd összeomlása, a bipoláris nemzetközi hatalmi rendszer megszűnése új helyzetet teremtett a térségben a 20. század nyolcvanas éveitől. A totalitárius modell lebontása, a korai kapitalizmus jegyeit „modern köntösben” megjelenítő rendszerváltás a maga durvaságában hozza a felszínre a kelet- és kelet-közép-európai országok valamennyi gazdasági, politikai, etnikai, kulturális gondját, immár két évtizede. Az emberek többsége feszült, ideges, minden apró dologtól azonnal a „plafonon” van. A demokrácia hangzatos és meglepő jelszavával fokozatosan megerősödő globális kapitalizmus új egyenlőtlenségen nyugvó rendszere szervesen összekapcsolódik az informatikai „butítással”. Természetesen nem arról van szó, hogy a számítógépes világ általánosságban elfogadhatatlan lenne, ellenkezőleg: a 21. századi kapcsolatrendszerek működésének elengedhetetlen feltétele a komputer. Ugyanakkor az is látható, hogy a társadalom többségét alkotó bérből és fizetésből élők a nap huszonegy órájában „helyzetbe hozhatók”, folyamatosan teljesíteniük kell. A számítógépen felnövő fiatal generációk általánosságban már a „géppel” élnek együtt, mást nem olvasnak, új jelrendszert alakítanak ki, nincsenek tisztában anyanyelvük grammatikájával, hazájuk történelmével.

A globalizált piacgazdasági rendszer, a nemzeti értékek és a történelmi hagyományok elválaszthatatlank egymástól. Szükség van olyan tradicionális kiadványokra, amelyek hozzájárulhatnak a jelzett szimbiózis megteremtéséhez. Ebben a körben az egyik legszínvonalasabb munka a közelmúltban megjelent és most ismertető kötet. A tanulmánykötet szerzői ismert Kelet- és Kelet-Közép-Európával foglalkozó történészek. A terjedelmi korlátok miatt sajnos nem lehet valamennyi szerző értékes munkáját részletesen bemutatni, ezért célszerűbb valamennyi közreműködő tanulmányát néhány mondatban összefoglalni.

Benedek Gábor „Pillanatképek a prágai Szlavisztikai és Kelet-európai Tanulmányok Intézetének életéből” című tanulmányában mindenképpen a következőket emeli ki: a 2001-ben létrejött új intézmény – a prágai Károly Egyetem Bölcsészettudományi Karán megszervezett Szlavisztikai és Kelet-európai Tanulmányok Intézete, melynek vezetője Tomáš Glanc – a modernizálást tartja a legfontosabbnak. A hagyományos filológia helyett a térséget új módon megközelítő tanulmányokra van szükség, amelyek

felhasználják a modern nyelvészet, a kulturális antropológia és az irodalomtudomány eredményeit. *Ring Éva* „Új irányzatok a lengyel történetírásban a rendszerváltás után” című írásában többek között azt hangsúlyozza: „A marxista történetírás hagyatékából a gazdaságtörténeti irányzat maradt fenn legtovább – a lengyel iskolának számtalan kiemelkedő alakja volt (Andrzej Wyczański, Antoni Mączak, Jerzy Topolski, Henryk Samsonowicz), a legnagyobb hírnévre és nemzetközi elismertségre azonban Witold Kula tett szert, aki a leggyakrabban idézett lengyel történészek közé tartozott az angol és francia historiográfusok körében.” *Juhász József* „A »rendszerváltó történetírás« a délkelet-európai historiográfiában” című színvonalas cikkében a kelet- és kelet-közép-európai térség egyik legbonyolultabb témájával, Jugoszlávia felbomlásával foglalkozik. A szerző jogosan állapítja meg: „A délszláv államokban a jelenkor-történeti kutatások centrumában nem a társadalmi-gazdasági átalakulás értelmében vett rendszerváltás áll, hanem az egykori közös állam felbomlása, az 1990-es évek háborúi, valamint – és legfőképpen – Jugoszlávia értékelése.”

Bartha Eszter „Good bye, Lenin? Az eltűnő munkásosztály nyomában” című tanulmánya a társadalmi modellváltás összefüggésében az egyik leglényegesebb szociológiai réteggel, a munkásosztállyal foglalkozik. Rendkívül megfontolandó a szerző megjegyzése: a rendszerváltás utáni szakirodalomból több ok miatt is kimaradt a munkásosztály. A munkásosztály politikai akcióinak hiánya például azt igazolta, hogy egy „osztály” nevében lehetetlen mozgósítani és megragadni az embereket.

Krausz Tamás „Lenin élete a historiográfia tükrében” című igen értékes tanulmánya a 19–20. század egyik legvitatottabb gondolkodója és politikusa, Vlagyimir Iljics Uljanov (Lenin) élete néhány fontosabb időszakát elemzi. Talán elég kiemelni Krausz Tamás három mondatát: „Halála előtt két nappal tolkocsiban ment utójára vadászni a környező erdőbe, szerette nézni, ahogyan nyúlra vadásznak, ő maga persze már nem tudott fegyvert tartani a kezében. Nyilván megfordult a fejében, hogy az ételtől búcsúzik, amelyetől megkapta a beteljesülést: a forradalmat. Mégis, halála előtt csalódott volt, mert látnia kellett: a *mű* torzó maradt.”

Zahorán Csaba „Az 1918–1919-es impériumváltás ábrázolása az új cseh és román történeti szintézisekben” című anyaga az első világháború utáni időszak két fontos kérdését, Csehszlovákia és Románia megalakulásának történelmi összefüggéseit elemzi cseh és román történeti munkák alapján. Különösen a következő mondatot érdemes kiemelni: „A cseh és a román szerzők egyaránt részletesen foglalkoznak a diplomácia szerepével és a békekonferenciával.” *Borsi-Kálmán Béla* „Adalékok az első román koncepció per történetéhez. A temesvári diák-összeesküvés (a „Leventeper” 1919–1920) históriája” című tanulmánya alapvető politológiai tárgyú kérdést vizsgál: az első világháború után az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásának speciális összefüggéseit. Reálisan állapítja meg a szerző: az egykori Délvidék nemzetgazdaságilag legértékesebb keleti zónáját Bukarest és Belgrád alapvetően vitatható történelmi jogon, ugyanakkor kétségbevonhatatlan nyers gazdasági, közlekedési, hadászati érvek alapján teljes egészében magának követtele.

Mitrovits Miklós „A lengyel–szovjet viszony 1945 után a legújabb orosz historiográfiában” című cikke a második világháború utáni időszak egyik legérdekesebb kérdése, az orosz–lengyel viszony több fontos összefüggését elemzi. Már a második világháború során vitatott volt Lengyelország társadalmi berendezkedésének és területi integritásának kérdése. Jogosan állapítja meg többek között a szerző, hogy Lengyelország kiemelt fontosságú volt a második világháború utáni periódusban a Szovjetunió számára. A Szovjetunió nyugati szomszédjaként kulcsfontosságú pozíciója volt az új szuperhatalom biztonságpolitikájában.

Csaplár-Degovics Krisztián „Hungarikum Tiranában” című dolgozata a magyarok számára kuriózumnak számító világba kalauzol: Albániába. Teljesen igaza van a szerzőnek, amikor azt hangsúlyozza: „A magyar nemzet eszmei hagyatékának számos gyöngyszeme egészen váratlan helyekről is előkerülhet.” *Sinani, Shaban* „Eredeti Liszt-iratok Albániában” (albánból fordította Csaplár-Degovics Krisztián) című, úgyszintén speciális anyaga Liszt Ferenc albániai kötődését vizsgálja. A szerző a következőt emeli ki: a Liszt Ferentől származó eredeti dokumentumok egyik fondja a tiranai Központi Állami Levéltárban található.

Balogh László

FUTAKY ISTVÁN GÖTTINGA

A GÖTTINGENI GEORG-AUGUST EGYETEM MAGYARORSZÁGI ÉS ERDÉLYI KAPCSOLATAI A FELVILÁGOSODÁS IDEJÉN ÉS A REFORMKOR KEZDETÉN

Budapest, MTA Egyetemtörténeti Albizottság, ELTE Levéltára, 2007. 240 p.

(Felsőoktatás-történeti kiadványok. Új sorozat, 7.)

Tudományos pályám első szakaszában felsőoktatás- és tudománytörténettel is foglalkoztam, ma is kiemelt szerepet kap kutatómunkámban a kulturális diplomácia részeként Magyarország nemzetközi tudományos

kapcsolata. A 20. század tudománytörténetét vizsgáló kutató szívesen olvassa azokat a tudományos eredményeket, amelyek feltárják a magyar és az egyetemes művelődés- és tudománytörténetet befolyásoló tényezőket. Nagy szellemi élményt jelentett számomra Futaky István Göttinga című könyve. Göttingenről nemcsak azért jó olvasni, mert ott található a világ egyik leghíresebb egyeteme, hanem azért is, mert a II. György angol király által 1734-ben alapított Georg-August Egyetemen fennállásának első száz éve alatt 494 magyarországi és erdélyi hallgatót folytatott hosszabb-rövidebb ideig tanulmányokat. Közülük hazatérésük után kétszázötvenen valamilyen irodalmi tevékenységet fejtettek ki.

A kötet középpontjában a Georg-August Egyetemen tanuló kiemelkedő magyarországi és erdélyi személyiségek, valamint a magyarországi tudományosság és a göttingeni egyetem kapcsolatainak bemutatása áll. A könyv jelentős hozzájárulás a magyar tudománytörténehez, mert a Georg-August Egyetem – miként Kosáry Domokos jelezte korszakalkotó monográfiájában – magyar vonatkozásban a felvilágosodás legfontosabb német közvetítő központjának szerepét töltötte be.

A kötet szerzője, Futaky István nem peregrinusként, hanem politikai üldözöttként került Göttingenbe. Ott lett irodalmár és művelődéstörténész, professor, a hungarológiai kutatások kiemelkedő személyisége. Futaky 2007-ben nemcsak egy igen kiváló könyvet tett a magyar és a német tudománytörténet asztalára, hanem kutatásaival a nemzetközi tudománytörténet gazdagítását is elősegítette. A kötetrel Futaky több évtizedes, részint még publikálatlan gyűjtő- és elemzőmunkájának összefoglalását tárja az olvasó elé. Göttingen magyar vonatkozásairól korábban már több feldolgozás született. Így többek között Cholnoky Jenő Körösi Csoma Sándorról készült dolgozata, illetve Borszák István Budai Ézsaiásról szóló monográfiája, valamint Farkas Gyula tanulmánya.

A 11 fejezetből álló könyv első fejezeteiben a magyarországi és erdélyi diákok 18–19. századi németalföldi tanulmányait tárja fel. Megtudjuk, hogy peregrinusaink hazai lehetőségek hiányában keresték fel a német univerzításokat, amelyeknek azonban a 14. század előtt csupán mellékszerep jutott. A helyzet a reformáció után gyökeresen megváltozott, ezután Németország vette át a vezető szerepet az egyetemjárásban. A kutatásból világossá válik, hogy a 18. század elején még jelentéktelen Göttingen a legmodernebb egyetem városa lesz. Már az első tanári generációhoz több kimagasló professzor tartozott. Az 1837-ben százéves jubileumát ünneplő egyetem túljutott fénykorán, majd a század vége felé a természettudományok révén újra virágzásnak indult.

Futaky az egyetem történelének ismertetésekor fontosnak tartotta a peregrinusok nevezetes tanárainak – így a magyarság szempontjából vitatott Johann Christoph Gatterer és August Ludwig von Schlözer – bemutatását. A munkából azt is megtudhatja az olvasó, hogy röviddel az egyetem alapítását követően kialakult a magyar történelem iránti érdeklődés. Schlözer előadásait 324 magyar és transylvanus diák hallgatta, köztük Berzeviczy Gergely, Podmaniczky Sándor. A magyar történelmet Schlözeren kívül Ludwig Timotheus Spittler kutatta behatóan. A történészek mellett a szerző megismertet a filológia és a filozófia kiváló professzoraival, elsőként Christian Gottlob Heynével. Heyne tanítványai között találjuk Budai Ézsaiást. Heyne nemcsak szakmai kiválóság volt, hanem „tudományos menedzser” is, mert segítette érdemes tanítványai akadémiai taggá választását. Heynének nagy tisztelője volt Kazinczy Ferenc. Sokáig élt a magyar diákok emlékezetében a Kant bíráló Johann Georg Heinrich Feder. Berzeviczy Gergely szellemi fejlődésében is jelentős szerepe volt Feder professzornak. Johann Gottfried Eichhorn orientalista a legnagyobb szolgálatot a magyarságnak Körösi Csoma támogatásával tette.

A természettudósok közül Georg Christoph Lichtenberg említendő, akivel számos magyar került kapcsolatba. Lichtenberg segítette magyarországi tanítványai, többek között Berzeviczy és Podmaniczky tudományos pályáját is. Gyarmati Sámuel és Lichtenberg baráti viszonyáról több dokumentumban találunk adatokat. A professzor előadásairól több hazai tanítvány készített jegyzeteket. A gazdaságtan professzora, Johann Beckmann előadásain Telegi István és Telegi László is részt vett. A könyvből azt is megtudjuk, hogy Berzeviczy legfontosabb tanára Johann Beckmann volt. Beckmann tanainak hatását a hallgatókra műveinek magyarországi felhasználásában is megfigyelhetjük.

A legismertebb göttingeni hallgató, majd professor Carl Friedrich Gauss volt, aki 1795–1798 között matematikát, fizikát és csillagászatot hallgatott a híres egyetemen. Gauss korszakalkotó tudományos eredményeieről világszerte a matematika fejedelmeként tisztelik. Tudománytörténészeink szerint 1796-ban a göttingeni egyetemen kötött barátságot Bolyai Farkassal, ami a magyarországi tudományfejlődés szempontjából fontos csemenné vált. Gauss Bolyai János eszményképe lett. Gauss személye ismerőse és tanítványa volt még a csillagász Tittel Paul, a budai csillagvizsgáló későbbi igazgatója.

Göttingen volt egykoron a kritikai bibliakutatás talán legfontosabb németországi fellegvára. A teológia váltakozó szerepét figyelhetjük meg peregrinusaink göttingeni pályafutása idején. A filológiai módszereket alkalmazó göttingeni Gottlieb Jakob Planck több magyar diákra és a hazai teológiára nagy benyomást gyakorolt. A jogtudományi karon a magyar diákok általában „csak” a más karokon folytatott tanulmányaik kiegészítése, látóköriük kiszélesítése céljából tanultak. Egyes professzorok azonban – így például Johann Stephan Pütter – több magyar diákra, többek között Podmaniczky Józsefre és Budai Ézsaiásra szellemi hatást gyakoroltak.

Futaky István könyve nagyobb teret szentel az egyetem magyarországi és erdélyi származású tanárainak. Köztük az egyik leghíresebb, Segner János András az orvosi és a filozófiai kar professzora volt. Híres teológus volt a pozsonyi születésű Kern János Mihály. Az egyetem magántanára volt a vallástudomány hallgatójából matematikussá és fizikussá lett Bucsányi Mátvás. Kissé mellőzött, díjazás nélküli rendkívüli professzor volt Heismann Mihály filozófus, aki kései elismerésnek tekinthette, hogy a Pestre telepített egyetem filozófia-professzora lett.

Göttingenbe kijutni igen sok protestáns diák vágya volt, de a vágyakat sokszor meggátolta Bécs. Több protestáns központban, így Debrecenben az egyházi hatóságok is akadályozták néha a kiutazást. Az egyetem első magyar hallgatója a nagyszebeni Jakobus Andreas Fabricius volt, akit 1734-ben vettek fel a hittudományi karra. Az első időszakban elsősorban a németországi viszonyokban jól eligazodó és támogatást kapó szász fiatalok nyertek felvételt. A peregrinus diákok zömét protestáns tanintézetek küldték Göttingenbe. Az erdélyi szászok után hamarosan megjelentek a felvidéki és a dunántúli német és magyar etnikumú evangélikus hallgatók is.

A göttingeni magyar diákok jó része kiemelkedő tudományos pályát futott be. A leghíresebb göttingeni magyar diákok egyike, Ráth Mátvás, az első magyar nyelvű újság, a pozsonyi Magyar Hírmondó szerkesztője 1773-ban iratkozott be a hittudományi karra. Szintén jelentős hírnévre tett szert a hazai oklevéltan és statisztika úttörője, a késmárki Schwartner Márton. Az egyetem hallgatója volt az igen tehetséges Egnl János Keresztély, aki történeti, filológiai és filozófiai tanulmányokat folytatott. Az egyetemen tanult a később a sárospataki főiskolán rendkívüli tanárává választott Nitsch Károly Dániel. Schedius Lajos egyháztörténész, valamint filológus és esztétikaprofesszor is a Georg-August Egyetem padjait köptatta. Az enciklopédikus anyaggyűjtésben kimagasló Romy Károly György szintén göttingeni diák volt.

A kötetből képet kapunk a magyarországi református kollégiumok göttingeni hallgatóiról is. 1777–1831 között 119 debreceni kollégista volt a göttingeni egyetem diákja. 1792-ben érkezett Göttingenbe Budai Ézsaiás. A magyar klasszika-filológia úttörője. Budai Ézsaiás is Heyne tanítványa volt. Budai barátja, debreceni diáktársa. Sárvári Pál szintén göttingeni diák volt. A híres Hatvani István tanítványa elsősorban a reáltárgyakban kívánta magát tovább képezni. Szintén debreceni diák volt Lengyel József, aki 1796-ban érkezett Göttingenbe. Hazatérve kanti filozófiát tanított Debrecenben. Barcafalvi Szabó Dániel pataki diák 1791-ben, negyvenévesen iratkozott be az egyetemre. Kézy Mózes, Kazinczy barátja matematikát és fizikát tanított Göttingenben.

Futaky részletesen megismertet Göttingen erdélyi protestáns hallgatóival. Elsőként Benkő Ferencet mutatja be, aki természettudományi előadásokat hallgatott. Benkő később a magyar művelődéstörténetben elvülhetetlen érdemeket szerzett azzal, hogy megteremtette a magyar ásványtani szaknyelvet. A leghíresebb erdélyi diák Bolyai Farkas volt, aki 1796–1799 között volt a Georg-August Egyetem hallgatója. A később jelentős tudományos pályát befutók között volt Körösi Csoma Sándor. Számára a göttingeni egyetem az elmélyült tudományos felkészülést jelentette. göttingeni tanulmányai végére az általa ismert nyelvek száma tizenkettőre emelkedett. Tudományos fejlődésére Johann Gottfried Eichhorn orientalista gyakorolta a legnagyobb hatást. Futaky István megismertet több közrendű, elsősorban orvos hallgatóval is. Hosszú a sora azoknak az arisztokratáknak, akik a göttingeni egyetemen tanultak. A Telegi családban valóságos hagyománya volt a Göttingenbe utazásnak. Az első Telegi, aki a híres egyetemre járt, Telegi Pál volt, 1753–1755 között volt az intézmény diákja. A Telegiek Göttingenbe járása a 19. században folytatódott. A kötet megismertet Podmaniczky József, Berzeviczy Gergely és Podmaniczky Sándor göttingeni tartózkodásával, de képet kapunk szünidei németországi utazásairól is. A könyv érdekes része az a fejezet, amely bemutatja, hogy a Habsburg Birodalom miként vetette „vagyázó” szemét Göttingenre.

A könyvből megismerjük a magyar szempontból fontos tudományos intézményeket, így a Göttingeni Tudományos Akadémiát, amelyet 1751-ben alapítottak, a londoni akadémia példáját követve. Az akadémia kültagjai közé több magyart is választottak. Külső tag volt többek között Hell Miksa, Born Ignác, Veszprémi István, Engel János, Gyarmati Sámuel, Asbóth János, Berzeviczy Gergely, Kitaibel Pál, Lenhossék Mihály. Tiszteleti tag lett Telegi Sámuel, Festetics György és Széchenyi Ferenc.

Futaky István megismertet a világ legrégebb ma is működő tudományos kritikai szemléjével, a Göttingische Gelehrte Anzeigennel (GGA), amely a 18. századi Európa vezető kritikai orgánuma volt. A GGA régi évfolyamaiban sok magyar vonatkozású könyvismertetés, hír és más közlemény található. A folyóirat főként új könyveket ismertetett, de közölt híreket a tudományos világ életéből. Ismertette a kiírt pályázatokat, a folyóirat recenziói 1860-ig névtelenül jelentek meg. Az egyik legkitartóbb kéziratküldő a nevezetes debreceni „Tudós Veszprémi István” volt. A hungarológiai – elsősorban történelmi és nyelvtörténeti – tárgyú művek ismertetésén kívül a GGA első száz évében közel kétszáz recenziót közölt, közel száz személyi vonatkozású hírt és közleményt is megjelentetett.

Göttingenben nagyon híres az Egyetemi Könyvtár, melyet az egyetemmel együtt 1707 szeptemberében nyitottak meg, 12 ezer kötetes állománnyal. 9000 kötet egy főúri magánkönyvtárból származott. A könyvtárban fennmaradt egy „Hungarische Geschichte” feliratú beszerzési lista 1781–1783-

ból. A magyar gyűjtemény nemcsak könyvvásárlásból és beküldött recenzíós példányokból származott, hanem Magyarországról érkező könyvadományok révén is gyarapodott. A 19. században azonban megcappant a hazai ajándékozási kedv. A kiváló göttingeni könyvtár híre elterjedt Magyarországon, ezért a hazai könyvtárak mintának tekintették.

Futaky professzor megismertet a magyar vonatkozású dokumentumok őrző helyeivel is, így az Egyetemi Irattárral. A dokumentumok közül a legfontosabbak a beiratkozást rögzítő anyakönyv és az egyetemről történő távozási dokumentáló irat, valamint az ösztöndíjjal kapcsolatos iratok, illetve a pályadíjnyertes diákokra vonatkozó feljegyzések. Igen érdekesek a fakultások által adományozott kitüntetések iratai. Nagy fontosságú az Egyetemi Könyvtár Kézirattára, ahol régi nyomtatványok találhatóak, továbbá a Tudományos Akadémia Levéltára.

A szakmai-tudományos tevékenység mellett minden egyetem életében fontos a diákélet. A Georg-August Egyetem Európa legdrágább tanintézetei közé tartozott. Hasonlóan magas volt a megélhetési költség is, ami még a főrangúak számára is megterhelő volt, ezért Göttingenben nemigen voltak szegény hallgatók. Igen színesen írja le a könyv a göttingeni hétköznapokat, ünnepeket. Az egyetemi élet részét jelentették a kirándulások Németország és Európa nyugati felének megismerése, valamint a szakmai tapasztalatok bővítése céljából. Kedvelt célpont volt a Harz hegység és Kassel. Megtudjuk, hogy a magyar hallgatók bekapcsolódtak a társadalmi szervezetek életébe, többek között a szabadkőműves páholyokéba is. Berzeviczy Gergely volt a 18. századi magyar szabadkőművéség egyik legjelentősebb alakja. Ahol diákok vannak, ott „ügyek” is lesznek. A kötet megismertet az Egyetemi Bíróság működésével, illetve a testület elé került magyar diákok ügyeivel is. Ezek között kirívó volt gr. Bethel Elek esete.

A könyvet elolvasva látható, hogy óriási szellemi jelentősége volt a göttingeni egyetemnek. Elfogadhatjuk azonban Kosáry Domokos és Dümmer Dezső véleményét, hogy a Georg-August Egyetem világszínvonalú tudományos hatása csak a Magyarország lakosságának kisebbségét kitevő protestánsok tevékenysége nyomán érvényesült. A magyar művelődéstörténetben csak színt adott, anélkül, hogy átfogóbb jelleget nyerhetett volna. Szellemi mondanivalója csupán egyetlen nemzedékhez, a felvilágosodás racionalista gondolkodású nemzedékéhez szólt.

Összegzésként megállapítható, hogy Futaky István munkája, annak ellenére, hogy tudományos szakmunka, a „nagyközönség” számára is kiválóan olvasható. A jó stílusú könyvet sok dicséretes tulajdonsága mellett azért is javasolom elolvasni, mert igen sok érdekes dokumentumot, levelet tartalmaz.

N. Szabó József

IRATOK A MAGYAR–SZOVJET KAPCSOLATOK TÖRTÉNETÉHEZ, 1944. OKTÓBER–1948. JÚNIUS. DOKUMENTUMOK

SZERK.: VIDA ISTVÁN

Budapest, Gondolat Kiadó, 2005. 384 p.

(Iratok a magyar diplomácia történetéhez, 1944–1956)

Az utóbbi időben örvendetesen megszaporodott Magyarország és a külföldi államok kapcsolatrendszerével foglalkozó dokumentumkötetek száma. Érdekes módon hazánk 1945 utáni történetére legnagyobb hatást gyakorló állam diplomáciai karának iratanyagából ez idáig még senki sem vállalkozott dokumentumkötet összeállítására, pedig Magyarország története 1944 és 1989 között szorosan kötődött a Szovjetunió politikájához. A „szocialista” nagyhatalom befolyása döntőnek bizonyult a magyarországi társadalmi-politikai berendezkedés minden szegmensében. A megjelent dokumentumkötet ebből a korai időszakból ad közre először magyar nyelven 135 – főleg az Oroszországi Föderáció Külpolitikai Levéltárából, illetve az SZK(b)P KB különböző neveknek működő külügyi osztályának iratanyagában fennmaradt, valamint a Tájékoztató Iroda és az Elnöki Levéltárból származó – diplomáciai iratot, kiegészítve több már korábban megjelent, de fontosnak ítélt dokumentummal.

Az iratanyag a magyar fegyverszüneti tárgyalások megindulásától, 1944 októberétől 1948 júniusáig, a Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt egyesülési kongresszusáig terjedő időszakot öleli fel, s tematikailag igen változatos: feljegyzések a Magyarországon szolgáló szovjet diplomáciai és pártmegbízottak magyar politikusokkal folytatott beszélgetéseiről, többoldalas jegyzőkönyvek, féloldalas táviratok, a magyarországi helyzettel foglalkozó szovjet elemzések egyaránt helyet kaptak a válogatásban. Ezek a jelentések többnyire a magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság mellett politikai tanácsadó szerepet betöltő, majd a diplomáciai kapcsolatok 1945. őszi felvétele után követi rangban szolgálatot teljesítő G. M. Puskin kezétől származnak, és V. M. Molotov külügyminiszter, valamint a magyar ügyekkel közvetlenül foglalkozó V. G. Dekanovov külügyminiszter-helyettes részére készültek.

Az iratok, a követjelentések, valamint a külügyminiszteri feljegyzések Rákosi, Gerő, Víznyósi és Tildy Sztálinnal, Molotovval folytatott tárgyalásairól jelentősen módosítják a két ország viszonyáról korábban kialakult történeti képet. Kiderül, hogy az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti

Kormány megalakulásánál a korábban tudottaknál mennyivel közvetlenebb volt az orosz beleszólás. Az iratok megvilágítják, hogy az MKP előterjesztése alapján a magyarországi SZEB az 1945. júliusi kormányátalakításkor a baloldali erők pozíciójának megerősítése érdekében erős nyomást gyakorolt Miklós Bélákra. Több dokumentum tanúsítja, hogy a szovjet diplomácia 1945. szeptember első felétől következetesen egész Erdély román kézre adását támogatta. A szovjet diplomácia a csehszlovákiai magyar kisebbség üldözése és az egyoldalú kitelepítések kérdésében is kétarcúan viselkedett, igyekezett a magyar–csehszlovák nézeteltérések ügyében is befolyást gyakorolni a vitapartnerekre, főleg Magyarországra. Végző álláspontjában a csehszlovák álláspontot támogatva arra törekedett, hogy a két ország közötti nézeteltérésekben segítségadóként, kvázi döntőbíróként saját hatalmi pozíciójának megerősítését érje el.

Az 1945 és 1947 közötti iratok a munkáspártok és a Független Kisgazdapárt közötti politikai küzdelmek mellett többször beszámolnak a Szociáldemokrata Párton belüli helyzetről, a két munkáspárt viszonyának kérdéséről, amelyet a szovjet diplomaták élénk figyelemmel kísértek. Az is kiderül, hogy a diplomaták nemcsak a kommunista párt funkcionáriusaitól szereztek az információikat, hanem az SZDP általuk baloldalinak és centristának tekintett politikusaiktól, de a jobboldaliakkal nem volt kapcsolatuk.

A közölt iratok az oroszországi levéltárakban folytatott kutatás közismert nehézségei miatt döntően politikai jellegű kérdésekkel foglalkoznak, hiányoznak a gazdasági, gazdaságpolitikai vonatkozások: a jóvátétel kérdése, a magyar–szovjet egyes vállalatok megalapítása stb., amelyek a későbbi szovjet gazdasági behatolás eszközeiként szolgáltak. Ugyanakkor viszont a szovjet befolyást világméretűvé terjesztő külpolitikai intézményrendszer fontos eleméről, a kulturális expanziót elősegítő művelődési egyesületek működéséről képet kapunk. A Magyar–Szovjet Művelődési Társaság a Szovjetunió politikája, a kommunista ideológia és a szovjet kultúra terjesztésének fontos eszközeként jelenik meg a kötet dokumentumaiban. Érdekesek azok a magyarországi belpolitikával kapcsolatos információk, amelyek az Ideiglenes Nemzeti Kormány, az Ideiglenes Nemzetgyűlés, a Tildy-, a Nagy Ferenc- és a Dinnyés-kormány megalakításával foglalkoznak, valamint az 1945-ös és az 1947-es választások elemzése a szovjet diplomaták szemszögéből. Az MKP vezetőinek sorozatosan Moszkvába küldött levelei, beszámolóí sokat elárulnak a kommunista párt taktikájáról, a hatalom megszerzése érdekében tett erőfeszítéseiről, az FKGP felszeteletéséről, Nagy Ferenc eltávolításának háttéréről. Új megvilágításba került a barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződéssel kapcsolatos szovjet álláspont.

A kötet bevezetőjében Baráth Magdolna tanulmánya értő módon világítja meg a korszak összefüggéseit. A kötet összeállításáról Vida István szerkesztői megjegyzései adnak tájékoztatást. A dokumentumok közlése pontos és szakszerű, a jegyzetekben előforduló elírások és visszautalások sem csökkenthetik a munka jelentőségét és hiánypótló voltát.

Szabó Róbert

TIBORI SZABÓ ZOLTÁN
ÁRNYÉKOS OLDAL
ZSIDÓ IDENTITÁS ERDÉLYBEN A HOLOKAUSZT UTÁN
Kolozsvár, Koinónia, 2007. 325 p.

A magyar holokauszt-szakirodalom, hasonlóan egyébként a nemzetközihez, a zsidóság életének 1933 és 1945 közötti történetére koncentrál. A zsidóság közvetlen 1945, vagyis a haláltáborok felszabadulása utáni, szintén összetett és sok fájdalommal tarkított életének történései feltárására már történetek kísérletek, de egy olyan összefoglaló munka, mint amilyen Randolph L. Braham monumentális könyve a magyar holokausztról (*A népirtás politikája*), még várat magára. Külön problémája a magyarországi zsidósággal, illetve holokauszttal foglalkozó szakirodalomnak, hogy a határon túli, de magyar anyanyelvű zsidó közösségek történetét csak nagy vonalakban ismerjük. Kevésbé tudatosult a magyar történelmi emlékezetben, hogy a visszaszátolt területekről az 1944-ben deportált, majd megölt zsidók több mint 90%-a magyar anyanyelvű és kultúrájú volt. Ennek – valamint a későbbi kivándorlási hullámnak – is „köszönhető”, hogy a Trianonban elszakított területek etnikai-nyelvi viszonyai oly nagy mértékben megváltoztak már közvetlenül 1945 után.

A fentebb vázolt hiánynak egy igen tekintélyes szeptetét igyekszik betölteni Tibori Szabó Zoltán *Árnyékos oldal: zsidó identitás Erdélyben a holokauszt után* című monográfiája. A szerző nem először foglalkozik az erdélyi zsidóság második világháború alatti sorsával, illetve a magyarországi holokauszt erdélyi eseményeivel; már eddig is számos figyelemre méltó cikket és tanulmányt publikált a témában. (A teljesség igénye nélkül: *Kettős kisebbségben. A zsidóság Észak-Erdélyben*. In: *História*, XXVI. évfolyam 2–3. szám. 39–43.; *Élet és halál megszűnéjén. Zsidók menekülése és mentése a magyar–román határon 1940–1944 között*. Kolozsvár, Minerva Művelődési Egyesület, 2001. Számos megye történetét feldolgozta és a kötet szerkesztésében is közreműködött: Randolph L. Braham (főszerk.): *A magyarországi holokauszt földrajzi enciklopédiája*. Budapest, Park Kiadó, 2007. 3 köt. 1590 p.)

A Karácsony Benő emlékének ajánlott könyv címe némi magyarázatra szorul talán, de a szomorú választ az olvasó a könyv első oldalán meg is kapja. A jeles erdélyi író 1936-ban *Napos oldal* címmel írt nagy sikerű regényt: s ennek kvázi folytatását tervezte az auschwitz-i koncentrációs táborban *Árnyékos oldal* címmel. Erre azonban már nem volt módja: 1944 késő nyarán megölték. De a cím még ennek ellenére is ellentmondást sejtet. A második világháború után „gond lett volna” a zsidó identitás, illetve a zsidóság – benne az erdélyi – sorsa nem rendeződött volna? A könyv egyik alapvető mondanivalója, hogy az erdélyi zsidóság, de különösen a magyar anyanyelvű zsidóság 1918–1919 és 1945 utáni helyzete vagy rossz, vagy még annál is rosszabb volt. A kettős kisebbségi lét valamennyi hátrányát el kellett szenvednie. Az erdélyi magyarok többsége kommunistákat és/vagy román kémeket látott az erdélyi zsidókban. A korban általános nézet szerint a kommunisták (Tanácsköztársaság) okozták a trianoni békét, vagyis miattuk került Erdély román uralom alá. (Köztudott volt, hogy a népbiztosok jelentős része zsidó vagy zsidó származású volt.) A román lakosság, a román hatóságok pedig hol magyarnak, hol kommunista ügynököknek tekintették őket, hol pedig könnyen asszimilálható népességet láttak bennük. A második bécsi döntéssel visszatért Észak-Erdélyben a magyar hatóságok egyik első intézkedése a Magyarországra már hatályban lévő zsidótörvények bevezetése és végrehajtása volt. Hasonlóan nem kerülhették el a sorsukat az erdélyi zsidók 1941-ben, majd 1944 tavaszán–nyarán sem; előbb Kamenyec-Podolszkijba, utóbb Auschwitz-Birkenaubá deportálták az erdélyi zsidókat, kivéve az ún. „Kasztner-csoportba” tartozókat. (A roppant összetett és érzelmektől sem mentes Kasztner-ügyről részletesen: Szita Szabolcs: *Aki egy embert megment – a világot menti meg. Mentőbizottság, Kasztner Regszó, SS embervásár 1944–1945.* Budapest, Corvina Kiadó, 2005.)

Maga a kötet felépítése, illetve logikája sok szempontból inkább emlékeztette a recenzenst egy közgazdasági vagy szociológia munkára, mintsem egy „hagyományos” történelmi szakkönyvre. A monográfia elején a munka megszületésének okáról (*Mi tette szükségessé a vizsgálatot?*), illetve a módszertani megközelítésekről (*Módszertani szempontok*) olvashatunk röviden. Ez a kezdési mód – mint már utaltam rá – kissé szokatlan, ugyanakkor hasznos is, hiszen az olvasó így megértheti a szerző motivációját éppúgy, mint a források feltárásának vagy értelmezésének nehézségeit. Szempontunkból utóbbi már csak azért is fontos, mert a szerző a levéltári források mellett korabeli sajtóanyagot és túlélőkkel készített interjúkat is felhasználó könyve megírásához.

Tibori Szabó ezek után az erdélyi zsidóság 1945 előtti történetét teszi elbeszélése tárgyává. A leíró jellegű alfejezetek elengedhetetlenek a háború utáni folyamatok megértéséhez (*Történelmi kontextus*). Fontos hangsúlyozni azonban, hogy a szerző kritikusán viszonyul az erdélyi, észak-erdélyi románsághoz éppúgy, mint a magyarsághoz. Ez a kiegyensúlyozott és realista megközelítés követendő (lenne). Erénye a könyv ezen részének, hogy a szerző nem írta túl, hiszen a könyv tárgya a zsidóság 1945 utáni általános és sajtótörténete, nem pedig maga a holokauszt. A szerző közelítve a megjelölt időhöz, olyan – szintén kényes – témákat tárgyal, mint a romániai népbíróóságok működése, a hitközségeken belüli vizsgálatok, illetve az erdélyi magyarok, az erdélyi zsidók, az erdélyi magyar zsidók és a zsidók szerepe a román kommunista mozgalomban. Az utolsó alfejezetben – amelynek címe: *Az új világra vetett hit és a csalódás* – a szerző a szomorú jövőt vázolta: hiába változott meg Románia politikai berendezkedése, és váltak köztudottá a náciizmus bűnei, az antiszemitizmus és a xenofóbia nem tűnt el az emberek lelkeiből, mi több a mindennapi életből sem...

A szerző ezek után tér rá a tulajdonképpeni témára: az erdélyi magyar nyelvű – zsidó – sajtó vizsgálatára. Az olvasónak már néhány sorból kiderül, hogy 1945 után Erdélyben milyen élénk magyar, magyar nyelvű kulturális élet folyt, számos periodikával a kirakatában. Ha csak a zsidó kiadványokat nézzük, akkor is jó pár mértékadó újságot és néhány kisebb lapot kell számba vennünk. A Szatmárnémetiben kiadott *Deportált Híradó*, a kolozsvári *Új Ifjúság* és a temesvári *Ichud* kevés számot ért meg, ellenben a szintén Kolozsvárott megjelenő *Egység*, majd 1949-től *Új Út* című lap 1946 és 1953 között heti rendszerességgel jelentkezett.

A szerző valamennyi újság szerkesztőségéről, irányultságáról ír, nyilván olyan terjedelemben, amelyet annak fontossága vagy a források bősége/szűkössége enged. Ennek megfelelően a legteljesebb, szinte a periodika mindennapi életét is bemutató elemzést az *Egység*, majd *Új Út* című újságról olvashatjuk. A lap magát eleinte „Az erdélyi zsidóság központi lapja” fejléccel, majd az 1949-es névváltoztatás után mint „Demokratikus zsidó hetilap” pozicionálta. A szerző a főbb munkatársakat nem csupán felsorolja, hanem rövid biográfiákat is közöl róluk, felhasználva a még élő egykori munkatársak emlékeit. Kiemeli, hogy Köhn Hillel már a kezdetektől a lap egyik vezető munkatársa, cikkei rendszeresen megjelentek az újság hasábjain, nem egy esetben irányt adva nemcsak a lapnak, hanem az erdélyi magyar anyanyelvű zsidóságnak is. A szerző viszonylag nagy terjedelemben, tematikus rendbe szedve alaposan elemzi a lapban megjelent írásokat. A Tibori Szabó Zoltán által felállított 17 kategória lefedi a 1945 utáni zsidóság minden bújást és baját, nemcsak az erdélyiét, hanem az egész közép-kelet-európaiét. A holokauszt után megjelent első cikkek még a veszteségek és a túlélők számbavételével foglalkoztak, de csakhamar előtérbe kerültek a zsidóság jogi problémái, az elrabolt zsidó vagyon sorsa, illetve a tudósítások a népbíróósági perekéről. A lap nem kerülte ki a megkerülhetetlen kérdéseket sem, így az erdélyi/romániai zsidóság viszonyát

Palesztinához, illetve Izraelhez, vagy akár Birobidzsánhoz. A Szovjetunió növekvő befolyása azonban nagyban rányomta a bélyegét az 1947–1948 után született írásokra. Az 1940-es évek végén már az éleződő osztályharc – és ebben a zsidók szerepe – is a cikkek témája lett; s bizony néha-néha már a cionizmust elítélő cikkek is napvilágot láttak; pontosabban kellett, hogy lássanak.

A recenzius megítélése szerint az olvasó itt némiképpen meglepődik: hiszen az erdélyi magyar nyelvű zsidó sajtó elemzését az erdélyi magyar sajtó követi. Talán szerkesztési szempontból logikusabb lett volna a nagyobbtól haladni a kisebb felé. Tibori Szabó Zoltán elemzésében majd' tíz napi-, illetve hetilapot vett górcső alá. A vizsgálat tárgya itt is a hazatért zsidóság, illetve az újjáéledő antiszemitizmus. Dicséretes, hogy a szerző nem kerüli meg azt a kényes kérdést sem, vajon a zsidók miért léptek be nagy számban a kommunista pártba, miért szimpatizáltak a kommunista eszmével. Tibori azonban továbbviszi annál a történetet, mint hogy a párt tagságában vagy vezetőségében egy adott pillanatban magas volt a zsidók aránya. Azt is leírja, miként csökkent le a számuk és arányuk; hogyan lettek újfent üldözöttek – immár a kommunista párt által. Kissé alaposabb szerkesztői munkával elkerülhető lett volna, hogy bizonyos, már korábban leírt tények és adatok ne ismétlődjenek meg, amikor a különböző lapok azonos témakörű cikkeinek elemzésére került sor. Különösen igaz ez a háború utáni igazságszolgáltatást, illetve a népbíróóságok működését boncolgató fejezetek esetében. Szép és egyben a kiegyensúlyozottságra való törekvés jele, hogy a szerző a gyilkosok mellett az embermentőkkel is nagy terjedelemben foglalkozott.

A téma szempontjából megkerülhetetlen volt, hogy ne csak a magyar, hanem a román, azon belül is az erdélyi román sajtó vizsgálatát megejtse a szerző. A könyv ezen fejezetében egy igen összetett probléma elemzésébe vágott bele Tibori Szabó Zoltán. Hiszen az erdélyi, illetve a regáti román anyanyelvű zsidóság története, kulturális öntudata élesen különbözött a magyar anyanyelvű zsidóságtól, a háború alatti üldöztetést és a holokausztot is teljesen másként élte meg. Ily módon a két anyanyelvű zsidó közösség között is volt egy választóvonal, nem csak a magyarok és a románok, a zsidók és nem a zsidók között. Tibori – szerencsénkre – tág teret szán olyan témák elemzésnek, mint a zsidó kifejezés jelentéstartalmának vizsgálata, vagy arra, hogy a zsidóság „önbesorolás vagy kényszeridentitás”. Tibori az erdélyi román sajtó vizsgálata során két fejezetben is inkább általában foglalkozik a zsidó önazonosság kérdésével, számos irodalmi és pszichológiai példával illusztrálva (*Auschwitz mint origó. A katasztrófazsidó identitástudatának változatai; Önazonossági paradigmák a holokauszt utáni időszakban*). Mindez persze egyben a szerző széles körű ismeretét is bizonyítja az irodalom és a pszichológia speciális területein. Megítélésünk szerint talán szerencsésebb lett volna ezeket a részeket vagy a könyv elejére, vagy az utolsó nagy fejezetbe illeszteni, hiszen a záró fejezet már címében is egyértelműen jelzi a témáját (*Zsidó identitástudat Erdélyben*). A szerző szinte a kezdetektől, pontosabban a 19. századtól igyekszik leírni és elemezni, hogy mit is jelentett Erdélyben zsidónak lenni. Majd rátér arra, hogy mindez mit is jelent, jelentett a holokauszt után, bár – mint jeleztük – a témát már korábban is erőteljesen érintette.

Roppant hasznos és egyben a szerző tájékozottságát is mutatja, hogy a könyv végén gazdag könyvészeti felsorolás található. Ezt a téma iránt érdeklődők is haszonnal forgathatják, hasonlóan a mellékelt szótárt (a könyvben előforduló héber, jiddis szavak magyar jelentése olvasható itt). A könyv talán legnagyobb hibája a kivitelezése. Ha a kiadó kicsit jobban odafigyelt volna, akkor nem lenne ferde itt-ott a szöveg, vagy a fejezetcímek és a törzsszöveg között mindenhol ugyanakkora hely maradt volna ki.

Végezetül kinek, kiknek ajánljuk Tibori Szabó Zoltán könyvét? Szinte mindenkinek, hiszen a jó stílusban megírt könyv a holokauszttal vagy Erdély történetével foglalkozó történészeknek éppúgy tud újat mondani, mint azoknak, akiket csak „úgy általában” érdekel a történelem.

Kovács Tamás

Számunk szerzői

Balogh László, kandidátus, egyetemi docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem

Bodor Mária, doktorandusz, Debreceni Egyetem

Dömötörfi Tibor, PhD, tudományos főmunkatárs, MTA Történettudományi Intézete

Janek István, tudományos munkatárs, MTA Történettudományi Intézete

Kovács Tamás, történész-levéltáros, Magyar Országos Levéltár

Nagy Kornél, tudományos munkatárs, MTA Történettudományi Intézete

Niederhauser Emil, az MTA tagja, kutatóprofesszor, MTA Történettudományi Intézete

N. Szabó József, kandidátus, egyetemi tanár, Nyiregyházi Főiskola

Schmidt-Schweizer Andreas, PhD, tudományos főmunkatárs, MTA Történettudományi Intézete

Sz. Bíró Zoltán, PhD, tudományos főmunkatárs, MTA Történettudományi Intézete

Szabó Róbert, tudományos munkatárs, MTA Történettudományi Intézete

Szörényi Attila, doktorandusz, Pázmány Péter Katolikus Egyetem

Tapolcai László, PhD, egyetemi adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem

Vajda Barnabás, PhD, egyetemi adjunktus, Selye János Egyetem

